Co.
lecția
de economie

TOMÁŠ
SEDLÁČEK
OLIVER
TANZER

LILITH ȘI DEMONII CAPITALULUI

Economia
pe canapeaua lui Freud

PUBLICA

LILITH ȘI DEMONII CAPITALULUI

Co.
lecția
de economie

TOMÁŠ
SEDLÁČEK
OLIVER
TANZER

LILITH ȘI DEMONII CAPITALULUI

Economia pe canapeaua lui Freud

Traducere din germană de
Paul Slayer Grigoriu

PUBLICA

Titlul original al acestei cărți este *Lilith und die Dämonen des Kapitals: Die Ökonomie auf Freuds Couch* de Tomáš Sedláček și Oliver Tanzer

© Carl Hanser Verlag München 2015

© Publica, 2017, pentru ediția în limba română

Toate drepturile rezervate. Nicio parte din această carte nu poate fi reprodusă sau difuzată în orice formă sau prin orice mijloace, scris, foto sau video, exceptând cazul unor scurte citate sau recenzii, fără acordul scris din partea editorului.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
SEDLÁČEK, THOMÁŠ
Lilith și demonii capitalului - Economia pe canapeaua lui Freud / Thomáš Sedláček, Oliver Tanzer ; trad.: Paul Slayer Grigoriu. - București : Publica, 2017
Conține bibliografie
ISBN 978-606-722-247-0

I. Tanzer, Oliver
II. Grigoriu, Paul Slayer (trad.)

330

EDITORI: Cătălin Muraru, Silviu Dragomir

DIRECTOR EXECUTIV: Bogdan Ungureanu

DESIGN: Alexe Popescu

CORECTORI: Rodica Crețu, Mirela Vișan

DTP: Dragoș Tudor

„Economia se referă la bani
și ne spune de ce e bine să-i ai."

Woody Allen

Cuvânt înainte

Un titlu neobișnuit la prima vedere pentru o carte de economie, *Lilith și demonii capitalului* este o analiză a manifestărilor parapsihologice ale sistemului nostru economic, care explică „lucruri neobișnuite, într-o vreme neobișnuită" și care arată nivelul profund de tulburare la care a ajuns acesta. Iar cea mai bună metodă de a pătrunde în domeniul stufos al psihanalizei economice sunt miturile, unul dintre ele fiind chiar Lilith, „o figură ciudată, întunecată, care trebuie mereu să dea naștere și în același timp să nimicească".

În timp ce mulți cred că economia funcționează după legile logicii, realitatea demonstrează exact opusul. Autorii au intuit câteva posibilități de analiză a economiei din punct de vedere psihologic, astfel că o discuție simplă, între doi pasionați de psihologie, începută în mediul online, s-a transformat într-o serie de seminarii și dezbateri publice despre abordarea psihologică a miturilor, artei și economiei. Sedláček și Tanzer au sintetizat ideile de bază, iar suma părților a devenit limpede: economia poate avea manifestări psihologice. Cel care vrea să înțeleagă cu adevărat economia trebuie să privească prin ochii unui terapeut, astfel că cei doi autori au pus economia „pe canapeaua lui Freud" și au ajuns la unele descoperiri deopotrivă surprinzătoare și perturbatoare.

Lilith și demonii capitalului este o analiză „trup, duh și suflet a economiei", o lectură esențială pentru cititorul de cărți de științe economice, care gândește uneori mai economic decât și-ar dori și care, în consecință, caută sfaturi care să îi fie de folos. În locul unei

abordări clasice, Tomáš Sedláček şi Oliver Tanzer preferă să pună sub semnul întrebării sistemele şi mecanismele economice, îndemnând către o schimbare sistemică a proceselor din societate, dar şi a viziunii indivizilor, una fără cealaltă fiind de neînchipuit.

Echipa Marfin Bank

Cuprins

Disclaimer 11

Cuvânt înainte 13

Economia de pe canapeaua lui Freud – o introducere 17

PARTEA ÎNTÂI | Nașterea creșterii – o altă istorie culturală a științei economice

1. Lilith – schizofrenia dorințelor 37
2. Căderea din cer – nașterea sindromului economic 77
3. Furia lui Ahile – despre agresiune și concurență 97

PARTEA A DOUA | Prețul bogăției – defectele psihice ale economiei

4. Apollo și Marsyas – sadism, narcisism și elitele economice 127
5. Strigătul lui Pan – piețe ale fricii. 157
6. Blestemul Casandrei – despre clarvăzătorii economiei. 189
7. Centura Afroditei – narcisism, sugestie și iluziile consumului 207
8. Țapul ispășitor al piețelor – proiecție, deplasare și victimele lor 223
9. Erisihton cel niciodată sătul – despre consum, creștere și devorarea lumii 235

10. Măgarul de aur – despre fetișul bani
și mecanica lăcomiei 257

11. Policrate și bucuriile hedo-masochiste, dar cu măsură 279

12. Jucătorul și formula lumii – despre dependența
de logică și consecințele ei 325

13. Economia de bordel – economie de mare viteză,
prostituție și sfârșitul comerțului 333

14. Păstorul din Monte Cristallo – o sinteză un pic altfel 347

Mulțumiri 357

Bibliografie 361

Disclaimer

Eroul principal din această carte este fictiv și se aseamănă foarte puțin cu persoane în viață sau decedate. Realitatea descrisă nu există, de fapt. Teoriile economice din care este derivat personajul principal au foarte puțin de-a face cu realitatea. Orice asemănări între cititori și protagonistul cărții sunt întâmplătoare.

Asta pentru că vreți să fiți ca el. Și nu pentru că sunteți.

Cuvânt înainte

Nu-mi mai aduc bine aminte când am auzit prima dată de Lilith, această figură ciudată, întunecată, care trebuie mereu să dea naștere și în același timp să nimicească. Dar îmi amintesc cât de multe mi-am închipuit în legătură cu ea și cum îmi revenea mereu în gând, în cele mai diferite contexte și cu cele mai diverse semnificații. Dar nu ieși pur și simplu în public cu asemenea povești, care te influențează în chip misterios. Așa că la început am împărțit-o pe Lilith cu puțini oameni. Oliver Tanzer a fost unul dintre ei.

Prima dată ne-am întâlnit într-una dintre acele cafenele tradiționale din Viena, „Bräunerhof". Trebuia să fie un interviu pentru săptămânalul austriac *Die Furche*. Și am început să vorbim. N-am ajuns niciodată să facem interviul, cel puțin eu nu mi-am dat seama, pentru că de la început gândurile noastre s-au completat în chip uimitor și – distrași de alte gânduri – ne-am lăsat purtați într-o lume a simbolurilor, a lucrurilor trecute și a unor detalii din care nu ar fi putut niciodată să iasă un interviu ca lumea. Însă rezultatul a fost nou, neobișnuit și captivant.

Apoi a trecut o perioadă lungă, luni de zile, în care am călătorit și în care n-am făcut decât să schimbăm impresii și să discutăm din când în când pe internet. De pe atunci Oliver a început să pomenească mai des în discuțiile noastre descoperirile lui Sigmund Freud, în timp ce eu îl studiam intens pe Carl Gustav Jung. Intuiam deci deja câteva posibilități de a desțeleni economia ca întreg cu metoda psihologică. Dar la început era mai mult o joacă. Apoi însă ne-am reîntâlnit la Krems, în

Austria inferioară, unde în fiecare an are loc un forum pentru intelectuali, „GlobArt Academy". Acolo am discutat despre abordarea psihologică a miturilor, artei și economiei, de data aceasta în public. A fost scânteia inițială.

După aceea am călătorit mai departe prin lumea economiei, de la un congres la altul, la New York, Beijing, Paris, Londra. Dar am rămas în legătură strânsă – ca în vremurile vechi –, într-un dialog scris. Doar că acum dialogul nu se folosea de scrisori, ci de e-mailuri (o formă de dialog care începe ea însăși să dispară în zilele noastre). Cum se întâmplă de obicei în cazul nostru, dintr-un gând se dezvolta un altul și pe nesimțite luaseră naștere atâtea idei, încât ar fi putut să umple spațiul a nenumărate conferințe.

Dar abia când am încercat să sintetizăm cele scrise suma părților a devenit limpede: manifestările psihopatologice ale economiei. La început ne-am gândit că un dialog ar fi forma cea mai bună de prezentare. Dar pe măsură ce avansam am descoperit un sistem întreg de tulburări și boli și ne-am hotărât să scriem o carte cuprinzătoare. O carte scrisă de doi autori, unul din Praga, celălalt din Viena, două orașe care odinioară au fost reunite mai mult sau mai puțin de bunăvoie într-un imperiu și între care – așa cum am descoperit – s-ar putea face mult mai multe schimburi culturale și intelectuale decât în momentul de față.

Cum nu suntem specialiști în psihologie, am organizat în paralel cu munca noastră runde de întâlniri cu experți și seminare, pentru a ne testa și corecta tezele cu specialiști. A fost o muncă extrem de rodnică și de importantă, pentru că așa am dobândit cunoștințe și încrederea de a ne ocupa de un domeniu care a fost mult prea multă vreme trecut cu vederea de breasla economiștilor.

În acea vreme, Europa se confrunta cu transformări și provocări importante, ca și astăzi. Am fost amândoi invitați să concepem un „New Narrative for Europe" în cadrul proiectului celui care era pe atunci președintele Comisiei Europene, José Manuel Barroso. Și așa am construit și am de-construit de la o zi la alta Europa, în conferințe organizate la Milano, Roma și Berlin. Cum se lăsa însă întunericul, discutam despre Lilith, pentru ca în cele din urmă să ne punem ideile pe hârtie la Praga sau la Viena. Așa am scris și am tot scris și, până să ne dăm seama, cartea avea mai mult de 300 de pagini și ecourile venite din partea psihologilor și oamenilor de știință din cele mai diferite domenii, cărora le trimiteam concluziile noastre, erau pozitive.

Așa s-a născut *Lilith și demonii capitalului* – un titlu neobișnuit pentru o carte de economie. Și asta pentru că explică lucruri neobișnuite într-o vreme neobișnuită. Sau, pe scurt: aceasta nu este o carte de povești. Viața acestei cărți constă în intenția noastră de a realiza un sistem în care să includem atât logica economică, cât și pe cea psihologică. Acesta este obiectivul ei și sperăm că astfel le va facilita cititorilor o nouă percepție a contextelor sociale.

Mitul lui Lilith s-a dovedit, în interpretarea lui economică, mai puternic decât am crezut la început – veți citi, de altfel, acest lucru. Așadar, deși Lilith nu a existat niciodată, este – așa cum sunt toate miturile – mereu prezentă între noi și în noi, mai ales în patimile sistemului capitalist bazat pe creștere economică.

de Tomáš Sedláček

Economia de pe canapeaua lui Freud – o introducere

Trebuie să fie o experiență interesantă să psihanalizezi pe cineva care se socotește rațional, serios și matur (și se mai și laudă cu asta). Și, dacă este legitim (și eventual util) să-i aplici această metodă unui om – influențat de structurile și instituțiile sociale în mijlocul cărora trăiește –, de ce nu s-ar putea face același lucru cu un sistem? Pe mine m-a împins dintotdeauna curiozitatea să fac acest lucru cu disciplina mea iubită, economia. Dar nu doar din curiozitate: viziunea economică asupra lumii devine o parte din ce în ce mai importantă a gândirii noastre. Modelează politica și societatea globală. Și chiar dacă supraviețuirea materială pare astăzi, din perspectivă economică, să depindă mult mai puțin de schimbările întâmplătoare (recolte, siguranță, sănătate, educație etc.) decât pe vremea strămoșilor noștri, totuși modul nostru de gândire este mult mai impregnat de logică economică.

Dacă lumea strămoșilor noștri era impregnată în gândirea și evoluția ei de limbajul derutant al miturilor; dacă grecii se străduiau să gândească logic, iar cei din Evul Mediu, teologic; dacă statul național era fetișul bunicilor noștri – atunci fetișul vremurilor noastre pare să fie factorul economic (ca un garant creat de societate și creator de dependență al fericirii și libertății).

Imaginea clasică a psihanalizei este cea cu pacientul care stă întins pe canapea și povestește. Psihanalistul ascultă, își face însemnări și se gândește la cele spuse. Vom încerca să facem ceva asemănător la nivelul societății. Metoda de bază a

unei părți a cărții de față este să punem economia să se întindă pe canapea și să o ascultăm. Ce anume verbalizează? Ce speră și ce visează? De ce se teme? Ce raționalizează și cum o face? Despre ce vorbește cu plăcere și ce teme tabu preferă să treacă sub tăcere? Cum se privește pe ea însăși? Cum își organizează emoțiile? Care este relația ei cu alții? Către cine privește cu admirație și către cine, cu dispreț? Cum se percepe pe ea însăși și rolul ei în lume? Cum procedează cu valorile ei? Aceste valori sunt exprimate, vorbește despre ele? În ce crede? Ce mituri și idei preconcepute îi determină gândirea (științifică)? Pe ce latură a realității se concentrează și cum arată matricea cu ajutorul căreia interpretează toate aceste lucruri? Ce anume refuză să vadă?

Sigur că starea științelor economice, în varianta lor blândă, este destul de amuzantă - se observă o abordare narcisistă, alături de un complex mesianic netratat.* Dar gândirea economică este afectată și de câteva boli grele: e limpede că suferă de tulburare bipolară (maniaco-depresivă) și creează haos la ambele extreme. Din punct de vedere filosofic și etic crede în atotputernicia egoismului și predică această „evanghelie" (din grecescul „vestea cea bună") ca și cum ar fi forța călăuzitoare a planetei. Gândirea economică este o urmașă a utilitarismului individual, care tratează cu cinism toate celelalte valori.

Economia este de asemenea centrată pe ea însăși în măsura în care, oricând apare câte o problemă, se refugiază în brațele tatălui pe care altfel îl disprețuiește (statul sau societatea), așa cum s-a observat ultima oară foarte bine în timpul crizei din 2008.

Dacă economia intră în legătură cu alte discipline, nu o face ca să învețe, ci pentru că vrea să domine (este vorba despre așa-

---

* Este vădit că anumiți economiști neoclasici sunt ferm convinși că pot să mântuiască omenirea - și asta cu ajutorul unei mâini invizibile (spirituale).

numitul imperialism economic, de care unii economiști mai sunt și mândri). Aveam de-a face în mod evident cu complexul lui Oedip - cel mai cunoscut complex -, aici în raport cu societatea, din care a apărut economia și de care încearcă fără succes să se desprindă. În consecință, economia* ca disciplină nu se simte deloc bine în preajma științelor umaniste și caută apropierea de științele naturii.** Economiștii învață așadar fizică și se așteaptă ca restul științelor sociale să le urmeze exemplul.

Inutil să subliniem că, așa cum ne învață psihanaliza, tot ce e reprimat reușește în cele din urmă să iasă la iveală cu forțe reînnoite. Dar ce este reprimat se ascunde adesea în umbră și nu vrea să fie găsit, ca și cum ar avea o forță și o logică absolut independente - un fel de instinct de supraviețuire. Strămoșii noștri, care nu știau mai nimic despre psihologie, trebuie să fi perceput inconștientul ca pe o forță demonică, întunecată. Știm acest lucru și din cele mai vechi scrieri ale omenirii. Cartea de față este despre această forță.

Încercăm în această carte să punem întrebarea - în măsura în care se poate pune o asemenea întrebare - dacă putem diagnostica în economie și în întregul nostru sistem tulburări psihologice și care sunt acestea. În ce măsură se manifestă în economie tulburările sociale? Pe care dintre acestea le amplifică și pe care le atenuează?

Psihanaliza se concentrează, în mod tradițional, pe nivelul micro, se ocupă de indivizi și de viața lor, de visele, speranțele, temerile lor, de relațiile lor de iubire și de ură, de fetișuri ș.a.m.d. În această carte încercăm să aplicăm psihanaliza

---

* ...sau ceea ce se numește în general economie neoliberală. Atât conceptul, cât și definirea unor economiști ca „neoliberali" sunt discutabile. Conceptul paralel de „liberalism laissez-faire" poate sluji aici pentru o definiție mai clară.

** Este evident că economia își are rădăcinile în științele umaniste (ale spiritului). Primele tratate economice au fost scrise de moraliști, filosofi și teologi: de la Adam Smith și David Hume și, dacă vrem să mergem și mai mult în urmă, de la Toma d'Aquino, Antonie al Florenței, Platon și Aristotel.

domeniului macro, respectiv să aflăm dacă în societatea noastră nu se manifestă același model de comportament patologic care se constată și la nivelul indivizilor.

Metoda folosită se apropie de cea a psihanalizei și, ca și modelul nostru, lucrăm cu mituri care ne ajută să așezăm pe categorii imaginile bolilor. Miturile sunt mai actuale decât s-ar crede. Și nu doar în psihologie. Ce încercăm astăzi să codificăm prin modele economice și matematice au codificat strămoșii noștri prin mituri. Și înrudirea între cele două este mai strânsă decât s-ar crede. În cea mai cunoscută corespondență dintre fizică și psihologie, cea dintre Sigmund Freud și Albert Einstein, Freud vorbește concret despre această ambiguitate: „Poate că aveți impresia că teoriile noastre sunt un fel de mitologie, și în cazul de față nici măcar una plăcută. Dar nu duc în cele din urmă toate științele naturii la o asemenea mitologie? Oare astăzi în fizică lucrurile stau altfel?"*

O comparație între vechile mituri și vremurile noastre arată însă și în ce măsură critica modernă a capitalismului de piață este de fapt o altă imagine a criticii existenței omenești din vremuri străvechi (cele două trebuind de fapt să fie despărțite riguros).

Dacă ne ducem la capăt sarcina, de aici poate ieși un fel de medicament pentru economie**, un element al unei terapii

---

* Citatul original: „All this may give you the impression that our theories amount to species of mythology and a gloomy one at that! But does not every natural science lead ultimately to this – a sort of mythology? Is it otherwise today with your physical sciences?" „Why War?" în *The Einstein-Freud Correspondence (1931-1932)*, Arizona University: www.public.asu.edu/~jmlynch/273/documents/FreudEinstein.pdf. (Deși autorul citează din ediția în engleză a corespondenței, este puțin probabil ca limba folosită inițial în corespondența dintre Einstein și Freud să fi fost alta decât germana – n.t.)

** Într-un alt context, Sigmund Freud a lucrat cu conceptul de „economie", privind sufletul ca pe un loc unde afectele se compensează, un sistem în care suma stimulilor care pătrund în el trebuie să fie păstrată la un nivel cât mai scăzut, respectiv „redusă la nimic". Un asemenea principiu este luat într-adevăr din cel economic al schimbului la sfârșitul căruia, în cazul optim, cei implicați trebuie să obțină un nivel comparabil de satisfacție. Vezi Freud 1982c, p. 24 și urm.

colective, o „terapie a civilizației", cum o numește psihoterapeutul Luigi Zoja. Ar fi terapia unei discipline încetățenite, în care există mulți oameni drăguți, modești și bine intenționați, a căror sumă este însă o „fiară" ciudată, după cum spune proverbul latin: *„Senatores boni viri, senatus autem mala bestia"* – „Senatorii sunt oameni buni, dar senatul e o fiară".*

Trupul, sufletul și duhul economiei

Plastic vorbind, economia a fost analizată de nenumărate ori din perspectiva „trupului" ei (economia reală: materialul, funcționalul, cuantificabilul, industria, lumea producției și a consumului). În schimb, studiul „sufletului" economiei (al economiei ca știință: ce știm, ce putem cuprinde într-un sistem, partea intelectuală, cea abstractă) a fost făcut foarte rar sau mai deloc, ca să nu mai vorbim despre „duhul" ei (după ce tânjim, ce ne atrage, de ce există această disciplină, țelul ei, partea divină din noi – dacă ni se permite folosirea acestui cuvânt).

Așadar, domeniul „sufletului", al economiei ca știință (și nu al economiei reale), este cel unde se află credințele noastre, temerile și speranțele noastre, acțiunea noastră politică și imaginea pe care o avem despre libertate sau reglementare. Aici își formează economia imaginea despre sine, aici se percepe și aici își are rădăcinile istoria care îi dă o semnificație mai înaltă. Și aici își au adesea obârșia și tulburările psihologice, deși se văd abia pe „trup", adică în economia reală. Se întâmplă deci ca în cazul afecțiunilor psihosomatice, care se transmit dinspre suflet înspre trup. Așadar, trupul și sufletul sunt strâns legate.

---

* Maxima îi este atribuită lui Cicero, fără a exista însă dovezi în acest sens. La: Morgenthau 1970, p. 189.

Un exemplu în acest sens: un model matematic este puțin mai mult (și doar puțin mai puțin) decât o învățătură de credință. Sau, și mai exact: o învățătură de credință „rigorizată", devenită mai rigidă. Modelele își au rădăcina în „suflet" (în știință) și ordonează funcțiile trupului (economia reală). Aceste modele nu se îmbolnăvesc în sistem, se îmbolnăvesc în schimb învățăturile de credință și dorințele noastre.

Poate părea ciudat să vorbim de un „duh" al sistemului care ne stă în față - mai ales când cel care face acest lucru este economist. Expresia ne amintește de concepte religioase, de fantome, de duhuri, ba chiar de Sfântul Duh. Dar, dacă privim lucrurile corect, și economiștii vorbesc adesea despre „duhuri". Ce altceva sunt celebrele „animal spirits"* ale economiei despre care scrie Keynes? Timp de decenii s-a discutat și s-a reflectat în legătură cu acest „animal", cu partea descriptivă a conceptului. Dar s-a trecut cu vederea faptul că în realitate ar fi trebuit să se insiste pe „spirit", respectiv pe „duhuri".

Acest duh este impulsul, chemarea care se aude uneori *deasupra* noastră, uneori *în fața* noastră și alteori *în spatele* nostru, dar care vine totuși din noi. Este, cum spune Keynes, „un impuls brusc de a fi activi în loc să fim inactivi, și nu în funcție de media evaluată a avantajelor cantitative, înmulțită cu probabilitățile cantitative".**

---

* În limba germană, „animal spirits" se traduce prin „instincte animalice". Acest lucru induce în eroare. Căci Keynes nu vorbește despre libido sau despre pulsiuni inferioare, ci despre un impuls mai înalt, care ar menține spiritul antreprenorial - și implicit economia. Iată citatul: „Chiar și fără instabilitatea rezultată din speculație, rămâne instabilitatea provenită din caracteristicile naturii umane, care face ca o mare parte a activităților noastre pozitive să depindă mai mult de optimismul spontan decât de prognoza matematică, fie ea morală, hedonistă sau personală. Probabil că cele mai multe decizii de a face un lucru pozitiv, al cărui efect să se facă simțit pe mai multe zile, se bazează pe «instincte animalice» - pe un impuls brusc de a fi activi în loc să fim inactivi, și nu pe media evaluată a avantajelor cantitative, înmulțită cu probabilitățile cantitative" (Keynes 2009, p. 137).

** Keynes 2009, ibidem.

Este aşadar „stilul de viaţă", poate viaţa însăşi (care – din perspectivă biologică – nu-şi cunoaşte motivul şi cauza existenţei, în afară de viaţa însăşi şi prelungirea ei). Este o influenţă venită din altă parte. Un artist simte această forţă când creează, un om de ştiinţă, când descoperă sau inventează ceva. Un om care simte în el impulsul de a merge la Polul Sud (ca să-l citäm pe Keynes) sau cineva care îşi doreşte să aibă un copil ori să ajute o bătrână să treacă strada.

Toate acestea sunt fapte pe care le facem în urma unui imperativ, căruia nu-i pasă nici cât negru sub unghie de factorul economic, de răsplată sau de utilitate. Nevoia de a ajuta un străin sau de a ne implica în preocupările generaţiilor viitoare; sarcini care ne sunt atribuite de spiritul lumii, de istorie, de căutarea sensului vieţii; chemarea aventurii, de dragul aventurii. Dar şi întunericul ne cheamă, tensiunile distructive de dincolo de „media evaluată a avantajelor cantitative, înmulţită cu probabilităţile cantitative" a lui Keynes. Acolo este originea miturilor şi poveştilor noastre. Dar despre asta vom vorbi mai mult mai târziu.

Dacă deosebirea făcută de noi între „trupul", „sufletul" şi „duhul" economiei se dovedeşte viabilă, ar trebui să căutäm şi linia de delimitare între ele: unde se despart sufletul de trup, spiritul de suflet? Ne aflăm astăzi în situaţia descrisă în Biblie, în care duhul, „spirit"-ul nostru, este osârduitor, dar trupul economiei reale e neputincios? Sau carnea, trupul, este puternică şi doar duhul, rătăcit?

Trup, duh şi suflet – autorii şi-au împărţit munca în jurul acestor unităţi. Tomáš Sedláček s-a ocupat intens de analiza „duhului" – aşadar de cauzele şi de constituirea voinţei, poftei şi dorinţei din interiorul nostru şi din economie. Este vorba aici – nici mai mult, nici mai puţin – despre evoluţia acţiunii economice în istoria culturală a omenirii şi a civilizaţiei occidentale

și, prin urmare, despre caracterul economiei. Primele două capitole sunt dedicate acestui subiect. Oliver Tanzer s-a ocupat de cea mai mare parte a capitolelor în care este vorba despre „trup și suflet", adică despre economia reală și despre știința economică. În această partea a doua, Tomáš Sedláček a preluat o analiză cuprinzătoare a maniei și a depresiei în economie.

De la Midas la PIB

Așadar, pentru a pătrunde în adâncurile psihanalizei economice, ne ajutăm de mituri. Sunt un fel de oglindă a societății noastre. Este o oglindă foarte veche, mată, parțial crăpată – și, de fapt, nu foarte diferită de imaginea pe care o avem despre noi înșine. Miturile sunt cifrul și centrul gândirii antice, care au fost înlocuite mai târziu de logică.* Erau „modus operandi" pentru vremea lor: ușor de înțeles, de cuprins și, în ciuda caracterului lor fantastic, la fel de credibile cum au fost mai târziu religia sau fizica și matematica. Dar mitul mai are o însușire, care îl deosebește de toate celelalte: este paradoxal. Pe de o parte, pare incredibil de simplu, de pildă atunci când eroii și zeii se luptă, când se duc bătălii și se nasc copii, oamenii mor, sunt uciși, respinși, urmăriți de spirite răzbunătoare. Dar, când încerci să interpretezi aceste povestiri simple, devin foarte actuale, cu mai multe niveluri și universale.

Partea fascinantă a acestor povești este înțelepciunea lor vibrantă, modul în care descriu în detaliu comportamentele umane. Miturile spun multe și despre economie, despre relațiile de schimb între cel care are și ceea ce are, despre ce trebuie să dea în schimb pentru a-și păstra și proteja avutul,

* Vezi și Midgley 2011.

despre cucerire, pradă și apărare, despre putere și pierdere și despre forța bogăției și a comorilor.

Unele dintre aceste povești sunt foarte ușor de înțeles: de pildă când regele Midas își dorește ca tot ce atinge să se transforme în aur și din cauza aceasta e la un pas să moară de foame. Altele, în schimb, au nevoie de o privire mai adâncă, cum ar fi povestea tiranului urmărit de noroc, Policrat, a cărui soartă poate fi văzută și în legătură cu înflorirea și prăbușirea financiară, cu bulele financiare și explozia lor. Sau povestea prințului înfumurat Erisihton, bătut mult pentru distrugerea nestăvilită a naturii. Acestea și alte zeci de povești ne vor ajuta să explicăm economia așa cum este dacă îi răpești haina raționalității fascinante și a matematicii – ca și cum ar fi compusă doar din cea mai minunată logică, din comportamentul alegerii raționale și din caracterul previzibil tip Black-Scholes.*

Economia, afirmăm noi, ar putea fi una dintre cele mai minunate științe dacă nu ar sta într-un singur picior, cel matematic. Nu degeaba economiști mai vechi, din trecut, au prezis că psihanaliza va juca un rol important pentru economia viitorului.**

---

* Ecuația Black-Scholes este un model matematic financiar pentru evaluarea opțiunilor financiare. Modelul inițial pornește de la premise idealizate privind o piață de capital desăvârșită. Gratuitatea tranzacțiilor, vânzările în lipsă nelimitate și absența arbitrajului. Volatilitatea randamentelor este socotită a fi constantă. Acțiunile nu plătesc dividende. Rata dobânzii este constantă.

** Numeroși economiști au prezis, chiar și indirect, rolul psihologiei în științele economice. Ca exemple îi citâm pe trei dintre ei: Joseph A. Schumpeter: „Iarăși nu pot să nu fac referire la numeroasele moduri de aplicare (ale psihanalizei – n.n.) și la știința economică care pare să se prefigureze. Poate că o sociologie freudiană (inclusiv în privința politicii economice) va ajunge cândva mai însemnată decât orice altă aplicare a învățăturii lui Freud" (Schumpeter 2009); John Maynard Keynes – deși Keynes nu se ocupă explicit în scrierile sale de psihanaliză și nu se raportează la ea, psihologia și discuția în privința ei reies din diferite părți ale scrierilor sale, de pildă când este vorba despre bani: „The love of money as a possession will be recognized for what it is, a somewhat disgusting morbidity, one of those semi-criminal, semi-

Psihanaliza s-a ocupat intens de mituri și a căutat în ele explicații. Astfel și noi, venind dinspre economie, am dat peste amândouă: peste psihanaliză, ca metodă, și peste mituri, ca instrument al ei. Pentru asta trebuie să le mulțumim celor doi oameni de știință care au fost adversari de-a lungul vieții, dar care ne-au fost amândoi de un ajutor inestimabil la traducerea acestor simboluri: Sigmund Freud și Carl Gustav Jung. Freud a folosit miturile pentru a-și ilustra și împărți pe categorii psihopatologia, în timp ce Jung le-a acordat o importanță mult mai mare, recunoscând în ele arhetipurile experienței omenești și ale inconștientului colectiv.

Pe canapeaua lui Freud

Ne folosim de descoperirile amândurora și ale urmașilor lor din domeniile antropologiei, psihologiei sociale, psihiatriei, filosofiei și etnologiei. Fără cunoștințele multor colegi din aceste domenii, această carte nu ar fi apărut niciodată. Ne înclinăm smeriți în fața lor, recunoscători pentru discuții, sugestii constructive, dar și avertismente critice. Toate acestea și mai ales încurajările lor din clipele grele în care eram mai aproape de întreruperea acestui efort decât de încheierea lui ne-au ajutat să scriem această carte.

---

pathological propensities which one hands over with a ashudder to the specialists in mental disease" (Keynes 1963). [Dragostea de bani ca avuție va fi privită ca ceea ce este, o morbiditate oarecum dezgustătoare, una dintre acele predilecții pe jumătate criminale, pe jumătate patologice, pe care o lași înfiorat în seama specialistului în boli mintale – n.t.] Și acele „animal spirits" pomenite la nota de la pagina 22 trimit la interesul lui Keynes pentru partea irațională a comportamentului omenesc; Alfred Marshall: „Of course economics cannot be compared with the exact physical sciences: for it deals with the ever changing and subtle force of human nature" (Marshall 1890). [Sigur că economia nu poate fi comparată cu științele exacte: pentru că se ocupă de forța subtilă și mereu schimbătoare a naturii umane – n.t.]

Așadar, are economia nevoie de psihanaliză? După părerea noastră, ar avea nevoie măcar de abordări terapeutice – de un proces prelungit de reflecție. Este de netăgăduit că am făcut mari progrese cu sistemul nostru economic și datorăm științei de care se leagă bogății imense. Cu toate acestea, suntem de părere că, în ultimii ani, s-au strecurat aici simptome care nu mai pot fi trecute cu vederea. Dacă privim lucrurile sistematic, descoperim în economie modele comportamentale sadice, narcisiste și sadomasochiste. Cu o abordare clinică am descoperit cinci familii de tulburări psihice care nu doar că fac parte din economia noastră – ci o și dirijează.*

Tulburări de percepție: În cazul nostru este vorba despre derivate bolnăvicioase din principul plăcerii, responsabile pentru o parte din ce în ce mai mare a industriei noastre bazate pe dorințe și consum.

Tulburări de anxietate: Ne fac să denaturăm realitatea până la limita negativă extremă și duc la comportamente anormale. Teama este un domeniu din ce în ce mai important al afacerilor, mai ales în vremuri de criză.

Tulburări afective: Aci vrem să ne ocupăm mai ales de tulburări bipolare, cicluri maniaco-depresive, pe care le recu-

---

* Catalogul bolilor și tulburărilor psihice este realizat după clasificarea Asociației Psihiatrice Americane, care editează *Diagnostic and Statistic Manual of Mental Disorders 5* (American Psychiatric Association 2013). Deosebirile și clasificarea de aici corespund în mare parte cu *ICD-10* a Organizației Mondiale a Sănătății (OMS). *Clasificarea statistică internațională a bolilor și a altor probleme de sănătate (ICD,* în engleză *International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems)* este cel mai important sistem de diagnosticare din domeniul medicinei, recunoscut la nivel mondial. Este editat de OMS. Ediția actuală, valabilă internațional (English revision) este ICD-10, versiunea 2012.

noaștem și în schimbări de conjunctură, și în succesiunea mai rapidă a boomurilor și crizelor.

Tulburări de control al impulsului: Aici ne interesează două modele comportamentale. Pe de o parte, o dependență bolnăvicioasă de risc, care poate fi văzută mai ales în comportamentul de pe piață al băncilor de investiții. În al doilea rând, „dependența de furat" sau cleptomania. Poate să vi se pară surprinzător, dar se explică printr-o caracteristică ciudată a sistemului dominant, anume că, în interiorul sistemului, cel care dobândește muncă, bunuri și capital, fără să trebuiască să dea nimic în schimb, are cel mai mare succes. Această tulburare scoate din uz mecanismul fundamental al activității economice, conform căreia sistemul funcționează doar în baza unui schimb de bunuri sau servicii perceput ca fiind corect de toate părțile implicate.

Tulburări de personalitate: Pentru a menține un sistem care se ilustrează prin agresivitate și concurență, participanții trebuie formați corespunzător: manageri ale căror însușiri să fie mai degrabă egoismul și competitivitatea și selecția brutală decât omenia, altruismul și rațiunea sănătoasă. Sunt uneltele unui sistem care nu își mai slujește de mult creatorii, ci a preluat el însuși controlul. Rezultatul este o lume a muncii care seamănă din ce în ce mai mult cu roata unui hamster pentru toți cei care iau parte la ea. Ca să supralicităm un pic, vom spune că reprezentanții de vârf ai acestui sistem se transformă în Mr. Hyde fără scrupule din momentul în care ajung la locul de muncă, pentru ca apoi, după ce își termină lucrul, să se întoarcă acasă sub forma grijuliului Dr. Jekyll. Acest lucru nu are nimic de-a face cu lipsa unei morale sau cu faptul că managerii ar fi oameni mai răi. Nu sunt. Ci mai degrabă sistemul îi împinge pe susținătorii lui în roluri parțial patologice.

De la prejudecată la principii

If you need someone to blame
Throw a rock in the air
You'll hit someone guilty.
(U2, *Dirty Day*)

Rolul nostru, ca și al psihanalizei, este să ascultăm, nu să învinovățim sau să reclamăm pe cineva. De aceea cartea de față nu este *împotriva* economiei de piață capitaliste, împotriva băncilor sau a piețelor financiare. După părerea noastră, această orânduire economică, în ciuda tuturor criticilor, este un sistem care a făcut lumea și omenirea nu doar mai bogate, ci și mai bune. Dar asta nu ne împiedică să avem o abordare critică față de evoluțiile greșite. Ce ne interesează este descrierea generală a afecțiunilor sistemului și – acolo unde este posibil – tratamentul.

Nu vom nega că între cadrele de conducere și între cei care dau direcția există elemente criminale. Dar există oare vreun domeniu social imun la infracționalitate și abuz? Și, la modul general, nu asta este problema noastră. De-ar putea lumea să fie atât de simplă precum cazul Madoff. Un infractor care încalcă legile este urmărit de societate prin organele de urmărire penală și doborât. Problema noastră reală stă în opusul acestui lucru: este vorba despre ceea ce permit și își doresc societatea și legile, atunci când „nu știu ce fac".* Bolile siste-

* Din această perspectivă, „Iartă-ne, căci nu știam ce facem" este un fel de rugăciune tăcută a unor personalități de vârf din lumea finanțelor. Asta ne amintește de cartea lui Hannah Arendt, *Eichmann în Ierusalim: Banalitatea răului*, în care se ocupă de cetățeanul bun, care respectă legile și cu toate acestea trăiește în mijlocul ororilor incredibile la care sunt supuși semenii lui. Sigur că nu-i vom băga pe directorii de bancă în aceeași oală cu criminalii de război. Dar principiul și reacția „uitării colective" în ceea ce privește responsabilitatea personală sunt asemănătoare. Mulți bancheri au spus că după izbucnirea crizei parcă s-ar fi

mului economic se leagă deci mult mai mult de convingeri greșite decât de fapte rele comise cu intenție. Ne place să confundăm gândirea logică cu dorința și – la un nivel mai profund – teoria cu rugăciunea.*

Și dacă dorințele noastre dau greș, aveam repede la îndemână vinovați și proiecții. Am dobândit o perfecțiune istorică în găsirea de țapi ispășitori, care nu se potrivește cu eșecurile neîncetate ale economiei noastre. Poveștile legate de aceste lucruri merg de la o manie pentru lalele în Olanda anului 1637 până la criza din 2008 și sunt ilustrate în caricaturi în care speculanții sunt maimuțe (1637) sau investitorii, lăcuste (2008).**

Acest gen de atribuire a vinovățiilor pentru crize sau economia vinovaților sau schimbarea vinovaților ne plac, pentru că proiecția e îndreptată mereu împotriva celorlalți – a bancherilor, a politicienilor, a Uniunii Europene sau a grecilor. Dar economia trece prin cicluri de înflorire și depresie încă din vremuri imemoriale (să ne gândim numai la parabola vechi-

---

trezit dintr-o beție: „Cum am putut să facem așa ceva?" Toată etapa dinainte de criză a fost descrisă adesea și ca o mare petrecere cu stări de inconștiență induse de alcool.

* Faptul că „mâna invizibilă" ne conduce acțiunile este o rugăciune sau o teorie științifică? Dacă o privim ca pe o rugăciune (adresată sistemului), multe lucruri se explică într-un mod nou și interesant.

** În timpul celebrei manii a lalelelor din Țările de Jos, din anul 1637, clasa mijlocie superioară căzuse pradă unui boom al investițiilor, care astăzi ne apar ca iraționale, în bulbi de lalele. Bula s-a spart după puțin timp și a distrus averea investitorilor. Cum a reacționat mediul social – societatea – la criză? Se vede până astăzi la Stedelijk Museum din Amsterdam, unde membrii acestei clase de investitori ratați sunt înfățișați cum se joacă, se distrează și benchetuiesc – în chip de maimuțe. Această reprezentare seamănă destul de bine cu cea a „vinovaților" pentru criza financiară și imobiliară. Nu-i mânăm noi, săptămână de săptămână și lună de lună, pe bancheri, brokeri, directori de asigurări și agenții de rating ca pe o turmă de țapi ispășitori de-a lungul bulevardelor informaționale? Dar cine a fost așa de prost încât să creadă promisiunile de mântuire ale unui sistem aparent infailibil? Cine a considerat că sutele de mii de case și asigurările aferente din SUA, Irlanda și Spania sunt superinvestiții pentru viitor și pentru a ne asigura pensiile – și un izvor nesecat al creșterii? Nu am refuzat și noi să ne întrebăm dacă toată povestea chiar este credibilă?

testamentară a lui Iosif și la visul faraonului despre cei șapte ani buni și cei șapte ani răi). Dar pentru că reacționăm mereu doar prin proiecții, pe fundal următoarea criză se pregătește deja, în timp ce noi ne ocupăm de pedepsirea așa-zișilor vinovați. Dacă însă nu învățăm nimic decisiv din criză și nu încercăm să ne schimbăm comportamentul, această nouă criză poate într-adevăr să producă pagube foarte grave în societate. Singura noastră speranță este să nu apară înainte să fim suficient de pregătiți.

Să ne întoarcem acum la mituri. Una dintre tendințele fundamentale – pe care am pomenit-o deja mai sus – este că diferența dintre vechile mituri și teoriile economice moderne nu este atât de mare pe cât se presupune. Faptul că ne folosim de știință și de rațiune (și că credem în eficacitatea lor) este un lucru foarte util în anumite domenii și duce la rezultate exacte. Dar poate că vechile mituri sunt mai potrivite pentru a integra aspectele inexacte și iraționale ale însușirilor noastre individuale și colective. Și poate că sunt potrivite și pentru a descrie cauzele interne ale afecțiunilor de care suferă sistemul.

În cazul celor mai vechi mituri (cele pe care ne concentrăm aici își au originea în Mesopotamia, Egipt, în izvoare iudeo-rabinice și în Grecia) găsim arhetipuri corespondente și relatări despre o stare originară în care – în chip simbolic – trăsăturile masculine sunt contopite cu cele feminine. De pildă, aici Adam este precum Ianus, are un chip masculin și unul feminin. Dacă aceste imagini sunt interpretate ca simboluri ale unor însușiri generale, atunci în aceste povestiri principiile moi (conștiința de sine, intuiția și capacitatea de a îndura) erau în echilibru cu cele tari (agresivitatea și gândirea competitivă). Și, dacă ne luăm după mituri, acele vremuri au fost ultimele în care omenirea a trăit în pace cu ea însăși.

Lilith – blestemul producției și al distrugerii

Legenda lui Lilith dă titlul acestei cărți, pentru că este un simbol al dramei capitalismului modern. Lilith este, conform unor tradiții evreiești, prima soție a lui Adam, cea dinaintea Evei. Se spune că, la fel ca el, era făcută din lut și îi era egală în toate, ba chiar că insista atât de mult asupra acestei egalități încât a intrat în conflict cu Adam. Reprezintă prima ființă care tânjește după libertate. Ca să scape de presupusa opresiune a lui Adam, fuge din grădina Edenului (unde Adam rămâne fericit). Pentru aceasta este blestemată cumplit de Dumnezeu. Se transformă în duh care pândește în întuneric la ușile oamenilor. Ucide nou-născuții, cărora le suge sângele și sufletul. Din energia vitală a celor morți dă naștere, la rândul ei, unor demoni, 100 pe zi, pe care, imediat ce i-a născut, trebuie să-i ucidă din nou. Și care este motivul pentru toate astea? Că, după părerea ei, o poziție sexuală în care trebuia să stea sub Adam era degradantă și un simbol al exploatării.

Lilith, blestemul nopții, este așadar ea însăși blestemată – și blestemul ei este autoindus, s-ar putea spune, chiar voluntar. Exemplul ei arată în mod drastic, dar foarte limpede circuitul consumului și al distrugerii. Dacă aplicăm parabola ei la nivel economic, reprezintă începutul și sfârșitul, alfa și omega unei economii distructive. Libertatea, ca loc ideal unde înflorește economia de piață și care se regăsește în cele din urmă într-un circuit pervers al consumului și creșterii. Lilith este arhetipul unei mașinării de consum, care trebuie să dea naștere și să distrugă în același timp.

În versiunea mesopotamiană putem identifica în povestea lui Lilith și momentul în care principiul economic a început să domine principiul natural. Este vorba așadar despre detronarea principiului moale de către principiul tare, despre impune-

rea agresiunii și a orgoliului, despre dezlănțuirea luptei și a poziției dominante.

Pentru a controla aceste impulsuri agresive – pentru a ne controla pe noi înșine –, civilizațiile au creat, de-a lungul mileniilor, instrumente disciplinatoare eficiente. Zeii, legile și preoții, amenințările cu pedeapsa și armatele își exercitau datoria, eroii erau modele. Ucide și mori pentru tribul tău, pentru poporul tău, pentru religia ta.

Proclamarea libertății și sfârșitul războiului rece fie au slăbit foarte mult aceste instanțe de control, fie le-au scos din uz. Războiul a fost lipsit de gogorița datoriei sfinte și a devenit o realitate ucigașă dezgustătoare. Acest lucru a adus beneficii imense. Pentru că acum suntem liberi. Dar și modelele noastre comportamentale agresive și impulsurile distructive sunt libere. Sistemul nostru este din ce în ce mai instabil, ca și cum creșterea lui s-ar hrăni numai din ea însăși. Resursele naturale au devenit câmpul de luptă modern al războaielor economice. Obligația creșterii duce la crize economice maniacale, care modifică valorile și distrug progresul la care am ajuns.

Astăzi ne aflăm la o răscruce. Avem posibilitatea să mergem mai departe pe cărarea bătătorită a distrugerii. Dacă însă vrem să mergem pe un drum nou, trebuie să ne redescoperim unele însușiri care au dispărut din cauza activității și a gândirii noastre economice. Este vorba despre empatie și creativitate, despre puterea de a îndura și despre capacitatea de a avea încredere în noi înșine și în intuiția noastră. Și toate acestea ne cer să ne depășim rușinea și teama. Este nevoie de autocunoaștere.

Pentru a ilustra acest lucru ne vom folosi aici de legenda lui Oedip, dar nu în legătură cu complexul freudian al urii față de tată și al iubirii de mamă. Încă înainte de a se căsători fără să știe cu mama lui, Iocasta, și de a comite incest cu ea, Oedip este oprit în fața porților Tebei de un sfinx. Și acest amestec

înspăimântător de leu, șarpe și vultur încearcă să-l prindă în capcană cu o ghicitoare mortală: „Ce ființă care are o singură voce, are uneori două picioare, uneori trei, uneori patru și este cea mai slabă atunci când are cele mai multe picioare?" Zeci de alți călători greșiseră răspunsul, inventaseră zei și ființe fantastice și fuseseră sfâșiați de sfinx. Dar Oedip știe răspunsul. Acesta este: omul. Omul, care se cunoaște pe sine însuși și vede ce poate – și ce nu poate. Acesta e răspunsul la ghicitoare. Și asta se aplică și economiei.

Partea întâi

nașterea creșterii – o altă istorie culturală a științei economice

1 | Lilith – schizofrenia dorințelor

Nu orice relatări ale unor evenimente din vechime
sunt transmise mai departe, ci doar acelea care exprimă
un gând general și mereu tânăr al omenirii.
Carl Gustav Jung*

Lilith este o figură mitologică cu adevărat fascinantă. Este strălucitoare și întunecată în același timp. Simbolizează viața și moartea. Este omenească și sublimă, dar în același timp de o natură inferioară și primitivă. Din perspectivă economică simbolizează foamea și consumul veșnic – și consumarea propriei substanțe. Dar să nu ne grăbim. Întâi povestea, apoi interpretarea economică.

Ca toate relatările mitologice, legenda lui Lilith s-a hrănit și a fost modelată din multe izvoare. Aici ne concentrăm pe două dintre ele: o povestire străveche babiloniană, în care Lilith apare într-o poezie despre zeița Inanna și pomul vieții, și o a doua, în care Lilith este personajul unor relatări evreiești. A doua variantă a fost transmisă timp de secole pe cale orală, până când a fost consemnată în scris în secolul al VII-lea după Hristos. Dar noi vrem să începem *mai devreme*: la începutul timpului.

* Jung 1911, p. 145.

În întunericul creației

Suntem la începutul oricărei amintiri. Toate culturile își au cosmogonia, descrierea apariției lumii. Aceasta este una dintre cele mai vechi, care nu a fost inspirată de nicio altă povestire, dar care a inspirat atât de multe dintre cele care au urmat.

> În zilele dintru-nceput, în cele dintâi zile,
> În nopțile dintru-nceput, în cele dintâi nopți,
> În anii dintru-nceput, în cei dintâi ani...*

Mult înainte ca Occidentul să se numească „Europa", rădăcinile lui s-au format într-o parte a lumii care nu ține de Europa. Din țara celor două fluvii și din Egipt, peste popoarele mediteraneene s-a revărsat un râu de cunoaștere și înțelepciune. Aici găsim izvoarele civilizației noastre.

> Când cerul s-a îndepărtat de pământ
> Și pământul s-a despărțit de cer
> Și oamenii au primit nume...

Aceste vremuri sunt departe de cele în care s-a format modul nostru de gândire. Acest spirit se sprijină pe cel al sumerienilor, al babilonienilor, al egiptenilor și al hitiților. Culturile lor au constituit fundamentul pe care ne-am clădit filosofia** și cultura, din care s-au născut mult mai târziu știin-

---

* Wolkstein / Kramer 1983, în germană de Oliver Tanzer. Idem pentru toate citatele următoare din Epopeea lui Ghilgameș. Celor interesați de Lilith le recomandăm cartea Verei Zingsem, *Lilith. Adams erste Frau*, apărută la Editura Reclam și care se ocupă de toate ipostazele și abordările culturale ale mitului lui Lilith.

** Filosofia susține că suntem o tabula rasa (sau nu). Dar filosofia însăși nu poate fi văzută ca o tabula rasa atât timp cât există chiar și încercarea de a ne folosi credința și prejudecățile nu pentru a deveni conștienți de ele, ci pentru a le înlocui cu alte credințe și alte prejudecăți.

țele și economia. În vremurile vechi, mitice, preistorice despre care vorbim, lumea era încă mișcată de puteri și influențe supranaturale. Pământul era prins între extreme dualiste, care făceau din el câmpul de luptă între bine și rău. Binele și răul erau însă pe același plan filosofic, chiar dacă răul avea în față un semn negativ.* Și așa cum existau zei buni, care creau viața, totuși nu erau mult mai puternici decât cei care aduceau moarte și distrugere.** În aceste vremuri uitate, strămoșii noștri înălțau cântări în cinstea acestor zei și acestor duhuri. Cântarea pe care o reproducem aici este despre un arbore puternic, o zeiță și un demon feminin.

În acele vremuri s-a sădit un pom, un singur pom,
un pom Huluppu
Pe malul Eufratului.
O femeie (Inanna – n.n.)...
a smuls pomul din râu și a spus:
Vreau să duc pomul acesta în Uruk.
Voi sădi pomul în grădina mea sfântă.

Inanna se îngrijea de pom cu mâna ei,
Cu picioarele ei bătătorea pământul din jurul pomului.
Și și-a spus:
Cât va trece oare până voi avea
un tron strălucit?
Cât va trece oare până mă voi culca
pe un pat strălucit?

---

* Există chiar tentația de a spune că, matematic vorbind, valorile absolute ale Binelui și Răului sunt egale, respectiv că distanțele dinte ele și punctul punctul zero sunt egale. Deci și mărimea vectorilor este egală, doar direcția diferă. Abia în perioada iudeo-creștină viziunea maniheistă este socotită eretică, pentru că în aceste credințe Dumnezeu și Binele sunt mult superioare ontologic Răului.

** Ca lucrurile să fie și mai complicate: în mitologie, Creatorul este adesea o ființă confuză, respectiv inaccesibilă logicii noastre. Sau, altfel spus: imaginile care ajung la noi, prin care sunt descrise faptele acestor ființe divine, nu au sens în ochii noștri.

Așa a fost transmisă această poveste, seara în fața focului, cântată cu accente ritmice și descreșteri. Seara: în acele vremuri, căderea întunericului încă avea o dimensiune înspăimântătoare. Atunci, în fantezia oamenilor, armata umbrelor și a duhurilor ieșea din adâncurile întunecate ale pământului pentru a ucide lumina și pentru a-l coborî pe zeul-soare dincolo de orizont – în împărăția morții. Era vremea când soseau demonii. Și la Inanna.

Apoi șarpele ce nu putea fi îmblânzit s-a cuibărit
În rădăcinile pomului.
Și Pasărea Anzu și-a clocit ouăle în ramurile pomului
Și fecioara întunecată Lilith și-a făcut casă în trunchiul lui
Tânăra femeie căreia îi plăcea să râdă plângea.
Și cum mai plângea Inanna!

Și astfel povestirea „Inanna și Arborele Huluppu" ne pomenește prima dată de Lilith, un demon feminin puternic din legendele mesopotamiene. Lilith este adversara zeiței cerești Inanna, una dintre surorile zeului-soare Utu.* Inanna sădește pomul vieții, Arborele Huluppu, în grădina ei. Vrea lemnul lui. Este „return on investment", răsplata ei pentru că îngrijește pomul – un tron și un pat. Dar Lilith, șarpele și pasărea se pun împotriva acestui plan frumos. Pentru că zeul-soare nu vrea să o ajute, Inanna îl cheamă în cele din urmă în ajutor pe eroul cel mai mare dintre oameni: Ghilgameș. Și el o ajută – în felul lui.

Și-a ridicat securea de bronz, grea de șapte talanți
și șapte mine
Și a ridicat-o peste umăr
Și așa a intrat în grădina Inannei.
Șarpele neîmblânzit

* Mai multe despre Utu la Wolkstein / Kramer 1983.

s-a întâlnit cu Ghilgameș
Pasărea Anzu a fugit cu puii în munți
Și Lilith și-a distrus casa și a fugit în tărâm sălbatic,
pustiu.
Atunci Ghilgameș a desprins rădăcinile pomului;
Iar fiii orașului ce veniseră cu el
au tăiat crengile.
Din trunchi a făcut un tron pentru sfânta lui
soră.
Din trunchiul copacului Ghilgameș a făcut un pat
pentru Inanna.*

Invazia dușmanilor

Ce povestire stranie. Nu ne aduce oare aminte de o cucerire a vieții în stilul invaziilor dușmanilor, așa cum o cunoaștem de la așa-numitele lăcuste și de la hedgefond-uri? Pomul era al Inannei** și Lilith l-a ocupat pur și simplu. Trăia în ceea ce mulți comentatori numesc „pomul vieții" – o imagine pe care cititorul modern o cunoaște și din Cartea Facerii: „Pomul vieții, în mijlocul raiului".***

În relatarea biblică există doi meta-pomi care schimbă mersul vieții și al istoriei. Pomul vieții este adesea uitat, pentru că în centrul istorisirii se află pomul cunoașterii binelui și răului. Cel dintâi este descris în detaliu în mitul babilonian al creației. Lilith trăia într-un pom închinat zeilor – sfânt nu doar pentru oameni, ci și pentru zei. Și apoi: un șarpe, pasărea și Lilith se

---

* Ibidem.

** Inanna apare și în perioada Uruk, aproximativ între 4000 și 3100 înainte de Hristos. Numele ei este derivat din Nin-anna, regina sumeriană a cerului. Este strâns legată de Venus.

*** Vechiul Testament, Facerea 2, 9, traducere de Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2011. (Toate referințele pentru ediții în limba română aparțin traducătorului.)

cuibăresc în el. Și este nevoie de eroul Ghilgameș, cu securea lui grea, pentru a-i alunga pe acești indivizi din pomul vieții.

Pomul vieții este un simbol puternic în panteonul primelor civilizații – și apare în numeroase culturi.*

Cu atât mai tulburător este când pomul vieții este tăiat ca să se facă din el scânduri pentru mobilă.

Din această perspectivă, Lilith apără principiul vieții și al ordinii veșnice. Astăzi foarte probabil că am vedea-o pe Lilith ca pe un simbol pentru durabilitate și economisirea resurselor. Deci o vedem ca fiind bună. Dar o socoteau și mesopotamienii bună?

Pentru a răspunde, să aruncăm o privire la adversara ei, Inanna. Aceasta nu era doar zeița cerului, ci și a fertilității și a dragostei, precum și protectoarea orașului Uruk, unul dintre primele orașe-stat mesopotamiene. Deci nici în forma sa prelucrată – ca pat al fertilității, de pildă –, pomul vieții nu ar fi fost întrebuințat într-un chip atât de nepotrivit cum pare la prima vedere. Dimpotrivă, viața pe care o reprezintă ar apărea în continuare din substanța lui. Tronul, pe de altă parte, este simbolul de lemn al Inannei ca protectoare și stăpână a orașului Uruk. Și cine nu are nevoie de o asemenea stăpână protectoare?

Într-adevăr, pe mesopotamieni nu-i interesa să fie stăpâniți de legile naturii, ci să domine natura. De aceea orașul și construcția lui sunt mult mai importante decât un pom, fie el și pomul vieții. Inanna reprezintă această nouă perspectivă. Nu vede atât materia primă, cât înnobilarea ei. Gândește economic, în conformitate cu un principiu timpuriu al beneficiului. Civilizează forța vieții. Ordonează și îmbunătățește. Lilith, în schimb, este o formă primitivă de „insider": trăiește literalmente *în* natură, adică în pom. Îi împiedică înnobilarea.

---

* Și în alte descrieri ale creației există un mit asemănător. Foarte clară este asemănarea Arborelui Huluppu cu cel din legendele germanice. Acolo șerpii rod rădăcinile pomului Yggdrasil, iar vulturul își face cuib în coroana lui. Vezi Böldl 2013, p. 117.

Conflictul este rezolvat la nivel tehnic cu cea mai modernă armă a acelor vremuri: securea de bronz, care reprezintă atât puterea, cât și progresul. O șochează pe Lilith și o alungă în pustie. Dar nu dispare pur și simplu și nu este uitată. Nu degeaba cu securea se taie doar pomul și demonul feminin este lăsat în viață. Lilith îi urmărește pe oameni din acest spațiu sălbatic, gol al deșertului. Îi vizitează pe biruitorii ei „acasă", în sensul propriu. Se strecoară în case pentru a le suge copiilor sufletul și forța vitală. Se răzbună pe Inanna, atacând toate atributele zeiței: fertilitatea, dragostea, viața.

Prin această legendă, povestirea despre Lilith a fost transmisă de la o generație la alta, până când a fost absorbită de mitologia ebraică. Aici caracterul ei malefic este potențat: nu le ia doar viața nou-născuților, ci îi seduce și pe bărbați, se culcă cu ei în vis – le absoarbe sămânța și astfel îi lipsește de capacitatea de procreare. Howard Schwartz, scriitor american și specialist în mitologia ebraică, scrie: „Dintre legendele de origine biblică și din tradiția rabinică și populară, niciuna nu a avut o influență mai mare decât a lui Lilith, care are dublu-rol, de vrăjitoare ucigașă de copii și întrupare a poftei trupești. Legenda lui Lilith stă la baza unei serii întregi de povestiri demonice din folclorul medieval evreiesc."*

Lilith, ca primă soție a lui Adam

Dar lucrurile nu se opresc pur și simplu la legenda demonului. Drama lui Lilith capătă, dacă putem spune așa, o „dimensiune rabinică". Cărturarii și predicatorii evrei se folosesc de personajul Lilith pentru a dezlega o contradicție ciudată din Biblie, care produce nedumerire încă de la primele pagini – de la refe-

* Schwartz 1998, p. 71.

ratul despre Facere. Pentru că Biblia povestește creația omului de două ori. Și în moduri foarte diferite.

În ordine cronologică, se începe cu: „Și l-a făcut Dumnezeu pe om după chipul Său; după chipul lui Dumnezeu l-a făcut; bărbat și femeie i-a făcut".* Dacă interpretăm fragmentul literal, bărbatul și femeia au fost creați în același timp.

Dar în a doua descriere a creației, din capitolul 2 al Facerii, auzim o cu totul altă variantă. Aici Dumnezeu face din pământ întâi animalele sălbatice și toate păsările cerului, pentru a-i fi de folos omului, și îl însărcinează pe Adam să le pună nume. Dar „pentru Adam nu s-a găsit ajutor pe potriva lui".** Abia din cauza acestei lipse creează Dumnezeu femeia în această variantă. Este vorba despre Eva. Ce s-a întâmplat însă cu femeia din prima variantă, care fusese creată în același timp și din același material ca Adam?

Aici intervin interpreții de tradiție ebraică ai Bibliei: rabinii spun că prima femeie a fost o încercare a lui Dumnezeu, complet nereușită. Pentru că Lilith, predecesoarea Evei, are alte însușiri decât aceasta. Pentru că e făcută din același material cu Adam, nu doar din coasta lui, nu îi este subordonată și nici supusă și nici nu-l ascultă, așa cum vom vedea imediat. Eva, în schimb, este atât de docilă, încât în cele din urmă ascultă și de șarpe.***

Iată cea mai cunoscută povestire ebraică despre Lilith, așa cum se găsește în interpretările Vechiului Testament, în

---

* Facerea 1, 27. Biblia, traducerea Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2011.

** Facerea 2, 20.

*** Așadar, crearea unei femei supuse are un preț mare. Pentru că probabil Lilith nici măcar nu ar fi ascultat ce spunea șarpele. Spre deosebire de Adam, Eva intră cel puțin într-o dispută verbală cu șarpele.

Midraș*, sau mai exact în *Alfabetul lui Ben Sirah.*** Conform tradiției, Ben Sirah este rabin și vindecător la curtea regelui babilonian Nabucodonosor. Într-o zi, fiul regelui se îmbolnăvește grav și tatăl lui îl aduce pe Ben Sirah. Rabinul începe să se roage și îi atârnă pacientului în jurul gâtului o amuletă misterioasă. Regele se miră și îl întreabă despre ce e vorba.

Atunci Ben Sirah îi povestește ceva nemaiauzit.

Când Dumnezeu a făcut omul a spus: „Nu este bine să fie omul singur", și i-a făcut o femeie – ca el – din pământ și i-a pus numele Lilith. După puțin timp, au început să se certe între ei. Ea i-a spus lui: „Nu vreau să stau sub tine". Iar el a spus: „Nu vreau să stau sub tine, ci deasupra ta, pentru că meriți să fii cea supusă, iar eu stăpânul". Ea i-a spus: „Suntem egali, pentru că suntem amândoi făcuți din pământ". Și nu voiau să asculte unul de celălalt.

Când a înțeles acestea, Lilith a strigat Numele cel Sfânt al lui Dumnezeu și s-a ridicat în văzduhuri. Adam l-a chemat pe Făcătorul lui și a spus: „Dumnezeul lumii, femeia pe care mi-ai dat-o a fugit de la mine". Auzind acestea, Dumnezeu cel Atotputernic, fie binecuvântat, a trimis imediat trei îngeri după ea, să o aducă înapoi. Atotputernicul, fie binecuvântat, i-a spus lui Adam: „Dacă vrea să se întoarcă, bine. Dacă nu, trebuie să poarte faptul că în fiecare zi vor trebui să-i moară o sută de fii". Îngerii au urmărit-o și au ajuns-o deasupra mării în ale cărei ape grozave avea să se înece cândva Egipteanul.

Îngerii i-au spus care este voia lui Dumnezeu, dar ea nu a vrut să se întoarcă. Îngerii i-au spus: „Te vom îneca în mare". Ea le-a grăit: „Lăsați-mă, căci nu am fost făcută decât ca să aduc slăbiciune peste copii, peste cei de parte bărbătească de la naștere până în ziua

---

* Este vorba despre o parte a Midrașului care nu se ocupă de legi, ci interpretează povestirile, ajutându-se și de elemente din folclor. *Alfabetul lui Ben Sirah* este o parte a „Midrașului agadic".

** Acesta conține 22 de povestiri și proverbe ebraice foarte diferite între ele, jumătate din Talmud.

a opta, peste cei de parte feminină de la naștere până în ziua a douăzecea". Când au auzit cuvintele lui Lilith, îngerii au vrut iarăși să o prindă; (însă ea a spus – n.n.) „Vă jur pe numele lui Dumnezeu cel viu și Cel Ce Este că, dacă văd numele și chipurile voastre pe o broșă, nu voi stăpâni peste acel copil."

Și a purtat aceea ca zilnic să moară o sută din diavolii ei. Și de aceea scriem numele lor pe broșele copiilor mici. Iar ea le vede, își amintește de făgăduință și copilul se vindecă.*

Aici se termină povestirea lui Ben Sirah. S-a păstrat de-a lungul veacurilor, chiar dacă Lilith practic nu apare în Biblie, cu excepția unui loc din Cartea lui Isaia", **unde este vorba despre judecarea dușmanilor lui Israel de către Dumnezeu: „Și animalele pustiei vor sta față în față cu câinii sălbatici și diavolii pustiului se vor întâlni. Acolo se va odihni Lilith, că și-a aflat odihnă". În cele mai multe traduceri ale Cărții Cărților numele lui Lilith lipsește. În locul menționat din Isaia, în loc de Lilith apare făptură a nopții, pasăre de noapte, bufniță, satir, onochentaur, „lamia". Doar varianta „International Standard Version", citată mai sus, și „Darby Bible Translation" folosesc numele Lilith.*****

---

* Varianta germană de OT; lectură suplimentară: Börner-Klein 2007.

** Isaia 34, 14, International Standard Version. (Nu am găsit numele lui Lilith în niciuna dintre traducerile românești. Acest lucru se poate explica prin faptul că cele mai multe variante ale Vechiului Testament din lumea ortodoxă sunt traduse după Septuaginta, varianta greacă, cea mai veche ce ni se păstrează. În Occident, mai ales începând cu Luther, s-a tradus în special după textul ebraic, zis masoretic, care însă nu este originalul, ci o versiune mai nouă, cu posibile intervenții masive din partea rabinilor, ceea ce face posibilă apariția acestui nume venit din tradiția rabinică, și nu din canonul inițial al Vechiului Testament – n.t.)

*** Comentariul biblic „Pulpit" spune următoarele: „O legendă evreiască face din Lilith prima soție a lui Adam. Pentru că a folosit numele lui Dumnezeu pentru a face farmece, a fost transformată în diavol. Îi plăcea în mod deosebit să omoare copii mici". Un alt comentariu biblic, „Gill's Exposition of the Entire Bible", o pomenește pe Lilith: „Sub numele Lilith se ascunde o pasăre de noapte, al cărei strigăt se aude în noapte. Evreii spun că este un demon care, spun ei, are chip omenesc și aripi și omoară nou-născuți".

Dacă asta ar fi așadar tot, ar fi foarte puțin. Dar o găsim pe Lilith și în nenumărate texte și în folclor. Și a existat cu adevărat o amuletă magică, cu care evreii voiau să-și apere copilul de demonul feminin. „Textul scris pe ea alungă toți demonii și pe o anume Lilith, citând un verset din Cântarea Cântărilor: „În jurul său merg șaizeci de viteji, cei mai viteji din Israel, cu sabia la coapsă fiecare, temându-se de ce-ar aduce noaptea".*

Sigur că acum unii dintre cititori se vor întreba ce legătură au demonii, teama și superstițiile cu știința și economia. Începem analiza cu cea mai importantă experiență a lui Lilith și cu lucrul de care se ferește cel mai tare: cu opresiunea.

Analiză: natura opresiunii

Opresiunea este un cuvânt folosit adesea în descrierea sistemelor în mijlocul cărora trăim: capitalismul**, economia***. Istoria opresiunii este lungă și cu multe fațete. La început am fost oprimați de natură, apoi de religie, apoi de școală, apoi – din perspectiva marxistă – de sistem.

Este interesant că în toate aceste epoci omul se temea cel mai mult de ființa dătătoare de viață. La început ne-am temut de forța naturii și am luptat împotriva naturii. Apoi ne-am temut de mânia lui Dumnezeu și războaiele noastre au fost războaie religioase. Acum ne temem de sistem. Mai exact: ne temem de sistemul economic care – după părerea noastră – ne oprimă.

---

* Naveh / Shakked 1998, p. 145 (pentru citatul biblic, Cântarea Cântărilor 3, 7-8 – versiunea Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2011 – n.t.).

** Asta ar fi critica verzilor.

*** Este vorba despre economie ca știință, iar critica vine din partea marxiștilor și a neomarxiștilor. Comunismul nu era propriu-zis împotriva economiei, pentru că era la fel de orientat spre creștere și uneori reușea să o atingă chiar mai bine decât capitalismul. Nu-l putem include aici pe Žižek, care este împotriva oricărei forme de ideologie.

Lilith este unul dintre primele personaje mitologice care se simt oprimate. Un alt text din aceeași regiune a celor două fluvii, Tigrul și Eufratul, merge pe aceeași schemă narativă. Este Epopeea lui Ghilgameș, cea mai veche pe care o cunoaștem: poporul din Uruk se simte oprimat de tiranul Ghilgameș, pentru că acesta îl obligă să construiască un zid în jurul orașului. Și anume o fortificație atât de masivă, încât îi folosește pe lucrători ca pe niște unelte omenești.* După cum vedem, opresiunea are o tradiție îndelungată.

Dar trebuie să ne punem întrebarea: de ce se simte Lilith oprimată? De ce rabinii au ales ca motiv al dramei tocmai o poziție sexuală și ce este atât de degradant la această poziție? Și: chiar dacă ar fi fost așa și Lilith ar fi respins o poziție sexuală, era acesta un motiv să părăsească paradisul și să devină ucigașă – a propriilor copii și a altora? Lilith nu se desparte doar de bărbatul care a fost creat odată cu ea, se desparte în același timp de singurul bărbat din lume. Și nu se îndepărtează doar de partenerul ei de viață, ci și de Dumnezeu, creatorul ei. Se desparte așadar de tot mediul ei înconjurător – pentru a deveni o creatură blestemată, care rătăcește pe mări și oceane, o făptură a nopții, deși creată plină de lumină. Și toate acestea doar pentru că o poziție sexuală i s-a părut opresivă, nu dureroasă sau periculoasă pentru urmași, nu! Ci „degradantă".

În primă fază, ni se pare de neînțeles. Explicația stă în natura problemei. Este vorba despre rolul lui Dumnezeu: Atotputernicul a creat lumea și toate făpturile cu câteva cuvinte. Dar s-a încurcat la o „problemă minoră", ca poziția în timpul actului sexual a doua ființe create de El Însuși. De ce? Nu există decât un singur răspuns: pentru că era vorba despre ceva simbolic. Simbolurile sunt mai reale decât realitatea – cum ar

* Pentru o analiză detaliată a Epopeii lui Ghilgameș, vezi Sedláček 2012.

spune Jacques Lacan. Pornind de la această premisă, putem cerceta mai departe cazul, mergând la întrebarea pe care i-o pune Dumnezeu lui Adam: „Cine ți-a spus asta?"* Așadar, cine i-a spus lui Lilith că este degradant să se culce sub Adam? Cine i-a transmis acest simbolism? Cine a învățat-o, dacă nu exista nimeni care s-o poată învăța? Care este așadar originea simbolismului care zguduie cerul și raiul?

Când vorbim despre zeii noștri, dăm peste un amestec ciudat de ființe diferite. Pe de o parte, uneori dau dovadă de putere și creativitate fără margini; în următoarea clipă, ne apar ca lipsiți complet de putere și de idei.**

Probabil că un terapeut specializat în probleme sexuale ar fi rezolvat într-o secundă problema lui Adam și a lui Lilith. „Schimbați poziția", ar fi recomandat unul, „culcați-vă în poziție laterală", altul. Și, dacă vă deranjează pământul murdar, „puneți o pătură pe jos". Și dacă pentru ea este o problemă că, și stând întinsă pe pătură, este prea aproape de pământ și se va murdări, cui îi pasă? Doar nu trebuie să meargă la vreo serată și nu are haine care ar trebui spălate. La nivel simbolic: dacă Lilith are a se plânge de apropierea creației și a morții (pământ ești și în pământ te vei întoarce, pe pământ vei face dragoste și vei naște copii) - bine, atunci să se obișnuiască sau să se bucure.

---

* De fapt: „Cine ți-a spus că ești gol?" (Geneza 3, 11, Biblia, versiunea Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2011)

** În Cartea lui Iov, Dumnezeu apare în fața lui Iov ca fiind foarte slab și mic din punct de vedere moral, dar foarte puternic fizic. Neputința devine de-a dreptul audibilă când mânia lui Dumnezeu se descarcă într-un tunet care vădește amestecul de atotputernicie și neputință. Oare nu toate sistemele - inclusiv sistemul nostru economic - ascultă de aceleași legi? Vezi și Iov 41-43, Biblia, versiunea Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2011. (Interpretarea celor relatate în Cartea lui Iov pe care o face aici autorul este foarte limitată și literală, dar, evident, slujește scopului demonstrației - n.t.)

Este egalitatea posibilă?

Toate aceste încercări raționale de a ajunge la egalitate ar eșua. Din cauza elementului simbolic. Chiar și în starea celei mai înalte egalități date de Dumnezeu (în rai), cei despre care se presupune că sunt egali creează imediat simboluri ale inegalității și ale dominării. Dacă două ființe sută la sută sănătoase mintal din Vârsta de Aur, din *illo tempore** sunt lăsate singure în colivia lor aurită, vor născoci pe loc una împotriva celeilalte gesturi simbolice care exprimă stăpânirea și dominația. Ce învățătură tragem de aici? Chiar și în grădina Edenului, deci într-o stare ideală, oamenii vor încerca imediat să creeze o ierarhie.

Conform acestei interpretări, egalitatea este practic imposibilă, nu poate fi atinsă. Paradisul ca stare a egalității eterne pare imposibil. Este un lucru interesant din punctul de vedere al științei economice, atunci când vorbim despre așa-numita stare „staționară", paradisiacă, a economiei, după care au tânjit atâția economiști clasici și chiar câțiva dintre cei moderni – de pildă John Maynard Keynes. Toate aceste fantezii au o viziune comună: dacă toate nevoile materiale ale actorilor de piață sunt satisfăcute, va apărea un om „nou", moral, care va aboli stăpânirea ca instituție și va pune bazele egalității.**

Keynes vorbește despre această stare în termeni profund simbolici, o terminologie aproape religioasă, asemănătoare cu limba unui nou Adam*** – pentru a evoca simbolismul Vârstei de

---

* Mircea Eliade folosește această expresie când vorbește despre Vârsta de Aur, pe care ne dorim mereu să o reconstituim prin ritualuri și gesturi simbolice.

** Keynes 1963, pp. 358-373.

*** Pe acest nou Adam îl tot pomenește în eseul lui. Pe Adam și raiul pe care și-l imaginează Keynes, amintind de epitaful de pe mormântul unei chelărese: „Nu mă plângeți, prieteni, nu vărsați niciodată lacrimi pentru mine, pentru că în sfârșit pot să stau pe veci fără să fac nimic".

Aur, poate chiar pentru a o aduce în amintire, o amintire colectivă, cum ar spune Jung. Povestirea lui Lilith dă o lovitură grea acestei imagini a păcii prin economie. Și locul perfect din imaginația omului, grădina Edenului, este părăsit de bunăvoie.

Trebuie să recunoaștem că Lilith se simte oprimată, și asta fără să existe un „sistem" opresiv (dacă apreciem că Adam este un individ). În paradis nu sunt capital, bănci, rege. Dacă pornim așadar de la premisa că așa stau lucrurile, ajungem obligatoriu la concluzia că în discuțiile noastre actuale despre o egalitate de dorit ne înșelăm. Nu este vorba despre un sistem opresiv, ci despre impulsurile naturale ale omului. A se simți oprimat ține așadar de *conditio umana*, de un sentiment elementar al omului.

Criticile capitalismului și ale condiției umane

Critica adusă în zilele noastre sistemului constă în mare parte din scoaterea în evidență a oprimării indivizilor. Asta reproșa Karl Marx sistemului. Dar dacă această critică formulată de simbolul comunismului și al socialismului și de urmașii lui – până la Slavoj Žižek – este eronată? Dacă această critică atinge de fapt firea omenească, și nu capitalismul?

Criticii sistemului nu au nevoie nici măcar să înceapă de la Marx pentru a critica sistemul. E suficient să citeze Noul Testament.* Într-adevăr, există aici nenumărate pasaje care critică dur „sistemul" social. Dacă sistemul capitalist este plin de contradicții și paradoxuri, același lucru e valabil pentru orice alt sistem. Natura omenească și existența omului în sine

* Vechiul Testament este mult mai precaut în ceea ce privește această critică. Sigur că și în Noul Testament există pasaje care consfințesc existența unui sistem ierarhic: „Dă-i Cezarului ce-i al Cezarului".

sunt pline de asemenea contradicții. Nu degeaba se spune că „înțelepciunea lumii e nebunie".*

Omenirea a aflat acest lucru cel târziu când a învățat să scrie și a creat povestiri despre ea însăși.** Iisus Însuși a descris Împărăția lui Dumnezeu prin paradoxuri. Și atât Iisus, cât și Sfântul Pavel merg cu critica lor mult mai departe decât a făcut-o vreodată Marx. Și anume spunând că diavolul sau cel rău este stăpânitorul sistemului după care merge lumea.*** Din acest punct de vedere, Marx nu s-a dezbărat de religie ca „opium al popoarelor", ci a crescut doar doza: spunând că este suficient să schimbi capitalismul pentru a rezolva problema existenței omenești, nimic mai mult.

Astfel unul dintre principalele puncte ale criticii lui Marx se referă la „înstrăinarea" muncitorului de produsul muncii, cauzată de distribuția inegală a capitalului. Însă acest sentiment exista cu mult *înainte* de apariția ideii de proprietate privată. Să luăm un exemplu radical: chiar Dumnezeu se simte înstrăinat de lucrarea mâinilor Lui. Îl face pe om, dar această ființă se înstrăinează imediat de El. Adam se simte singur în prezența lui Dumnezeu (dacă luăm lucrurile literal, singurătatea este primul sentiment menționat în Biblie). Biblia ca întreg descrie istoria unei înstrăinări pe care ambele ființe, Dumnezeu și omul, încearcă disperate să o înlăture. Eșuează mereu și este nevoie de moartea lui Dumnezeu și de prezența Sfântului Duh, care se unește cu omenirea, pentru a depăși înstrăinarea și a menține legătura.****

---

* „Căci înțelepciunea lumii e nebunie la Dumnezeu." (I Corinteni 3, 19)

** Într-adevăr există multe însemnări în care rațiunea și paradoxurile gândirii raționale sunt criticate; Luther spune despre rațiune că este târfa diavolului.

*** „Acum se face judecată..." (Ioan 12, 13, Biblia, versiunea Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2011). „Căci stăpânitorul acestei lumi (satan) a întunecat vederea..." (2 Corinteni 4, 4, Biblia, versiunea Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2011).

**** Cu adevărat legătura cu Dumnezeu nu este ușor de menținut. Are nevoie literal de o înnoire permanentă și de o energie constantă, sub formă de credință (din partea omului) și

În cartea ei despre condiția umană, Hannah Arendt susține că existența omenească constă într-o succesiune de epuizare și înnoire, astfel încât un urcuș nu este posibil decât după o prăbușire și încercarea de a rămâne constant „sus" e sortită eșecului:

> Dincolo de circuitul necesar al naturii, în care corpul se epuizează și se regenerează, în care osteneala muncii este urmată de plăcerea mâncării și oboseala, de dulceața odihnei, nu există fericire statornică și orice ar tulbura echilibrul acestei mișcări circulare – suferința sărăciei, când în locul relaxării intervine mizeria și epuizarea se transformă în stare constantă, când trupul nu se mai epuizează și de aceea în locul relaxării apare plictiseala, în locul fertilității, sterilitatea impotenței... distruge fericirea senzuală elementară, care este binecuvântarea vieții omenești.*

Mănâncă tot ce produci

La fel, Lilith trebuie să ucidă și să distrugă ce aduce pe lume, se înstrăinează de copiii ei, în mod ironic, înghițindu-i. Într-o formă perversă, devine una cu propriul ei produs. Milan Kundera povestește în alt context că, cu prilejul unei mutări, Salvador Dalí și soția lui nu voiau să se despartă de iepurele lor și, în cele din urmă, l-au mâncat.

Privită din perspectivă economică, Lilith este simbolul unei economii aflate într-un echilibru straniu: există o nevoie (autoprodusă) pentru tot ce produce (pe partea ofertei).** Un econo-

---

de sânge (din partea lui Dumnezeu).

* Arendt 2007, p. 127.

** Din punct de vedere strict sexual, ea reprezintă și contrariul obiceiurilor din zilele noastre. În timp ce omul modern vrea mai mult sex decât copii, Lilith are mai mulți copii făcând mai puțin sex.

mist abordează lucrurile cel mai adesea din perspectiva cererii și ofertei. Asta ar trebui să însemne că, atunci când economia își pierde echilibrul, fie nu poate să producă suficient cât să acopere nevoile, fie suferă de o cerere prea mică și de supraproducție. Este adevărat că astăzi avem de-a face adesea cu o îmbinare perversă între aceste două tipuri de dezechilibru.

În filmul francez *Marea mâncătorie* (1973), există o scenă în care protagoniștii suprasaturați nu mai pot să mănânce, indiferent cât de luxoase ar fi felurile de mâncare. Așa că vorbesc despre copiii africani care mor de foame și își imaginează că îi pot ajuta pe bieții năpăstuiți – doar pentru a-și ațâța propria foame. Tradus în termeni economici, acesta este un import (sau un împrumut) de foame. Ce imagine poate fi mai decadentă, mai obscenă decât aceasta?* Nu putem însă înlătura această imagine, etichetând-o ca decadentă. Este mai obișnuită decât ne place să credem. De câte ori nu s-au folosit de aceleași metode de educație părinții și bunicii noștri, atunci când copiii nu „mâncau tot"? „Gândește-te la copiii din Africa!" Mănâncă, chiar dacă nu ți-e foame, măcar dintr-un sentiment de vinovăție – acesta este mesajul ascuns.

Maxima vremurilor noastre nu este să-i hrănim pe cei flămânzi, ci pe cei sătui. Dacă e foarte simplu să-i faci fericiți pe cei flămânzi oferindu-le mâncare, în schimb hrănirea celor sătui este o problemă din ce în ce mai mare, pentru a cărei rezolvare este nevoie de un domeniu nou al psihologiei: publicitatea, vânzările și marketingul. Publicitatea nu face altceva decât să ne trezească foamea inexistentă în mod libidinos.

Dacă vrem să mergem de la nivelul personal la unul mai înalt, nu rezultă oare exact aceeași situație în care suntem puși de criză? Nu este oare faptul că oamenii nu consumă destul problema de bază a economiei? Doar de aceea guvernele și

---

* În mod asemănător funcționează și pornografia, prin ațâțarea libidoului.

economiștii inventează moduri de a crește mai departe consumul. Oare problema noastră nu este dezvoltarea unui zeu al foamei (de consum) veșnice? Faptul că nimeni nu pune la îndoială maxime infame ca „Lăcomia e bună" sau „E mișto să fii zgârcit"? Că nu *are cum* să existe suficientă foame, suficient consum, suficientă lăcomie? Și în loc să ne ocupăm de foame acolo unde există, am născocit și am construit o întreagă industrie prin care o provocăm în mod artificial. Accentul pus pe profit duce la tulburări intenționate de percepție, care ne fac pe noi și economia noastră să acționăm irațional. Și toate acestea sub ochii unei științe aparent perfect raționale și obiective.

Marx și cererea

În vremurile în care comunismul, unul dintre cele mai cumplite regimuri ale vremurilor moderne, stăpânea peste Europa de Est, existau de asemenea crize economice. Însă erau de o cu totul altă natură. Oamenii tânjeau după zahăr, mașini și lame de ras, exista cerere, dar nu și ofertă. Astăzi se întâmplă invers. Suntem confruntați cu problema că se găsesc de toate în surplus: zahăr, mașini, lame de ras - oferta există, nu și cererea. Cu alte cuvinte, economia *nu* tânjește să „mănânce" tot ce produce. Dacă economia slăbește, mai-marii economici și politici îi vin în ajutor, promovează artificial consumul și cer un fel de victime reprezentative. Acesta este motivul pentru deficitele bugetare, motivul pentru care guvernele se îndatorează, datorii atât de mari încât în unele țări sufocă economia reală, care trebuie să acopere deficitele. Și abia acum devenim conștienți de această stare a lucrurilor și ne sperie: economia așteaptă să fie și ea ajutată.

Există nenumărate conferințe economice, la care este dezbătută, cu anumite variațiuni, mereu aceeași temă, anume: „Cum putem ajuta economia?" Îți dai seama încă din modul în care este pusă problema că economia are nevoie de ajutor. Că în realitate chiar este neputincioasă. Nu poate să se ajute singură nici după ani întregi de discuții despre rețetele împotriva crizei. Și nici nu sunt semne că în viitor se va găsi o asemenea soluție.

Învățăm cu toții, încă de pe băncile școlii, că este rolul economiei să ajute și să sprijine societatea – și pe săraci, pe artiști și pe cei creativi, deci pe toți cei care nu se pot întreține singuri în baza unor criterii economice. Și acum aflăm că, în anumite condiții, economia e mai neputincioasă decât aceşti oameni foarte slabi. Că și ea, ca și aceștia, are nevoie mereu de ajutor monetar, psihologic și de politici bugetare.

Direcția opresiunii – „supraeul" de sub capac

Să ne mai întoarcem o dată la conceptul de „opresiune". Dacă privim mai îndeaproape, suntem mereu bântuiți de o frică: să nu fim oprimați – indiferent că e Adam care o oprimă pe Lilith sau sistemul economic care ne oprimă pe noi sau politica care oprimă economia sau sistemul, morala, o matrice care-i oprimă pe oameni; pe scurt, ne temem de ceva care ne vlăguiește, ne răpește libertatea, nu ne dă voie să fim noi înșine. Să ne gândim deci din ce direcție acționează această opresiune asupra noastră.

În general ne gândim că opresiunea vine de sus. Dacă am vrea să exprimăm opresiunea printr-o imagine, ar fi cam așa: noi am vrea să mergem drepți, dar sistemul nu ne permite să mergem decât cocoșați, ca și cum am avea o povară grea. Ne împinge mereu în jos.

Dar e posibil și să nu fim oprimați de sus, ci dintr-o parte: am vrea să urmărim un țel, dar sistemul ne împinge din lateral și astfel ratăm țelul. Sau sistemul ne împinge din față, ne face mai lenți și aproape ne oprește în loc – ca și cum am alerga pe sub apă. Imaginea birocrației se potrivește bine cu această viziune: vrem să alergăm, economia care acționează spontan ne-ar face să alergăm, pentru că vrea să lase concurența și consumatorii să plutească pe un nou val de creativitate, dar nu ne lasă povara impozitelor, care ne încetinește, la fel ca legile, birocrația.

Se poate însă și ca sistemul să ne împingă din spate, să ne forțeze să mergem repede înainte, ca un vânt puternic. Vrem să mergem încet, să avem timp și spațiu pentru prieteni, pasiuni și familie, dar simțim că sistemul ne obligă să alergăm și folosește tehnica mobilă și digitală pentru a face lumea mai mobilă, mai digitală decât ne-o dorim noi. Simțim ca pe o povară grea viteza în care trăim.

Rostul acestui exercițiu de reflecție este să demonstrăm că imaginea pe care am creat-o trebuie structurată cu totul altfel: că sistemul ne împinge în realitatea cel mai adesea *de jos*. Și, la o privire mai atentă, această imagine este mult mai impresionantă decât cea a opresiunii venite de sus. În primul rând: de câte ori ne-a împiedicat sistemul să ajungem la un „sine" mai înalt, adică să devenim un om mai bun, din punct de vedere moral? De câte ori se întâmplă ca cineva să convingă pe altcineva să renunțe la o slujbă profitabilă și să se dedice ajutorării săracilor sau să se mute la țară și să cultive cereale bio? Sistemul nu va pedepsi sau nu va chema la ordine pe nimeni care vrea să-și dea toată averea săracilor. Sistemul ne oprimă în realitate foarte rar din perspectiva sinelui „mai înalt", ci mai degrabă de jos. Din sinele nostru interior, din inconștientul nostru, din „supraeu". Ne oprimă prin dorințe necontrolate, de nestăvilit.

Dar noi nu vedem acest „supraeu". Ne este închis. Ca sub un capac. Şi acest capac trebuie să rămână în inconştient. Să ne închipuim acum că l-am da deoparte şi avem deodată acces direct la „supraeul" nostru – la dorinţele şi dorurile noastre crude, necenzurate, necultivate, spontane. Că s-ar deschide toate uşile interiorului nostru. Conţinutul filmelor şi al legendelor de care ne temem ne-ar inunda conştiinţa. Dacă aşadar acest „supraeu" al nostru – care într-un anumit fel este sinele spontan, creativ – ar fi eliberat, am deveni cu totul alţi oameni. Arta şi miturile noastre ne arată că nu ar fi o fericire, ci de-a dreptul cumplit.

Ce se află sub capac?

Poate că unii dintre voi îşi amintesc filmul *Sfera* (1998) al lui Barry Levinson, cu Dustin Hoffman*, un film SF de suspans, în care o echipă de oameni de ştiinţă călătoreşte în adâncul mării, pentru a cerceta presupusa aterizare a unui extraterestru. Deodată încep să se petreacă lucruri stranii. „Sfera" face să se materializeze visele membrilor echipei şi creează situaţii din ce în ce mai înspăimântătoare. Este aproape ca şi cum regizorul ar vrea să ne arate cam ce s-ar întâmpla dacă am lua capacul de pe „supraeu".

Ideea unei sfere care împlineşte dorinţele vine de altfel din cartea *Picnic la marginea drumului* de fraţii Arkadi şi Boris Strugaţki.** Acolo este numită „bila de aur" (Andrei Tarkovski

---

* Un alt exemplu excelent, mult mai timpuriu, este romanul lui Stanislaw Lem, *Solaris*, în care un ocean organic face să se materializeze amintirile şi visele oamenilor (mai mult sau mai puţin ce definea Jung prin inconştient, memorie colectivă şi umbre). Andrei Tarkovksi a realizat o ecranizare după *Solaris* în 1972.

** Cartea descrie episoade din viaţa câtorva locuitori ai oraşului Harmont de pe planeta Pământ, unde cu mulţi ani în urmă a avut loc „vizita" unei civilizaţii extraterestre: în şase

a pornit de la această carte, când a realizat, în 1989, filmul *Stalker - Călăuza*). Pe de o parte, povestea poate fi interpretată în felul următor: există o încăpere secretă, misterioasă, în interiorul unei „zone", care le împlinește vizitatorilor cele mai intime dorințe. Protagonistul poveștii este un bărbat a cărui rudă e grav bolnavă și pentru a cărei însănătoșire pornește într-o călătorie periculoasă - și ajunge cu adevărat în „zonă". Crede că și-a atins obiectivul. Dar când se întoarce acasă află că ruda a murit și că el a câștigat o sumă fabuloasă la loterie. Unde este deci problema? Oare „zona" nu și-a ținut promisiunea? Dimpotrivă, a respectat-o îndeaproape. A împlinit cea mai mare dorință a acelui „supraeu" și nu s-a ocupat de „capac". A dus la îndeplinire ceea ce dorea cu adevărat omul, nu ceea ce și-ar fi dorit să-și dorească. Zona s-a adresat direct „supraeului", a fost ceea ce filosoful Slavoj Žižek numește mașinăria „supraeu". Deci în forul lui interior protagonistului îi păsa mai puțin de ruda lui decât de câștig. Pentru că era un bărbat cultivat, cu gândire etică, își dorea să-și dorească „ce se cuvine", și asta într-o asemenea măsură, încât nu-și mai cunoștea dorințele reale. Când și-a dat în cele din urmă seama la ce dusese adevărata lui dorință - bogăția -, s-a sinucis.

---

locuri - așa-numitele „zone" - se mai găsește tehnologie extraterestră, care mai funcționează parțial. Această tehnologie produce efecte diverse și în parte foarte periculoase, pe care - deși au trecut ani - oamenii tot nu le înțeleg; de aceea au închis zonele și le-au pus pază militară. Artifactele extraterestre sunt foarte dorite și cu timpul oamenii le folosesc din ce în ce mai mult în viața de zi cu zi. Viața în aceste regiuni este definită de interese dintre cele mai diferite, ca știința, armata, contrabanda, iar romanul descrie mai exact una dintre regiuni, numită mereu „zona". Protagonistul este Roderic Șuhart (în original „Redrick", pe scurt „Red"), un „căutător de comori" (în original „stalker"), unul dintre acei oameni care pătrund ilegal, cu riscul propriei vieți, în zonă, strâng obiecte de acolo și le transformă în bani pe piața neagră. Când, mai târziu, din ce în ce mai mulți roboți sunt folosiți în zonă în operațiuni de recuperare și din cauza supravegherii consecvente numărul contrabandiștilor tradiționali scade din ce în ce mai tare, Șuhart pornește pentru ultima dată spre „zonă", pentru a pune mâna pe legendara „bilă de aur". Despre ea se spune că „împlinește toate dorințele".

Înainte să ne grăbim să-l judecăm, ar trebui să ne gândim ce am face noi înșine dacă am avea acces la o asemenea zonă care împlinește dorințele. Am intra în ea? De pildă, dacă ne-am dori ca foamea să dispară din lume sau să nu mai existe războaie și omenirea să fie salvată?*

Cum putem fi siguri că aceasta ar fi cu adevărat dorința noastră? Că ne-am dori exclusiv să facem un lucru bun din punct de vedere etic? Žižek descrie astfel lucrurile: „Acel «supraeu» este inconștientul total, partea impulsivă, copilărească a psihicului, care lucrează cu principiul plăcerii și este izvorul tuturor impulsurilor și tendințelor primare. Caută plăcerea imediată și răsplata". Mașinăria „supraeului" este un „mecanism care materializează direct fanteziile pe care nu le recunoaștem".** Cu alte cuvinte, ceva care are nevoie de un „capac", de o „închizătoare". Aceste dorințe, tendințe și impulsuri sunt reprimate de noi, dintr-un motiv bine determinat.

Al doilea derivativ al dorinței

Deci de fapt nu este vorba despre o dorință sau despre un dor (deja o sarcină foarte complicată de maximizare economică), ci și despre faptul că nici măcar nu ne dorim împlinirea celor mai multe doruri. În schimb vrem să ni se împlinească dorințele construite social. Ce ne chinuie nu este atât imposibilitatea economică a dorințelor noastre biologice și inconștiente, ci tensiunea și prăpastia între lucrurile după care am tânji și cele după care ne permitem să tânjim. Strădania dorită are loc la suprafața comportamentului nostru, adică în viața de zi

* Sau ca actorul care își dorește „să facă pe toată lumea fericită" și este ucis de un tocător de carne

** Žižek 1999.

cu zi, la vedere, dar în adâncul inconștientului la putere este al doilea derivativ al dorinței - și acesta este izvorul bogat al schizofreniei noastre psiho-economice.

Trebuie de asemenea să ținem minte că cele mai multe lucruri pe care ni le dorim zilnic sunt dorite în baza unor gusturi și convenții învățate - deci în baza unei mode sau a unui sentiment pe care am învățat să îl prețuim. Am fost învățați cum și ce trebuie să ne dorim. În al doilea rând nu ne cunoaștem exact toate dorințele. De aceea se impune o întrebare. Ce putere lucrează acest lucru? Mai devreme am folosit conceptul de mașinărie a „supraeului", dar oare nu ni se pare o problemă că o mașinărie ne cunoaște dorințele mai bine decât noi înșine și că această mașinărie este ceva transcendent, de o mărime probabil considerabilă? În imaginația noastră, mașinăria „supraeului" este un aparat mort, dar cu toate acestea ne cunoaște cele mai ascunse dorințe. Această noțiune și această percepție (să fii urmărit, să fii pedepsit prin materializarea propriilor dorințe, pe care nici nu le putem percepe conștient, nici nu le putem controla) îi amintesc imediat cititorului de o forță supranaturală. Vechiul Testament este plin de situații în care această Forță supranaturală este invocată pentru a ne dezvălui propriile dorințe ascunse: „Pune-mă la-ncercare, Dumnezeule... și cunoaște-mi cărările" (Psalm 138, 23); „Oare nu Dumnezeu va cerceta acestea?: că El e Cel ce știe ascunzișurile inimii" (Psalm 43, 21) sau la Ieremia: „Eu, Domnul, Eu sunt Cel care-ncearcă inimile și scrutează rărunchii" (Ieremia 17, 10).

Deci instinctul psiho-religios provine probabil din această incompatibilitate a dorințelor noastre. Așadar nu ne confruntăm doar cu demonul foamei veșnice, ci suntem expuși și la un alt strat de sentimente și atracții. Se află în adâncul sufletului, sunt puternice și înspăimântătoare și totuși sunt într-o măsură atât de mare ale noastre, încât ne provoacă teamă. Dorurile

nefireşti ale societăţii cultivate fac parte probabil într-o mult mai mare măsură din eul nostru decât dorinţele fireşti.

Lilith s-a hotărât să trăiască în afara societăţii, departe de semenii ei – acesta este preţul pentru a fi liberă de orice fel de opresiune. În cele din urmă, capacul a fost scos şi Lilith a fost lovită de dorinţe – aşa cum funcţionează de obicei blestemele: fac dorinţele de necontrolat. Şi deodată aceste dorinţe adânci, reprimate, devin realitate.

Dacă această interpretare a opresiunii de jos este corectă, atunci trebuie să aibă un motiv solid. Toată însemnătatea culturii şi a civilizaţiei este să ţină închizătoarea blocată şi să ne ferească de dezlănţuirea de sex şi violenţă. Pornind de aici, Freud îşi formula deja una dintre cugetările cele mai importante, anume că civilizaţia este un aparat de reprimat impulsurile inferioare, cu scopul de a ajunge pe o treaptă mai înaltă de civilizaţie şi de a o menţine.* Sigur că acest lucru ne înstrăinează de noi înşine şi se pune în calea sinelui nostru real, dar ne înstrăinează şi de sinele nostru interior. Aşadar, sistemul trebuie să fie plin de paradoxuri şi nevroze.

Privit în ansamblu, acest lucru nu modifică doar percepţia şi sensul cuvântului „opresiune", ci este şi un bun exemplu pentru ceea ce încercăm să arătăm în această carte: viaţa puternică şi veselă pe care o duc miturile în paralel cu convingerile şi înţelegerea noastră ştiinţifică. Aşezarea „opresiunii lumii" (ideea că această opresiune vine „de sus") e de natură pur mitologică. Domneşte în minţile noastre. Ideea nu este pusă la îndoială sau cercetată şi cu toate acestea are o influenţă

---

* Freud revine mereu asupra acestui lucru de-a lungul întregii sale opere. Citãm aici un fragment reprezentativ din corespondenţa cu Albert Einstein, apărută sub titlul *De ce război?*: „Sigur că starea ideală ar fi o comunitate de oameni care şi-au subordonat impulsurile dictaturii raţiunii." (Freud 1982m, p.284.) Vom mai vorbi pe parcurs de multe ori despre această funcţie represivă.

enormă asupra vieții noastre și a modului în care percepem societatea și pe noi înșine în mijlocul ei. Nici măcar nu se opune ordinii noastre matematice sau științifice. Dimpotrivă, cele două se completează. Sau cum spune Mary Midgley în introducerea cărții ei: „Suntem obișnuiți să considerăm miturile ca fiind opusul științei. Dar în realitate sunt o parte centrală a acesteia".*

Dacă opresiunea ar fi interpretată ca o formă de presiune văzută de jos, atunci am percepe-o pozitiv. Să ne întoarcem așadar la Lilith: se simte oprimată de Adam (și de trupul lui), acționează în consecință - și, prin urmare, pierde închizătoarea acelui „supraeu".** Astfel devine reprezentanta pură a reproducerii, morții,*** sexului și violenței****. Își potolește foamea primordială mâncându-și propriii copii. Ca și Lilith, nici noi nu știm cum a ajuns acest simbolism (al opresiunii) în mințile noastre, dar ne determină acțiunile și, în cazul lui Lilith, o lipsește de grădina Edenului.

---

* Midgley 2011, p. 1.

** Din perspectiva lui Jung, Lilith reprezintă partea întunecată a inconștientului, Siegmund Hurwitz o numește „Darkfeminine".

*** Howard Schwartz, în *Reimagining the Bible*: „Strangely enough, at the same time that Lilith was blamed for the scourge of infant mortality, she was also playing a major role as the incarnation of lust. Here she haunts men in their dreams and imaginations. It was believed that every time a man had a sexual dream or fantasy, he had intercourse with Lilith, and the product of this intercourse were mutant demons, half human and half demon, who were spurned by the humans and demons alike." (Schwartz 1998, p. 60) („În chip destul de ciudat, în același timp în care era învinovățită pentru flagelul mortalității infantile, Lilith juca de asemenea un rol important ca întrupare a poftei trupești. Aici îi bântuie pe bărbați în vise și închipuiri. Se credea că de fiecare dată când un bărbat avea un vis sau o fantezie sexuală, avea un raport sexual cu Lilith, iar produsul acestui raport sexual erau demoni mutanți, jumătate om, jumătate demon, disprețuiți atât de oameni, cât și de demoni." - n.t.)

**** În aproape toate povestirile despre Lilith apar motive puternice legate de poftă și teamă, teamă că Lilith ar putea ucide copiii și poftă după Lilith ca obiect însuși al poftei, vezi și Schwartz 2009, p. 10.

Ce-ar fi dacă şi nouă ni s-ar întâmpla ceva asemănător? Ar exista vreo scăpare, dacă existenţa omenească s-ar transforma într-un iad? Şi în ce stadiu am fi astăzi? „This could be heaven or this could be hell", cum se spune în textul celebrului cântec Eagles, „Hotel California" – uneori nu ştim să facem diferenţa. Dacă ni s-ar îndeplini dorinţele cele mai intime, pământul s-ar putea transforma în iad. Povestea slavă „Peştişorul de aur" ne aminteşte un pic de „sfera de aur" a fraţilor Strugaţki. O pereche de pescari săraci are posibilitatea împlinirii oricărei dorinţe. În consecinţă, soţia pescarului îşi doreşte atâtea bogăţii, încât singurul mod de a o vindeca este să fie dusă înapoi în vechea ei colibă, pe care de fapt îşi dorea doar să o repare înainte să fie luată de valul dorinţelor. Pentru că locuinţa mai mare nu i-a adus fericirea. A făcut-o imediat să-şi dorească un palat.

Nu ne amintesc toate acestea de societatea occidentală din zilele noastre? Şi de legendarul rege Midas, care şi-a dorit să transforme totul în aur şi era să moară de foame? „Să reuşeşti în tot ce-ţi doreşti", „să ţi se împlinească toate visurile" – nu sunt acestea urări de bine care ascund în ele un blestem?

Dacă vrem să privim istoria lui Lilith ca pe o parabolă a economiei de piaţă, reprezintă începutul bun şi sfârşitul rău ale economiei de piaţă, alfa şi omega ştiinţei economice.

Alfa lui Lilith: libertatea

În centrul povestirii lui Lilith se află dorinţa ei absolută de libertate.* Libertatea este şi principiul suprem al economiei de piaţă, pe care Adam Smith şi urmaşii lui îl socoteau condiţia

* Din perspectivă pur utilitaristă ne-am putea întreba dacă, în urma unei analize cost-beneficiu, Lilith ar face acelaşi lucru (şi Eva la fel). În cele din urmă, în mituri, ca şi în realitatea zilelor noastre, se pune aceeaşi problemă: care este preţul libertăţii?

fundamentală pentru activitatea comercială avantajoasă. Libertatea actorilor pieței și a hotărârilor lor face posibilă funcționarea la capacitate maximă a economiei în beneficiul tuturor. Și, într-adevăr, libertatea piețelor ne-a dus în ultimele decenii la o bogăție fără precedent, dar a fost în același timp și cauza atâtor crize.

Prețul libertății poate fi dedus și el dintr-o istorisire biblică. Ieșirea poporului lui Israel din Egipt, sub călăuzirea lui Moise. Poporul este liber, dar bunăstarea lui economică scade.* Conform Ieșirii (Exodului), triburile lui Israel urmau să rămână timp de 40 de ani în pustiu și nimeni nu avea să vadă Țara Făgăduinței. De investiție aveau să beneficieze abia copiii celor plecați. Generația pornită spre libertate nu a văzut nimic.

Istorisirea Exodului arată pentru prima dată cel mai mare și mai vechi contract economic din istoria omenirii. Contractul între generații este acordul cel mai puternic, civilizația noastră depinde de el: este vorba despre contractul economic între părinți și copii. Ce le transferă părinții copiilor nu revine niciodată în aceeași măsură către părinți; dar copiii copiilor mai profită. Fără acest contract, pe care îl respectă toți cei care pot, specia noastră nu ar supraviețui mai mult de o generație.**

Prin urmare, familia se supune altor reguli. Schimbul nu are loc *quid pro quo*, ci urmează un model relativ singular. Este o economie a schimbului de daruri. Moneda, în cazul de față, nu sunt banii, ci atenția, respectul, bucuria, parteneriatul, ajutorul. Dacă un apropiat își rupe piciorul, lăsăm totul baltă și îl ajutăm, fără să facem o analiză cost-beneficiu. Dacă însă bru-

---

* Această scădere are loc într-un asemenea mod și cu atâtea privațiuni, încât israeliții preferă să se întoarcă în robie.

** S-ar putea afirma că această grijă pentru generația următoare este un principiu natural, pe care omul îl are în comun cu animalele. Cu toate acestea sau poate tocmai de aceea, această grijă este un interes economic, iar economia țărilor industrializate a făcut din el cel mai mare transfer economic din istorie.

tarul nostru își rupe piciorul, ne căutăm alt brutar. Ceea ce este în regulă, pentru că e vorba despre o afacere, nu despre o legătură personală. În familie și între prieteni e exact invers. Nu este o afacere, ci ceva personal. Părinții cheltuiesc bani mulți pentru copiii lor și ce primesc în schimb? Niște desene, farmecul copilului, râsul lui (aceasta pare să fie moneda copiilor) și promisiunea implicită, nescrisă, că poate, atunci când părinții vor fi bătrâni, o parte a banilor investiți se vor întoarce spre ei. Dar cea mai mare parte a banilor se duce, bineînțeles, către următoarea generație.

Societatea din zilele noastre garantează multe libertăți economice: datorită băncilor ne permitem să trăim în case pe care altfel nu ni le-am fi permis decât după decenii de economisire. Cu ajutorul unei bănci putem înființa o întreprindere pentru care în mod normal mai multe generații ar trebui să pună bani deoparte. Este un efect colateral al societății individualizate. Astăzi și cei cu puțini bani, dar cu idei bune, pot să-și înființeze propria firmă, fără să fie dependenți de familie. Această independență față de familie – mare, dacă o judecăm prin comparație – este înlocuită de o dependență de structurile și sistemele sociale și politice.

Și cu cât este mai matură o societate în ansamblul ei, cu atât sunt mai puțin capabili un individ sau o familie să supraviețuiască fără ea. Când viața era structurată mai simplu, o familie mai mare sau un clan se descurcau singure. Astăzi avem telefoane inteligente, computere, mașini accesibile, omniprezentul internet și adesea și studii universitare; cine dintre noi știe însă cum să găsească un izvor, cine își strânge sau își vânează singur hrana, cine știe să coasă haine și încălțăminte sau să supraviețuiască unei ierni fără electricitate? Banii, care sunt văzuți ca simbol al independenței sau al libertății, sunt în realitate simbolul dependenței noastre de societate și – în epoca

globalizării - de lumea întreagă. În timp ce desfășurăm mai departe cel mai mare contract economic tacit, această datorie tradițională între copii și părinți și relația născută din ea sunt din ce în ce mai impregnate de relația dintre individ și societate.

Din exemplul lui Lilith înțelegem ce produce o dorință excesivă de libertate: singurătatea. În zilele noastre, milioane de oameni sunt dependenți în viața de zi cu zi de tot felul de lucruri, și astfel conceptul de „libertate" devine din ce în ce mai problematic. Când cineva aprinde un bec, le dă indirect de lucru câtorva mii de oameni - juriști, ingineri, agenți de relații publice, bancheri, politicieni, angajați în salubritate, designeri. Cu cât o economie este mai bogată și mai avansată, cu atât este mai dependentă de funcționarea tuturor celor implicați. Astăzi nu suntem dependenți de forțele naturii, ci unii de ceilalți.

Omega lui Lilith: creația distructivă

Omega lui Lilith este constrângerea născută din libertate. Pentru că Lilith este obligată să producă la nesfârșit, să dea viață, pe care apoi trebuie să o ia. Resursa ei este tot viața - cea a sugarilor, a căror forță vitală o înghite.* Este un carusel cumplit de sângeros al lipsei de speranță.

O economie de piață cu o imagine perversă despre sine funcționează după același principiu. Produce pentru a distruge și distruge pentru a produce. Produsul nostru, munca, devine scop în sine. Și în vreme ce facem asta ne lipsim de timp și consumăm resursele viitorului.

---

* Schwartz 1998, p. 64.

Filmul hollywoodian *Matrix* (1999) ne oferă o imagine impresionantă a acestei autodistrugeri. Acolo matricea din titlu, o mașinărie de produs iluzii, le bagă pe gât locuitorilor unei lumi distruse o realitate funcțională. Această mașinărie funcționează pe bază de ulei obținut din sugari. Nici că s-ar putea exprima mai grăitor furtul capitalului viitor pentru menținerea unei iluzii a fericirii prezente.

Domnia haosului

Care este soluția pentru a scăpa din acest circuit? Cum ar trebui și ar putea să arate schimbarea? În legătura cu asta ne vom ocupa de un fenomen privit în general ca un blestem, dar din care putem scoate și o parte binecuvântată: haosul.

Domnește haosul? Poate pentru o vreme, dar nu veșnic. Propoziția „Haosul domnește" este refrenul controversatului film *Anticristul* (2009) al lui Lars von Trier. Aici domnește aparent un principiu mai înalt: pentru a îmbunătăți un sistem, trebuie să treci printr-o fază de haos și criză.

Dacă faci ordine într-o cameră și te întrerupi la un moment dat, lași în urmă mai mult haos decât înainte. Când vrei să renovezi un spațiu ca să-l faci mai plăcut, în timpul zugrăvelii nu-l vei folosi, va fi inutil pentru o vreme. O creștere a nivelului de haos este aparent – sau adesea – un efect colateral al ordinii (îmbunătățite).

Există o vreme pentru toate, pentru creșterea și descreșterea ordinii. Prima poezie postmodernă se găsește deja în cartea Ecclesiastul, în care timpul este singurul factor care face diferența. În funcție de timp, o faptă este bună sau rea.

Pentru orice lucru este o clipă prielnică
și o vreme pentru orice mișcare de sub cer:
o vreme este să te naști și o vreme să mori,
o vreme este să sădești și o vreme să smulgi ce-ai sădit;
o vreme este să ucizi și o vreme să vindeci,
o vreme este să dărâmi și o vreme să zidești;
o vreme este să râzi și o vreme să plângi,
o vreme este să te tângui și o vreme să joci;
o vreme este să azvârli pietre și o vreme să strângi pietre,
o vreme este să îmbrățișezi și o vreme să fugi de îmbrățișare;
o vreme este să cauți și o vreme să pierzi,
o vreme este să păstrezi și o vreme să arunci;
o vreme este să deșiri și o vreme să coși,
o vreme este să taci și o vreme să vorbești;
o vreme este să iubești și o vreme să urăști,
o vreme este pentru război și o vreme pentru pace.*

Distrugerea „bună"

În urma lecturii celor spuse până aici se naște următoarea întrebare: oare forma ideală de gospodărire ar fi ca totul să se mențină și nimic să nu se distrugă? Cert este că cercul nașterii și pieirii, al vieții și al morții este un principiu superior al ordinilor organice și dinamice, iar economia o socotim ca sistem al unei asemenea ordini dinamice.** Se comportă exact ca șarpele Uroboros: șarpele mitologic care reprezintă lumea și care

* Ecclesiastul 3, 1-8, Biblia, versiunea Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2011.

** Și cibernetica lucrează doar cu zero și unu. Și, așa cum știu toți utilizatorii de computere, cel mai simplu și mai sănătos mod de a face să funcționeze un computer care creează probleme este să-l repornești – „reboot" –, adică nimic altceva decât să trezești computerul înapoi la viață printr-o mică moarte.

se mișcă autonom, autodevorându-se permanent. Uroboros* este o creatură circulară și apare în mitologiile multor popoare ca simbol al înnoirii și al revenirii din moarte. Platon a identificat în acest simbol natura înșelătoare a universului;** Jung îl socotea simbol arhetipal al nemuririi; cultura chineză folosește în locul lui simbolul yin și yang.

Noi spunem acest lucru pentru început alături de Friedrich Nietzsche, care nota în *Așa grăit-a Zarathustra,* în capitolul „Despre depășirea de sine": „Și cel ce vrea să fie un creator trebuie să fie astfel în bine și în rău. Cu adevărat, acela trebuie să fie întâi un nimicitor și să-și distrugă valorile".***

Un lucru asemănător s-a petrecut în mod real în Europa cu doar puțini ani în urmă. Când fosta Cehoslovacie a trecut de la sistemul comunist la capitalism, am fost conștienți că PIB și bunăstarea aveau să scadă în primii ani, înainte să crească din nou. Așa s-a și întâmplat. Am putea compara acest lucru cu foamea israeliților din deșert din timpul Exodului. Chiar dacă există anumite rezerve în privința finalului. Nu este de la sine înțeles că economia de piață, care era ținta drumului nostru, este cu adevărat o „țară a făgăduinței".

---

* „In the age-old Image of Ouroboros lies the thought of devouring oneself and turning oneself into a circulatory process... This «Feedback» process is at the same time a symbol of immortality, since it is said of the Ouroboros that he slays himself and brings himself to life, fertilizes himself and gives birth to himself. He symbolizes the One, who proceeds from the clash of opposites, and therefore constitutes the secret of the prima material which... unquestionably stems from man's unconscious." (Jung 1977, p. 513) („În imaginile străvechi ale șarpelui Uroboros se ascunde gândul autodevorării și al transformării într-un proces circular... Acest proces de «feedback» este în același timp un simbol al nemuririi, de vreme ce se spune despre Uroboros că se ucide singur și își dă viață singur, se autofecundează și își dă naștere. Îl simbolizează pe Unicul, care provine din ciocnirea celor opuse și de aceea constituie secretul materiei prime care... își are fără îndoială originea în inconștientul omului." – n.t.)

** Platon 2013.

*** Nietzsche 1954, p. 372.

Dar să ne întoarcem la cugetarea noastră inițială despre depășirea de sine. Există în legătură cu aceasta o poveste despre apa vie și apa moartă: dacă vrei să salvezi pe cineva – spune legenda – trebuie întâi să-l stropești cu apă moartă și abia după aceea cu apă vie. Apa vie singură nu poate da viață. Drumul de la o ordine inferioară la una superioară nu este liniar, cu o creștere pozitivă, ci corespunde unei curbe în formă de „U", care duce la început în jos. Schimbările sistemice urmează în mod evident în general această regulă: când un sistem se transformă într-o ordine superioară, procesul schimbării începe cu o fază de dezordine mai mare decât cea din sistemul inițial.

Joseph A. Schumpeter a transpus această idee – conștient sau inconștient – asupra sistemului economiei de piață. Îl vede pe întreprinzător ca pe un inovator și istoria economiei ca pe o mișcare unduitoare a modernizării și progresului; acesta din urmă se hrănește din înnoire. De aceea ciclul este: invenție, stabilizare și dispariție, pentru a face loc noului. Singura parte relativ liniștită a acestui triumvirat este stabilirea unui nou sistem.

În *Capitalism, socialism și democrație,* exprimă acest lucru după cum urmează:

> Deschiderea unor noi piețe, străine sau autohtone, și dezvoltarea organizatorică de la atelier și fabrică la concerne ca US-Steel ilustrează același proces al unei mutații industriale – dacă mi se permite folosirea acestui termen din biologie –, care revoluționează permanent structura economică dinăuntru înspre afară, care distruge permanent vechea structură și creează permanent una nouă. Acest proces al „distrugerii creatoare" este elementul esențial al capitalismului.*

* Schumpeter 2005, p. 134 și urm.

Și de aici reiese și natura crizelor, în interpretarea pozitivă pe care le-o dă Schumpeter:

> De fapt aceste revoluții nu sunt neîntrerupte; apar în valuri inconstante, despărțite între ele de perioade de liniște. Însă procesul ca întreg are loc fără întrerupere – în sensul că mereu este în desfășurare fie o revoluție, fie o absorbție a rezultatelor revoluției; amândouă formează împreună ceea ce se numește ciclul conjunctural.

Încă din 2008, Schumpeter este considerat ca unul dintre cei care văd un aspect pozitiv în crize, din cauza conceptului de „distrugere creatoare". Dar nu este așa. În lucrarea lui fundamentală, *Teoria dezvoltării economice*, Schumpeter vede aceste cicluri de „inovație și lichidare" ca pe un circuit al modernizării care nu este abrupt, ci funcționează armonios, într-un sistem în general „static". Socotește că crizele sunt excepții nedorite de la regulă și le definește ca „tulburări ale echilibrului static".

Esența unei crize constă așadar în comportamentul irațional al actorilor pieței, nu în natura însăși a economiei:

> Ceea ce face din când în când procesul de lichidare să decurgă anormal este, după părerea noastră, faptul că, în momentul în care economia intră în procesul de lichidare, sunt luate măsuri care apoi se dovedesc pripite și inadecvate și care nu ar fi fost necesare pentru lichidare. Acest lucru se întâmplă sub influența unei disperări totale, a stărilor de panică.*

Ceea ce nu ne explică Schumpeter este de ce tocmai pieţele financiare sunt atât de predispuse la asemenea crize. Nu putem explica acest lucru decât prin instabilitatea valorii

* Schumpeter 2006, p. 459.

bunurilor tranzacționate pe aceste piețe și prin factorul timp. Pentru a închide o firmă sau pentru a înnoi chiar un întreg segment de piață este nevoie de timp, de regulă ani de zile, în care sfârșitul se anunță la început lent, mai târziu însă, la intervale din ce în ce mai scurte.

Pe piețele financiare, în schimb, fluctuațiile pot apărea în fracțiuni de secundă și de aceea caracterul impulsiv determină crizele. Consecința logică este că, cu cât economiile naționale ascultă mai mult de piețele financiare, cu atât sunt mai supuse riscului crizelor.* Și caracterul „creator" lipsește la rândul său aproape cu desăvârșire de pe piețele financiare, dacă facem o dată abstracție de faptul că speculația cu modele din ce în ce mai inventive are o contribuție foarte creativă la valoarea netă contabilă. Deci în cazul acesta distrugerea nu aduce nimic nou, ci doar distrugerea averii. Cu atât mai mare este impactul fenomenelor de criză, pentru că în acest caz economiei reale îi lipsește finanțarea de către bănci din cauza blocării creditelor. Economia provoacă așadar un efect care se simte pe piețele din proximitate, mai puțin profitabile, ca o retragere de capital. Așadar, în timp ce în cazul distrugerii creatoare capitalul este redirecționat în mod succesiv și continuă să existe, în timpul crizelor financiare este în mare parte distrus. Se autodevorează, ca să spunem așa.**

---

* Schumpeter este unul dintre puținii economiști care s-au ocupat serios de crize. Ajunge în cele din urmă și la o concluzie, chiar dacă este una utopică: „Se poate spune că în orice criză pot fi împiedicate prăbușiri de acest fel și că altele, care au avut loc, ar fi putut fi prevenite. Depinde cel mai mult de subiecții economiei... Dacă rezistă tentației de a vrea să se salveze pe ei înșiși cu orice preț și rămân liniștiți în front ca niște soldați disciplinați, nu intervine nici panica – o altă necesitate mai profundă a prăbușirii nu există. O bună organizare a pieței, o atitudine demnă intelectual și moral a întreprinzătorilor vor opri criza sau o vor menține în limite înguste". (Schumpeter 2006, p. 461)

** Și caracteristicile „revoluțiilor" științifice urmează reguli asemănătoare, după cum observă Thomas S. Kuhn. Schimbările sunt cel mai adesea imprevizibile, consumă multă energie și dau naștere unor tulburări (chiar pentru știința însăși). Întregul complex face să se

Lilith – sinteză

Lilith este una dintre cele mai vechi figuri demonice. Deci vom începe chiar de aici să pătrundem pe tărâmul demonilor economiei. Şi observăm cu surprindere, încă de la început, câte paralele misterioase există între cele mai vechi şi cele mai moderne mituri. La prima vedere nu există subiecte şi figuri mai îndepărtate decât o legendă babiloniană şi economia modernă. Şi cu toate acestea, în mod straniu, le vedem legate. Am încercat să dăm o interpretare economică relatărilor despre Lilith şi în acelaşi timp să descriem cele mai vechi tensiuni economice cunoscute în baza acestei vechi legende. Sunt tensiuni pe care, ca societate, le simţim până astăzi în foarte mare măsură. Deci omenirea a fost confruntată de la începutul civilizaţiei cu probleme şi griji similare celor de astăzi.

Ce putem deci să învăţăm? Nu doar lucruri general cunoscute, cum ar fi că şi cei mai talentaţi şi mai iubiţi ajung adesea în prăpastie sau că, cu cât e mai mare complexitatea, cu atât creşte şi riscul. Ci că viaţa şi dispoziţia ne sunt influenţate de forţe şi puteri pe care le controlăm foarte puţin spre deloc. Lilith, care se simte oprimată simbolic şi sexual de Adam, ne-a dat ocazia să reflectăm la diferitele forme de oprimare şi presiune, inclusiv la cele economice. Marile teme ale acestui capitol au fost dorinţa şi dorul, precum şi nevoia de ele şi prăpastia între dorinţele conştiente şi cele inconştiente; imposibilitatea egalităţii perfecte, chemarea libertăţii, haosul şi ordinea sistemică şi felul în care ne influenţează sau ne marchează.

Am ajuns la concluzia că o mare parte din oprimare vine din interior, când o dorinţă exprimată în afară intră în concu-

---

nască întrebarea: ce duce la creşterea produsului intern brut. Inovaţiile sau economia însăşi? Şi economia nu este de mâna a doua?

rență cu cea interioară, reprimată. Am ilustrat prin câteva legende ce se întâmplă când ni se împlinesc dorințele - și dau naștere imediat altor dorințe. Am discutat despre vecinătatea dintre cer și iad. Am vorbit despre contractul cu cele mai mari efecte al omenirii, contractul între generații, care se regăsește de-a lungul istoriei - dar nu este scris pe hârtie -, un contract pentru care nu este nevoie de bani, dar care cu toate acestea rămâne economic în cel mai înalt grad. În sfârșit, spre finalul capitolului ne-am îndreptat către șarpele Uroboros care se înghite singur și care simbolizează și natura autodevoratoare a lui Lilith. Și am vorbit despre distrugere creatoare, din care se naște la sfârșit și catastrofa unei economii de piață care se consumă singură.

2 | Căderea din cer – nașterea sindromului economic

...astfel omul taie legătura care îl ține legat de rai și
nimic nu-l va opri, nimic nu-l va putea consola
pe când zboară prin golul timpului.
Milan Kundera*

După ce ne-am prezentat personajul principal, Lilith, este vremea să vă înfățișăm miezul filosofic al argumentației noastre. Acesta se ocupă de întrebările: omenirea a gândit dintotdeauna „economic", „concurențial"? Și, dacă nu, ce idealuri existau înainte? În acest capitol, vom căuta originile gândirii noastre de astăzi și motivele concurenței și ale surorii sale vitrege, agresiunea. Despre aceasta presupunem că stă la baza celor mai multe tulburări economice despre care scriem în această carte. Pentru a identifica rădăcinile ambelor fenomene, căutăm situația dinaintea concurenței.**

Această epocă dinaintea „noastră" ca civilizație ar putea să fie în continuare prezentă în fanteziile și dorurile noastre, care se ivesc în inconștientul social. Aceste dorințe sunt mai mult

* Kundera 1984, p. 284.

** John Maynard Keynes visa, după cum am spus deja, la o societate a bunăstării care nu mai trebuia să gândească în categorii economice și în care economia ar juca un rol secundar, societate care ar trebui așadar să apară *după* cea din zilele noastre. Întrebarea pe care ne-o punem noi în schimb este: a existat vreodată în trecut – sau chiar în mitologie – o asemenea societate?

intuite decât verbalizate, mai degrabă încifrate în simboluri ezoterice și arhaice decât discutate științific. Vorbim despre ideea coincidenței contrariilor, despre o pace spirituală, despre calea echilibrată de mijloc, pe care Platon și Aristotel o vedeau deja ca pe un ideal. Această cale este proclamată și căutată mai ales când societatea în ansamblul ei sau economia ajung într-o situație de criză. Deci atunci când o comunitate caută un medicament sau un tratament. Atunci modestia și măsura sunt la mare preț.

Ce s-a întâmplat însă când omenirea era în faza *pre*-occidentală, *pre*-economică, la început de tot? Dacă răspundem la această întrebare din prezent, adică dacă vorbim despre mituri moderne, vom spune că la începutul istoriei universului se află o mare bubuitură. Bubuitura primordială sau *big bang*. Și oare nu începe fiecare istorie a economiei din orice manual cu starea de sărăcie absolută și de lipsuri, care nu a putut fi depășită decât prin binefacerile economiei de piață și prin creșterea explozivă a furnizării de bunuri?

În schimb, povestirile strămoșilor noștri nu ne relatează nimic despre asemenea detonații și evoluții explozive ale imaginației noastre. Dimpotrivă: relatările despre lume ale celor bătrâni încep mereu cu o perioadă de belșug și armonie. Nu există nici dorințe extravagante, nici vreo țintă urmărită. Primele personaje ale evoluției mitice a popoarelor sunt, în cel mai deplin sens al cuvântului, ființe „complete": sunt androgine. Nu sunt încă supuse unui sistem bipolar. Nu cunosc diferența dintre viață și moarte, război și pace, masculin și feminin, moale și tare, cerere și ofertă.

Eros

Din Grecia pre-elenistică a ajuns la noi figura lui Eros.* Eros este zeul iubirii, al dorinței și al dorului din relatările orfice și pelasgice. Conform mitului, zeița nopții depune un ou în poala întunericului. Când iese din acest ou, Eros este hermafrodit și înaripat. Pune universul în mișcare, creează pământul, cerul, soarele și luna.** Abia perioada clasică l-a coborât, transformându-l într-un băiețel lasciv cu arc și săgeată, care aduce necazuri lovind cu iubirea.

Și la baza unei povestiri despre creație din Orientul Apropiat stă tot un personaj hermafrodit: Zeus își împrăștie sămânța peste muntele Agdis, din care se naște un hermafrodit, Agdistis. Această ființă ajunge atât de mare și de puternică, încât zeilor li se face frică de ea și o castrează. Din testiculele tăiate apare Cibele, zeița, iar din mădular, iubitul ei, Attis.*** Cibele, numită mai târziu Astarte, a devenit una dintre cele

* Povestea lui Eros este o variantă a unei relatări și mai vechi despre creație. Însă se pare că numele zeilor au fost schimbate. Tetis stăpânește marea, ca și Eurinome, iar Okeanos înconjoară, ca și șarpele Ofion, universul. Și Eurinome este o zeiță întunecată, care se ridică din haos și desparte marea de cer. Dansează goală deasupra valului, în bătaia vântului nordic. Prinde vântul și îl freacă între mâini. Și iată: este Ofion, șarpele. În cele din urmă, Ofion o înconjoară și o fecundează pe Eurinome. Ea ia înfățișare de porumbel și depune oul pe care șarpele Ofion îl înconjoară de șapte ori și îl clocește. Din acest ou ies soarele, luna, planetele și stelele, pământul și copacii. Primul om, Pelasgos, iese din pământul Arcadiei. Găsim în această istorisire numeroase paralele cu relatarea biblică a Facerii. Despărțirea cerului de mare, cifra șapte în legătură cu creația, pe primul om, Pelasgos, făcut din pământ.

** Ranke-Graves 2007, pp. 25 și urm. Izvor: Homer 1990, pp. 201, 261.

*** Conform legendei, Astarte trăiește fericită cu Attis, până când acesta se căsătorește cu fiica unui rege. Zeița înșelată îi lovește cu nebunie pe toți oaspeții. Attis se castrează în pădure și sângerează până la moarte. Zeus nu îi dăruiește înapoi viața, dar îi dăruiește Astartei trupul mort, care nu putrezește. Astarte devine mama pământului și, mai târziu, la Roma, cea mai importantă zeiță din panteon, iar sângele lui Attis e socotit simbol al fertilității. Cândva în panteon se punea în fiecare an un pin împodobit în cinstea lui Attis. Nu putem decât să speculăm că ar putea fi o formă din care a evoluat bradul de Crăciun. Și rolul Astartei, și

mai puternice zeițe ale lumii antice. Povestea și cultul ei au ajuns din munții Asiei Mici până la Roma, unde era venerată în panteon.*

Din India s-a păstrat mitul lui Ardhanarishvara. Conform Shiva-Purana, Brahma nu-și putea continua creația, pentru că făpturile lui nu se înmulțeau. L-a rugat pe Shiva să-l ajute și acesta a apărut sub forma lui jumătate masculină, jumătate feminină. Apoi s-a împărțit în Shiva și Parvati, iar Parvati a preluat funcția fertilă.

Ciclul mitologic nordic începe cu uriașul primordial Ymir, care ar putea fi și el androgin. Atât în rădăcina latină, cât și în cea veche indiană și în cea medio-ilirică, numele său face trimitere la geamăn sau hermafrodit. Ymir se poate înmulți fără partener sexual. Așa scrie în „Völuspa" poetului islandez Snorri Sturluson. Relatarea creației de aici e asemănătoare cu mitul lui Eros: „Negura timpurilor era pe când trăia Ymir, negura timpului, când nu era nimic". Și apoi Ymir creează viața: „Se spune că pe când dormea a început să asude. Și i-au crescut sub brațul stâng un bărbat și o femeie, și un picior a născut cu celălalt un fiu, și de aici au ieșit sexele, aceștia sunt uriașii deplini".**

În context biblic vedem o evoluție paralelă, deși nu este clar care dintre cele două mituri cu androgini a influențat nașterea mitului ebraic. După interpretarea Midrașului evreiesc***, a lec-

---

legătura ei cu figura Preasfintei Maria sunt contestate. Izvoare: Haarmann 1996, pp. 127 și urm; Caroll 1994, pp. 90 și urm.

* Mai există o povestire ilustrativă din lumea romană: în *Metamorfoze*, Ovidiu scrie despre Hermafroditos, fiul lui Hermes și al Afroditei. O respinge pe nimfa Salmacis, dar cu prima ocazie aceasta îl strânge în brațe cu atâta putere, încât cele două trupuri se contopesc. Ovidiu (1958), cartea a IV-a, versurile 345 și urm., p. 206.

** Böldl 2013, pp. 100 și urm; Stange 2011, pp. 13 și urm.

*** Midrașul este interpretarea Tanakh-ului (aproximativ Vechiul Testament) și a Talmudului, care este la rândul său o colecție de interpretări. Textele din el nu sunt scrieri

turilor rabinice ale Torei, primul Adam era bărbat și femeie într-o singură persoană.* În Geneza Rabbah se spune: „Când Dumnezeu l-a făcut pe Adam, acesta era androgin. Dumnezeu l-a făcut cu două spinări, una de o parte, una de cealaltă".**

Și apoi trebuie să vorbim, bineînțeles, despre *Banchetul* lui Platon, care probabil contopește aceste mituri și le introduce într-un dialog socratic. Aristofan îi învață pe prietenii lui de beție despre apariția lumii.

> Trebuie întâi să înțelegeți firea omenească și cele prin care a trecut. La început, firea noastră nu era aceeași ca acum, ci alta. La început existau trei sexe, nu doar două, ca acum, bărbătesc și femeiesc, ci pe lângă acestea un al treilea, o contopire a celor două, din care astăzi a rămas doar numele; acela a dispărut. Exista pe atunci un sex bărbătesc-femeiesc nu doar după nume, ci și cu adevărat în natură, compus din cele două, cel bărbătesc și cel femeiesc, în timp ce astăzi nu mai există decât numele, și acela e folosit ca insultă. Mai mult, întregul chip al omului era pe atunci rotund, căci spatele și laturile formau o bilă; aveau însă patru mâini și tot atâtea picioare și două fețe identice pe un gât rotund, cu un singur cap pentru cele două fețe opuse, cu patru urechi și două părți rușinoase și toate celelalte care se pot închipui după cele spuse. Nu se mergea doar drept, ca acum, fie într-o parte, fie în cealaltă, ci, dacă se grăbeau, se roteau cu picioarele drepte în cerc; sprijiniți pe cele opt membre se

---

apocrife, ci interpretări didactice obișnuite. Gândirea folosită nu urmează concluziile logice cunoscute la noi (silogisme), ci o lectură hermeneutică a locului cuvintelor, a repetițiilor și a sensului ascuns.

* Cooper 1997, pp. 54 și urm.

** Midraș Rabbah 8, 1: Adam ha Rișom era androgin, atât bărbat, cât și femeie. Această descriere, care pare să o contrazică pe cea din Facere, își extrage doza de îndoială chiar din prima descriere din Facerea 1, 27: „Și a făcut Dumnezeu om după chipul Său. Și a făcut bărbat și femeie". De aici îndoiala cărturarilor, dacă erau două ființe despărțite sau una androgină. Conflictul este lămurit în aceeași operă: „Dar nu a fost făcută Eva din coasta lui Adam?" Cuvântul „țela", folosit în Biblie pentru „coastă", e folosit în Midraș Rabbah pentru cele două laturi ale unui chivot.

învârteau repede încotro voiau. Erau așadar trei sexe, după cum le-am descris; și aceasta pentru că la început bărbătescul izvora din soare, femeiescul, din pământ și amestecul celor două, din lună.*

Zeus taie aceste unități în două – bărbat și femeie. Și spune mai departe Aristofan:

Deci fiecare dintre noi este doar jumătate de om, pentru că despărțiți, precum cambula, am devenit din una două. De aceea fiecare își caută insistent cealaltă jumătate.**

La ce folosesc toate aceste povestiri și discuții filosofice? De ce oamenii primelor culturi importante și generațiile următoare au ținut morțiș să descrie momentul nașterii ca pe o stare androgină? Astăzi acest lucru ni se pare straniu. Oare din rândurile lui Platon să răzbată o dorință de completare, de „întreg"? Este dorința după ceva ce am pierdut și care reiese din mitul lui Eros?

Povestea pe care am pomenit-o despre oul lăsat în întunericul nopții din care a ieșit zeul tuturor celor vii are ceva foarte modern. Oare nu astrofizicianul Georges Lemaître este cel care vorbea despre un „ou cosmic", care s-a spart la big bang – acum 13,8 miliarde de ani, conform teoriei științifice? Sau este vorba despre o amintire inconștientă a fizicienilor, legată de oul lui Eros?

Nu vrem în niciun caz să ne amestecăm în discuția despre teoria big bangului, de aceea privim către o altă teorie – una poate la fel de plauzibilă. De ce n-ar fi limpede pentru închipuirea oamenilor să ilustreze o stare fără contradicții și conflicte foarte simplu, prin neutralitatea sexuală? Chiar dacă nu

* Platon 1926, p. 26.

** Ibidem.

putem spune care este pentru fiecare dintre aceste viziuni motivul despărțirii sexelor, putem să relatăm cum au început sexele să se poarte dușmănos unul cu celălalt și să înceapă un schimb simbolic sau războinic între a da și a lua, un moment care, în povestiri, este foarte adesea asociat cu violența.

Cea mai impresionantă și mai veche poveste este, ca unele dintre cele deja pomenite mai sus, din Mesopotamia. Vorbește despre armonia sexelor după despărțirea hermafroditilor: legenda vieții și morții zeiței Tiamat și a soțului ei Absu, care cândva stăpâneau peste cerul țării dintre cele două fluvii.

Căderea lui Tiamat – natura împotriva magiei cuvântului

În vremuri de dincolo de închipuire, înainte să apară pământul, peste zeii universului stăpânea zeița Tiamat. Ea a dat naștere stelelor și zeilor. Ea era toată viața. Dar a dat naștere multora și, după puțină vreme, ei și soțului ei, Absu, nu le-a mai plăcut forfota urmașilor. Și s-au plâns supărați. Dar, în loc să-i asculte, zeii l-au ucis pe Absu și i-au dat naștere în trupul său lui Marduk, cel mai puternic și mai războinic dintre ei. Însă după puțin timp, acest Marduk a tulburat-o pe Tiamat cu vântul (făcea mult vânt, cum se mai spune și astăzi), iar ea a pornit la luptă cu o armată de monștri împotriva lui și a celorlalți zei. S-a ajuns la lupta hotărâtoare, din care Marduk a ieșit învingător. Dar, înainte să îi ia locul lui Tiamat, zeii l-au încercat, ca să vadă dacă era cu adevărat mai puternic decât Tiamat. Dacă putea face același lucru ca ea – să dea viață și să facă minuni.

> Atunci au pus o haină în mijlocul lor;
> Către Marduk, întâiul născut, au spus:
> Cu adevărat, stăpâne, soarta ta este cea mai înaltă între zei

Poruncește să se nimicească și să se facă și așa va fi:
Prin cuvântul gurii tale nimicește haina;
Poruncește încă o dată și fă-o iar întreagă!
Cu gura lui a poruncit,
Și haina a fost distrusă.
Și iarăși a poruncit,
Și haina s-a făcut din nou.*

Așa și-a asigurat deci Marduk stăpânirea în cer, și a omorât-o pe Tiamat și a făcut din trupul ei cerul și pământul. Erich Fromm interpretează această poveste ca pe o parabolă pentru abolirea matriarhatului prin forma de organizare socială patriarhală.**

Pentru noi este însă mai interesantă competiția care reiese de aici. Minunea naturală a nașterii, așa cum o întruchipează Tiamat, nu mai este decisivă pentru dobândirea puterii. Ci are câștig de cauză minunea făcută prin cuvânt, prin cele rostite de Marduk. Nașterea „din cap" biruiește nașterea biologică. Pentru evrei și creștini, asemenea „nașteri din cap" nu sunt neobișnuite. Căci și Iahve creează pământul prin cuvânt. Ca și Marduk, poate nimici și aduce la viață prin cuvânt. Nu trebuie decât să deschidem Biblia la prima pagină. Facerea 1, 3: „Și a zis Dumnezeu: ‚Să fie lumină!' Și a fost lumină. Și a văzut Dumnezeu lumina că e frumoasă; și a despărțit Dumnezeu lumina de întuneric. Și Dumnezeu a numit lumina ziuă, iar întunericul l-a numit noapte. Și a fost seară și a fost dimineață: ziua întâi. Și a zis Dumnezeu: ‚Să fie o tărie prin mijlocul apelor și să despartă apele de ape!'"***

---

* King 2007.

** Fromm 1979.

*** Facerea, Biblia, versiunea Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2011. Abia la crearea omului își schimbă Dumnezeu modul de acțiune. Nu poruncește, pare să propună cuiva: „Să facem om după chipul și asemănarea noastră". Nu pare să spună cu cine vorbește.

Tot ce face Dumnezeu face prin minunea cuvântului, și tot prin cuvânt numește lucrurile – o faptă deosebit de importantă, care îi dă celui ce dă nume putere asupra celor numite.*

Cu aceste creații prin cuvânt din contextul babilonian și din cel creștin se marchează începutul unei noi epoci. Gândirea oamenilor se schimbă, iar această gândire schimbă fundamental viața oamenilor, cum vom vedea imediat.

Viața în cercuri și linii

În vremurile în care zeițele-mame ca Tiamat stăpâneau în panteonul civilizației omenești, omenirea încă mai gândea și trăia în cicluri; se năștea, trăia, procrea și dădea naștere, murea și renăștea. În asemenea forme de existență nu avea nevoie de prea mult progres – în afară de satisfacerea nevoilor fundamentale: hrana, somnul, sexualitatea. Omul se încadra în circuitul vieții, pe care îl împărtășea cu plantele și animalele. Era doar puțin mai mult decât ele. Antropologul cultural și etnologul francez Claude Lévi-Strauss numea această fază „societatea rece".** Este adânc înrădăcinată într-un timp ciclic, după mersul astrelor și după circuitele meteorologice și vegetale. Ordinea omenească este armonizată până la cel mai mic deta-

---

Dar în povestirea noastră economică aceasta este cu adevărat o notă de subsol. (Autorul ar putea sugera aici existența unui principiu feminin, în timp ce interpretarea ortodoxă vorbește despre o primă sugestie mai clară a Sfintei Treimi – n.t.)

* Pornind de la acestea ne-am putea întreba dacă izgonirea lui Adam și a Evei din rai nu urmează aceeași logică precum și căderea lui Tiamat – și nu descrie aceeași fază a civilizației. Dacă nu cumva pomul cunoașterii binelui și răului și recunoașterea acestora nu au de-a face cu legile date în primele orașe-stat, care au determinat un mare progres civilizațional, dar care erau în contradicție cu principiul natural al grădinii Edenului. Și dacă „blestemul" aruncat asupra omului, deci munca, nu era binecuvântarea agriculturii și a recoltei planificate. Dar suntem foarte precauți. Unele lucruri, chiar dacă puține, aduc argumente împotriva acestei viziuni.

** Lévi-Strauss 1973, pp. 270 și urm.; Eliade 1949.

liu cu cea cosmică: și anume prin instituții religioase și de cult. Această societate trăiește practic „rezistența la orice schimbare", pentru că socotește orice fel de schimbare ca pe un pericol pentru starea fragilă și precară a existenței.

Dar acest sens se schimbă drastic odată cu sedentarismul și întemeierea primelor așezări și orașe. Ciclurile veșnice nu mai există doar pentru a li te supune, ci pentru a fi folosite. La semănat, la secerat, la pescuit, peste tot sunt de ajutor semnele cosmice, solstițiul, ciclul lunar, schimbările sezoniere ale cerului înstelat.

Noua formă de viață își creează și imperative noi. Lucrează. Cultivă. Recoltează. Trudește. Gândește în avans. Caută schimbarea, experimentând și învățând din greșeli. Fă din aceste învățături motorul dezvoltării tale. Lévi-Strauss numește această societate „societatea fierbinte", neliniștită, care tinde spre progres. Marduk, zeul protector al orașului Babilon, nu mai este, în această interpretare, „pucistul" cumplit din cerul zeilor, ci primul tehnician și inginer.

Cercetătorul istoriei antice și egiptologul german Jan Assmann adaugă acestui concept doi „cronotopi", două moduri de a gândi istoria.* Primul cronotop, cel ciclic, este al lui Tiamat. Nu are nevoie de istorie. Este integrat în ciclul vieții și al morții. Cel nou este însă cronotopul „liniar", cel al „societății fierbinți". O formă de viață care planifică, anticipează, care tinde către un sfârșit al istoriei, către mai mult, către dobândirea de spațiu vital, resurse, putere și bunăstare. O societate care acționează – și acționează economic. Noile mijloace și interese nu mai sunt orientate doar spre obținerea celor necesare. Ci oamenii tind după extinderea celor deja dobândite. Ca instrumente pentru aceasta se folosesc de comerț, cultură și război. La sfâr-

* Assmann 2005.

șitul acestui cronotop liniar al concepției biblice așteaptă din nou un rai, ca răsplată, și, prin el, perfecțiunea.*

Avem aici de-a face cu o schimbare a modului de a privi lumea, „societatea fierbinte" urmează „societății reci" sau gândirea ciclică în armonie cu natura este înlocuită de gândirea liniară, planificatoare. Civilizația părții eurasiatice a lumii a ales viața care tinde spre progres și valoare adăugată. Însă nu a uitat vechea viață ciclică.

În economie, găsim la Joseph A. Schumpeter o descriere care se potrivește cu gândirea veche, ciclică: nu le acordă celor mai multe subiecte economice niciun fel de dinamică - cel mult o „adaptare pasivă" la condiții noi. Sunt fundamental opuse înnoirilor și se țin de lucrurile de lungă durată. „Orice comportament deviant al unui membru al comunității sociale este privit dezaprobator de ceilalți membri." Să ieși din masă înseamnă pentru ei un pericol. Așadar, capacitatea de a persevera ca principiu al „acțiunii hedoniste", cum spune Schumpeter, este un principiu foarte eficient al disciplinei - dar și foarte păgubos: „Dacă această tendință din economie ar fi forța ei motrice, am mai fi și astăzi la nivelul construcțiilor pe stâlpi și poate nici acolo".**

Dar mai există un alt tip omenesc pe care îl putem compara cu personajul Marduk. Sunt acei rari protagoniști, care vor să depășească toate obstacolele sociale și psihice, pentru a-și urma chemarea către „înnoirea creatoare". Oameni care își doresc o reputație bună și putere economică și sunt dispuși să jertfească multe în acest scop. Schumpeter formulează lucrurile astfel: „Bărbații care au creat industria modernă nu erau

---

* Evoluția are același cronotop și nici modelul nu diferă în mod esențial; are și ea o dezvoltare liniară, iar încununarea ei este omul, ca „the fittest of the fittest". Deși deocamdată (dar până să apară ceva mai puternic poate să dureze o veșnicie) raiul acestei viziuni e pe pământ.

** Schumpeter 2006, p. 125.

niște nevricoși care se întrebau mereu temători dacă eforturile pe care trebuiau să le depună le garantau plăceri pe măsură." Pentru el figurile moderne care tind după înnoire sunt întreprinzătorii, pe care îi descrie în culori eroice: „Omul faptei nu ține pur și simplu seama de cererea existentă sau pe cale să apară. Își impune produsele pe piață".

Ceea ce în vremuri de mizerie și lipsuri apare ca un motor al progresului s-a radicalizat însă în anumite segmente ale economiei de piață ca principiu de la sine înțeles. Marketingul și publicitatea sunt decisive, nu calitatea sau utilitatea unui produs. Întreprinzătorii își externalizează creativitatea către subcontractori, iar administratorii nu mai știu de alte planuri în afară de atingerea unor obiective de afaceri rigide și a așanumitei „shareholder-value". Au devenit garanții unei „economii hedonisto-statice" – cum o numește Schumpeter –, care văd singurul progres în câștig și conduc sistemul spre moarte prin raționalizare și rigoare.

Freud și nostalgia siguranței

Acum, în umbra acestui sistem hedonist au apărut – din perspectivă economică – costuri de oportunitate: pierderea tuturor acelor avantaje la care am renunțat pas cu pas pentru noul mod de viață și pe care din ce în ce mai mulți oameni și le doresc înapoi – o înțelegere profundă, emoțională, a naturii și a mediului, intuiția, coeziunea familiei, timpul liber, liniștea, sentimentul de solidaritate. Iar această nostalgie este cât se poate de actuală.*

* Sociologul Hartmut Rosa s-a ocupat intensiv de acest fenomen. Vezi și Rosa 2012.

Sigmund Freud vorbește în cartea sa „Straniul" despre această nostalgie a siguranței: descrie imaginea animistă pe care o aveau despre lume popoarele „primitive" - și nu o spune în sens depreciativ. Freud ajunge la concluzia că blocajele și nevrozele omului modern au o mare legătură cu această viziune a lumii și de asemenea cu dorințele care ne mișcă viața sufletească, poate fără ca noi să observăm. Asemănător cu cei din vechime, care vedeau o armonie în contopirea sexelor, găsim și în „Straniul" lui Freud pasaje despre prelucrarea nevrotică a unor asemenea dorințe de pace atotcuprinzătoare și armonie.

„Straniul", spune Freud, este în fond un afect simplu - o emoție care, odată reprimată, se transformă în anxietate. În timp ce afectul inițial nici măcar nu este neapărat de natură negativă. Poate fi vorba și despre un sentiment pozitiv care este reprimat pentru că nu este de dorit în contextul social. La bărbații cu o viziune fixă a rolurilor, conform căreia nu au valoare decât dacă sunt duri, poate fi de pildă nostalgia după cald, ascuns, moale. Este reprimată și iese prin alte locuri, prin supape sufletești. Freud spune:

> Se întâmplă adesea ca bărbați nevrotici să spună că organele genitale feminine li se par stranii. Acest straniu este însă intrarea către vechiul cămin al puiului de om, către locul unde toți am zăbovit la început. „Iubirea înseamnă dor", spune o glumă, iar dacă cel care visează spune și în vis despre un loc sau un peisaj „îmi e cunoscut, am mai fost aici", atunci interpretarea poate merge spre organele genitale sau către trupul mamei. Deci și în acest caz straniul este ceea ce a fost cândva familiar, bine cunoscut.*

* Freud 1919, pp. 297-324.

Sigur că s-ar putea obiecta că Freud interpreta totul în sens sexual, dar aici acest lucru nu contează. Ci este important să recunoaștem principiul conform căruia contrariile sunt întrețesute în psihicul individului: tarele are nevoie de moale și nu ca de o persoană exterioară (soție, soț), ci în sine însuși. Unde nu se întâmplă acest lucru, se atrofiază și se îmbolnăvește.

Această nostalgie influențează o societate definită prin concurența dură ca o mână invizibilă. Provoacă o sciziune permanentă – între progres și cumpătare, între lipsă de scrupule și considerație, între dăruire față de lumea muncii și interesele familiei, între gândirea competitivă și solidaritate.

Tarele și moalele – adesea le așteptăm pe ambele în același timp de la câte un membru al societății, dar și de la economie. Eroii moderni sunt principiali și îngăduitori, sălbatici și prietenoși, periculoși și sugerând în același timp siguranța. Bărbatul este un tată tandru, un rebel și un erou gata oricând să intervină, și muncitor. O asemenea dihotomie definește și așteptările bărbatului de la femeie – cum vedem în miturile despre care povestim. Trebuie să fie în același timp mamă devotată și seducătoare promiscuă.

Această idee fundamentală a ambiguității tinde să se lege în chip atractiv de cea a specializării economice și a diviziunii muncii. În interiorul acestui sistem piața va găsi persoana cea mai potrivită pentru clienți, care le împlinește într-o măsură cât mai mare dorințele. Așa ne răsfață și ne deformează societatea, ducându-ne spre un principiu al perfecțiunii aparent funcționale.

Când însă căutăm în viața noastră personală, care nu este dirijată de piață, un partener alături de care să trăim, specializarea nu funcționează deloc. Ne trezim în mijlocul unui proces de schimburi continue și interese contradictorii, în timp ce piața ne amăgește că asemenea contradicții sunt rezolvate

sau nici măcar nu există și, în cele din urmă, ne face să constatăm sec: lucrurile nu sunt chiar așa de simple. Și cu toate astea continuăm să ne lăsăm înșelați de asemenea promisiuni și speranțe.

Așadar, oare acest conflict între lucrurile simple și cele complexe nu se regăsește și în noi? Mai mult: nu se află în fiecare dintre noi un inovator, pe de o parte, și pe de altă parte, o persoană care preferă să fie statică? Nu suntem prinși în conflictele noastre interioare între orgoliu și dorințe moderate, între o atitudine dură față de noi și de ceilalți și una prietenoasă sau chiar umilă, spre folosul altora?

O dihotomie asemănătoare în domeniul economiei găsim în opera marelui „inventator al economiei de piață", Adam Smith. A studiat la Oxford matematica, greaca și latina, dar prima lui carte a fost o lucrare de filosofie socială: analiza comportamentului omenesc în societate, descris în *Teoria sentimentelor morale*, apărută în 1759. Este, cum ar spune filosoful social francez Pierre Bourdieu, scrierea „moale" a părintelui economiei.

În ea, Smith definește conceptul de *sympathy* - compasiunea (simpatia) ca element de coeziune socială. Intenția lui principală este să răspundă filosofiei socotite pe atunci inovatoare a lui Thomas Hobbes, care îl descrie pe om ca pe un lup între lupi, o ființă animalică, care nu poate fi ținută în frâu decât prin acțiunea unui rege necruțător.* Smith este de o cu totul altă părere. El crede că oamenii se pot înțelege între ei și fără opresiune. Descrie pentru prima dată un agent pe care îl numește „mâna invizibilă": „Împotriva egoismului lor natural și a nevoilor lor neostoite, oamenii împart cu săracii rezultatele progresului lor. Sunt conduși de o mână invizibilă să împartă

* Hobbes 1970.

bunurile necesare vieții, și fac acest lucru fără intenție, fără să o știe, în interesul societății".*

În lucrarea sa economică *Avuția națiunilor*, apărută în 1776, „mâna invizibilă" este descrisă cu totul altfel. Acționează, dacă putem spune așa, mai ferm – dar mult mai eficient pentru capitalismul născând: „Orice om se străduiește să-și întrebuințeze capitalul în așa fel încât să obțină din el cel mai mare profit posibil. Prin aceasta nu dorește în general să slujească interesului public și nu știe cât de mult îi slujește. El se gândește exclusiv la propria siguranță, la propriul folos. Și făcând aceasta este condus de o mână invizibilă să urmărească un scop care nu făcea parte din intențiile sale. Urmărindu-și propriul folos, aduce adesea mai multe foloase societății decât intenționează".**

„Mâna invizibilă" a economiei de piață se deosebește fundamental de „strămoașa" ei, privită din perspectivă morală. Pentru ea omul nu mai este un subiect înclinat natural către iubirea de semeni și milă. Îl percepe doar ca fiind egoist și mai degrabă ca pe un obiect involuntar al sistemului fantomatic decât ca pe administratorul lui. Altruismul și fapta bună nu-și mai au izvorul în predispoziția individuală, ci în automatismul unui sistem cvasimecanic și de necuprins pentru individ.

În ciuda răcelii ei inerente, această a doua definiție a „mâinii invizibile" a fascinat spiritele capitalismului. Și dacă revenim la reflecția lui Bourdieu, motivul pentru care capitalismul este atât de popular este duritatea lui științifică. Exact așa se socotește pe ea însăși economia, de peste 250 de ani.

Asta explică și de ce toate învățăturile „moi" ale lui Smith au fost uitate: de pildă că acordă statului și comunității un rol mult mai important decât cel de „paznic de noapte", că solicită

* Smith 2010, I. II. 1.

** Smith 1999, IV. II. 9.

impozite mai mari de la cei care câștigă mai bine, că își dorește naționalizarea sistemului școlar și a infrastructurii și că blestemă munca fără sens. Dar aceste păreri nu au căutare.* De aceea cazul lui Smith este unul dintre cele mai clare exemple ale falsificării postume radicale a unor mari gânditori în slujba constructelor ideologice.

La fel ca Smith au pățit mulți alți economiști străluciți - de pildă, Friedrich August von Hayek. Cartea acestuia, *Drumul către servitute***, este folosită abuziv de apostolii capitalismului creșterii, pentru a afirma că orice intervenție a statului sau orice planificare statală duce neapărat la dispariția libertății. De fapt aici există îndemnuri „demonice", precum obligația asigurărilor sociale generale, venitul minim, legi privind orele de muncă și protecția muncii și așa mai departe.***

Receptarea cunoștințelor în științele economice pare să funcționeze după principiul care spune că nu trebuie să tragi cele mai mari foloase posibile din operele economiștilor însemnați, ci să extragi o atitudine cât mai radicală. Și asta merge de obicei mână în mână cu un efort intelectual minim. Din această perspectivă, principiul ideologic în economie este și cel mai „dur" din punct de vedere intelectual, și cel mai puțin adaptabil: e nevoie de exagerare și de falsificare pentru a transmite iluzia unei lumi raționale. Cei mai mari oponenți ai acestei poziții intelectuale sunt vizionari aplecați spre reflecție, care prețuiesc toleranța. De unde reiese destul de clar cine sunt primele victime ale ideologiei economice.

---

* Mai multe pe această temă la Tanzer / Taus 2011, pp. 87 și urm.

** Hayek 1945.

*** Vezi eseul lui Böhm 2009, pp. 228 și urm.

Sindromul economic

Poate fi aşadar rezolvată problema printr-o reunificare a lui „Smith cel dur" cu „Smith cel moale", a lui „Hayek cel dur" cu „Hayek cel moale"? Aşa ceva nu poate funcţiona decât dacă susţinătorii sistemului acceptă că o lume cu un singur principiu dominant (cel dur sau cel moale) nu poate exista pe termen lung. Până acum politica a reuşit mereu să includă ceva social, moale, în sistemul economic dur în sine. Dar mai face acest lucru? Sau, mai bine zis, mai poate produce efecte? Din ce vedem noi, partea dură devine din ce în ce mai dură şi mai plină de sine (şi astfel disfuncţională social), în timp ce partea moale devine şi mai moale (şi, de asemenea, disfuncţională social).

Anii care au trecut de la începutul crizei din 2008 au arătat că am devenit victimele unui sindrom economic, a unei întregi serii de simptome, care afectează capitalismul în momentul de faţă. În primul rând se observă un avânt impulsiv de a transforma orice resursă în capital generator de creştere şi astfel de a procesa materia primă, munca şi timpul tuturor indivizilor şi participanţilor la piaţă. Fiecare progres aparent se hrăneşte din impregnarea vieţii de principiul concurenţei.* Creşterea noastră se leagă de vânzarea pe piaţă a tot ce e în jurul nostru şi, în cele din urmă, şi a unor părţi din propria personalitate.

---

* Sigmund Freud şi-a bazat învăţătura despre nevroză pe ideea că progresul cultural nu poate apărea decât dacă omul îşi reprimă toate impulsurile şi instinctele originare. În sistemul economic, o asemenea reprimare constă în a economisi, adică în a ţine în frâu consumul pentru un scop din viitor. Suferi într-o anumită măsură pentru viitor. De-a lungul secolelor, acest lucru a creat capital şi bunăstare, aşa cum a creat, după Freud, cultură. Dar dacă în sistemul descris de Freud ai renunţa la toate inhibiţiile şi interdicţiile, acest lucru ar echivala cu abrogarea culturii. Nu este greu să afirmăm că acelaşi lucru este valabil şi pentru capitalism. Dacă nu economiseşti, trebuie să faci credite, pe care, în calitate de stat, de bancă sau de întreprinzător, le datorezi viitorului. Aceasta este cea mai importantă schimbare de paradigmă din interiorul capitalismului: capitalul lui este astăzi format din datorii.

Să ne uităm, de pildă, la tehnologia comunicațiilor. Acum o generație, ba nu, de fapt acum 20 de ani, comunicam cu toții într-un spațiu în mare măsură liber de piață, chiar dacă sub monopol. Nu aveam nevoie de ajutoare pentru a crea comunicarea. *Enabler*-ul era pur și simplu inexistent și în cea mai mare parte a timpului nu aveam nevoie nici măcar de telefon, adică de bani, ca să vorbim. Cât s-au schimbat lucrurile astăzi: cea mai mare parte a comunicării noastre cu ceilalți are loc în interiorul unei piețe. Avem nevoie zilnic de mii de oameni care să ne facă posibile discuțiile, chaturile și conversațiile.

Comunicarea nu mai este o acțiune între două persoane. Între aceste două persoane se află o mare piață concurențială de tehnicieni, programatori, manageri, avocați, specialiști în relații publice și marketing. Dacă vrem să privim lucrurile cu atenție, comunicarea este un bun exemplu despre cum specializarea de a trece peste o prăpastie, care face posibilă comunicarea, aduce profit; iar această prăpastie a săpat-o chiar ea.

Alături de Marshall McLuhan simțim cum telefoanele inteligente au devenit prelungirea urechilor noastre și a organelor noastre de vorbire. Din punct de vedere tehnic, vorbim cu niște aparate și ascultăm niște aparate. Poate că partenerul nostru de discuție are vocea și înfățișarea persoanei pe care o cunoaștem. Cu toate acestea, persoana este absentă. Fără aparatură ne-am simți probabil muți și surzi. Așa cum mulți oameni au impresia că sunt imobili fără mașină. Bineînțeles că aparatul natural al trupului nostru este la fel de bun ca înainte. Dar pare să nu mai fie suficient pentru vremurile noastre. Nu este neapărat ceva rău în sine, atât timp cât rămânem conștienți de ce vindem și ce pierdem și de cât de dependenți devenim de instituții exterioare, fie ele telefoane inteligente, piețe sau guverne. Și nu au nevoie toate sistemele de ordonanțe de urgență? Cine-i ajută pe cei care nu țin pasul sau care eșuează în specializare și sunt pierduți pentru societate?

Realitatea sfidează aceste pretenții. Succesiunea maniei și a depresiei și-a creat propriul sistem ciclic. Acest sistem pervertește sistemul natural ciclic al devenirii și al dispariției. Concurența imanentă sistemului cere eliminarea altor actori de pe piață de dragul propriei supraviețuiri. Progresul se hrănește din ce în ce mai mult din forța creatoare excesivă, dar neproductivă, și din distrugerea excesivă, producție de dragul producției, consum de dragul consumului, creștere pentru mai multă creștere. Elementele utile ale lui Marduk se transformă în blestem.

Toate aceste tulburări se înghesuie involuntar în subsistemele care generează energia pentru aceste cicluri: adică în oameni. Vom analiza părțile patologice ale sistemului una câte una în următoarele capitole și vom începe cu agresiunea.

3 | Furia lui Ahile – despre agresiune și concurență

Gonea așadar Ahile cu lancea ca un demon,
Vâna și ucidea; curgea sângele șirol pe pământul negru,
Iar caii călcau în picioare leșuri și scuturi deopotrivă,
Sângele uda osia de jos,
Iar și iar
Și în jurul carului marginile,
Când împroșcate cu sânge de copite,
Când de roți, s-au colorat în roșu;
Așa mergea-nainte să-și câștige faima.*
Homer

Eroism și manie eroică

Ceea ce ați citit mai sus nu este un fragment dintr-o piesă de teatru radiofonică polițistă, ci literatură aleasă, creată de Homer, care a trăit cel mai probabil într-un oraș grecesc cu comerț înfloritor, Smirna.** Se întâmpla undeva între 800 și 750 înainte de Hristos.*** *Iliada*, epopeea lui

* Homer 1990.

** Se spune că Homer ar fi trăit fie la Smirna, fie la Colofon. Nu se cunoaște exact originea lui, nici locul morții. Însă în baza cunoștințelor sale vaste se poate presupune că avea contacte cu pătura conducătoare aristocratică.

*** Din cauza datelor nesigure, Homer însuși a devenit un fel de mit al poeziei. Dacă a existat cu adevărat, atunci, conform cercetărilor actuale, a trăit în jur de 800 înainte de Hristos.

despre un „război mondial" al Antichității, care a avut loc în fața porților orașului Troia, a devenit unul dintre cele mai importante elemente ale patrimoniului cultural european.*

Homer descrie în hexametri o poveste impresionantă despre mânie: mânia personală a unui rege îmbătrânit, părăsit de soția tânără. Despre mânia instituționalizată pe care o desfășoară acest conducător și fratele său, transformând drama conjugală în obligație de sprijin din partea popoarelor aliate. În sfârșit, a mâniei dezlănțuite a eroului Ahile, al cărui car însângerat este cântat în versurile citate.

Ahile este cel mai orgolios și mai bun războinic grec din războiul troian: în conflictul de zece ani descris de Homer, ucide nenumărați oameni. Ahile a devenit o enigmă pentru nenumărate generații de bărbați. Mare, frumos, impulsiv, la început, în copilărie, moale ca o fată, apoi însă - călit prin încercări - cumplit ca un înger al răzbunării. Un specialist al morții, care își ia sarcina în serios: știe că poate să-și păstreze faima printre urmași prin ucideri - și doar prin ucideri.

Ce bărbat: în cântul al XX-lea, numit „Bătălia zeilor", Homer îl face pe erou să spintece burți, să taie gâturi, să crape capete, să secere membre, să lovească cu sabia și lancea în trupuri. Milă? Cruțare? Ciudate lucruri.

> Atunci Tros, fiul lui Alastor – a venit în întâmpinarea lui
> Și i-a cuprins rugător genunchiul,
> De va voi să-l cruțe și să-l lase să trăiască.

Dacă războiul troian a avut cu adevărat loc, atunci probabil în jur de 1200 înainte de Hristos. Dar toate acestea sunt momentan o chestiune de credință mai degrabă decât de cunoștințe științifice.

* Ne dăm seama cât de importantă a devenit epopeea chiar pe vremea vechilor greci din faptul că, în anul 500, era deja citită în școală la Atena, pentru a da tineretului conștiința propriei măreții.

...O, nebunul! Căci nu bănuia cât de zadarnică-i era ruga!
Când Tros i-a cuprins genunchii, ca să-l roage,
I-a înfipt pe loc sabia în ficat.*

Conform Convenției de la Geneva, Ahile ar fi socotit cu siguranță un criminal de război perfect,** din punct de vedere psihologic are un caracter în care se îmbină sadismul, narcisismul malign și necrofilia.*** Și cu toate acestea este atât de fascinant, încât artiști, scriitori și realizatori de filme l-au ales adesea ca figură eroică. Recent acest lucru s-a întâmplat într-o epopee războinică hollywoodiană regizată de Wolfgang Petersen, cu Brad Pitt în rolul principal. În acest film, *Troia* (2004), epopeea lui Homer e transformată într-o melodramă ieftină de război, cu tot cu idile eroice. Regia nu a respectat cu strictețe decât un element al epopeii: scenele groaznice de luptă. Acest film a făcut un profit de 500 de milioane de dolari – după cum vedem, sângele continuă să se vândă excelent, și la 2 700 de ani după Homer.

De ce? Pentru ce este Ahile atât de admirat? Care este natura agresiunii și a sadismului? Ce le face pe amândouă atât de fascinante? Și cum e percepută agresivitatea în societatea bazată pe concurență? Ce pagube provoacă acolo? Vom cerceta instituționalizarea violenței și ancorarea ei în diferitele forme sociale, dependența noastră de modele și personaje sadice; apoi legătura dintre frustrare și agresiune. Ne vom apleca asu-

---

* Homer 1990, p. 455.

** Hotărârile celor patru Convenții de la Geneva din 1949 se referă la protecția răniților și bolnavilor din forțele armate aflate pe front (Acordul I de la Geneva), a răniților, bolnavilor și naufragiaților din forțele armate marine (Acordul II de la Geneva), a prizonierilor de război (Acordul III de la Geneva) și a civililor în vreme de război (Acordul IV de la Geneva). Ahile a încălcat toate aceste acorduri.

*** Ahile este atât de obsedat de moarte, încât se îndrăgostește de cadavrul unei amazoane pe care o ucide în luptă și o necinstește pe câmpul de luptă. Redactorii mai târzii au scos această povestire din legendă. Dar ea a supraviețuit în descrierile altor câțiva poeți.

pra lipsei de timp și a idolatrizării dinamismului și a vitezei, responsabilă pentru formele fundamentale ale agresiunii economice. Pentru început ar trebui însă să știm cum sunt ancorate în psihic agresiunea și mai ales sadismul.

Freud și impulsul lui Ahile

Sigmund Freud face legătura între figura sadicului fără tentă sexuală și cea a războinicului distrugător - ca Ahile. Războiul este, după Freud, o „rătăcire de la cultură", care îl transpune pe om, din punctul de vedere al civilizației, înapoi în starea primitivă și face din stat un înșelător și un producător de minciuni care, în loc să apere viața, predică și produce ucidere și prădare. Astfel lumea degenerează în mod fatal și devine câmpul de desfășurare a unei agresiuni dezlănțuite: „Războiul ni-i descrie pe străini ca pe niște dușmani, a căror moarte trebuie provocată sau dorită; ne sfătuiește să trecem peste moartea celor dragi... Admitem moartea străinilor și a dușmanilor și le-o provocăm cu aceeași disponibilitate și lipsă de reflecție ca oamenii primitivi".*

Și în *Considerații actuale despre război și moarte* scrie: „Preistoria omenirii este plină de ucideri. Până astăzi ceea ce învață copiii noștri la școală sub numele de istorie universală este o serie de ucideri între națiuni. Sentimentul întunecat de vinovăție pe care îl simt oamenii din timpuri preistorice, care în unele religii a fost exprimat sub forma unei vini primordiale, a unui păcat strămoșesc, este probabil o expresie a vinovăției vărsării de sânge".**

* Freud 1982, pp. 57-59.

** Freud 1982, p. 52. Freud a vorbit despre agresiune și folosind conceptul de „impuls thanatic", instinctul omenesc aflat în opoziție cu erosul care protejează viața și care provoacă

Între atac și fugă

Cercetătorul comportamental Konrad Lonrenz îl susține pe Freud.* El este de părere – în baza studiului pe care l-a efectuat pe gâștele de vară (*anser anser*) – că, în situații de conflict, și omul alege între două reacții: fuga sau lupta. Această teorie le-a plăcut foarte mult celor care au citit-o și pentru că poate fi cuprinsă într-un fel de maximă atrăgătoare: „What is the choice of man? Fight or flight".**

Dar caracterul simplu și percutant nu face ca lucrurile să fie și concludente – dimpotrivă: în cele din urmă nu lămurește nimic. În cazul de față, de pildă, cercetarea a uitat cea mai importantă și mai omenească reacție în caz de conflict: în ciuda tuturor idealurilor, aceasta nu este nici fuga, nici lupta, ci supunerea sau eschivarea din fața pericolului. Îți aranjezi situația înainte să devină extremă – și rămâi liniștit. Asta ne permite o obiecție în privința economiei: oare sistemul nostru

---

acumularea de energie negativă, care se descarcă prin agresiune îndreptată împotriva altora sau a individului însuși. Astfel, erosul, ca impuls dominant, trimite înspre exterior energia lui thanatos. Se ajunge la comportamente agresive, distructive. Impulsul thanatic este văzut de Freud ca un fel de principiu biologic funcțional, cu izvorul în conștiința faptului că punctul final al unei evoluții este totdeauna moartea. Această perspectivă a fost pusă la îndoială de generațiile următoare. Și totuși există un număr amețitor de definiții. Pentru scopul nostru este potrivită definiția deschisă a lui Alexander Mitscherlich, din 1969: „Agresiune este orice încearcă să rezolve o tensiune internă prin activitate, în primul rând prin forța mușchilor". (Mitscherlich după Nolting 2005, p. 12). Și Rotraud A. Perner s-a referit de multe ori în opera ei la refuzul agresiv al evoluției societății. Perner, 2013, 2012.

* Lorenz 1963.

** Fight-or-flight este un concept impus de fiziologul american Walter Cannon (1915) – în egleză *fight-or-flight* înseamnă *luptă sau fugă*. Conceptul se folosește și în cercurile de specialitate din Germania în forma sa englezească, căci Cannon este, alături de Hans Selyer, unul dintre pionierii cercetării stresului. Reacția fight-or-flight descrie adaptarea rapidă corporală și psihică a ființelor în situații de pericol. În timpul reacției fight-or-flight, creierul face să fie eliberată brusc o cantitate de adrenalină care crește ritmul bătăilor inimii, puterea fizică (tonusul muscular) și viteza respirației. Această rezervă disponibilă furnizează energia pentru un comportament care să asigure supraviețuirea, în funcție de situația care produce stresul: lupta sau fuga.

economic cunoaște și aceste nuanțe fine - între victorie și înfrângere, câștig și pierdere? Și dacă nu - de ce nu? Să revenim la Lorenz și să ne punem întrebarea: ce înseamnă agresiunea și ce se întâmplă cu individul?

Între ușurare și sadism

Atacul este - așa se spune - cea mai bună apărare. Așadar nu există doar o agresiune *ofensivă*, ci și una *defensivă*. Individul dorește să pună capăt unei stări de lucruri neplăcute pentru el, păgubind o altă persoană sau un obiect. Acest lucru se poate întâmpla de frică sau ca urmare a unei intenții a cărei punere în aplicare diminuează starea de excitare negativă.* Psihologia modernă numește acest lucru „agresiune de ușurare".

Nu trebuie să insistăm prea mult, eroul nostru, Ahile, e făcut din alt aluat. Nu-l interesează să scape de frică, pentru că nici nu cunoaște acest sentiment. În schimb, se potrivește foarte bine cu manifestarea numită „agresiune apetitivă": individul dobândește o stare de bine făcând rău cuiva. Agresiunea este aici scop și mijloc ale acțiunii. Cu cât mai multe pagube provocate, cu atât mai bine.** Aceasta este imaginea sadicului, despre care vom mai vorbi.

Deci cele două forme de agresiune se deosebesc fundamental. În timp ce „agresiunea de ușurare" rezolvă tensiunea, „agresiunea apetitivă" o sporește. De aceea potențialul celei dintâi de a produce pagube este mult mai mic decât al celei de-a doua. Pentru că agresorul apetitiv este în pericol să-i placă atât de mult distrugerea, încât să-i vină greu să se oprească.

---

* Dacă ar fi să ne exprimăm în termeni de specialitate, am spune „o valență negativă diminuată". Vezi și Gudehus / Weierstall 2013.

** Nunner-Winkler 2004, p. 21

În practică, cele două forme se pot contopi. Acest lucru se vede din studiile despre huligani și grupuri violente, care caută cu bună știință confruntări violente cu alte grupuri. Se întâmplă adesea și în urma unor înțelegeri între cele două grupuri. În primă fază, astfel urmează să se înlăture tensiunile sociale și frustrarea, mânia și supărarea și, prin proba luptei, să se creeze un sentiment mai puternic de respect de sine în colectiv.

În discuțiile cu psihologii, huliganii și-au descris stările din timpul unei lupte. „Pe dinăuntru faci pe tine", așa își descrie un luptător temerile dinaintea duelului. „Ești emoționat și te pișii de trei ori într-un sfert de oră. N-ai ce să-i faci, până când începe ești mereu foarte agitat." „Panica-tot-înainte" este un comportament agresiv care iese la iveală când te confrunți cu o mare teamă peste care trebuie să treci. Odată acest proces parcurs cu succes, se deschide o nouă fază psihică, pe care cei chestionați o numesc „tunelul violenței". Zgomotele devin din ce în ce mai intense, iar realitatea este percepută cu încetinitorul.* O cedare sau chiar fuga oponentului fac ca frica să dispară cu totul și, în funcție de situație, se schimbă și caracterul agresiunii, care devine din „agresiune de ușurare" „apetitivă".

Așa descrie unul dintre huligani o stare de tipul celei induse de droguri a „lovirii continue": „Tensiunea a dispărut – și mi-a venit să zâmbesc. În timp ce îl loveam în continuare, aveam un rânjet transfigurat pe față. Pe fața lui distrusă se vedeau panica pură, confuzia și neînțelegerea".

Această agresiune apetitivă este cea care îl deosebește pe om de animal și îl face mai periculos decât orice altă specie. Cel puțin așa vede Konrad Lorenz lucrurile. Pentru că celelalte

* Mulți regizori se folosesc de această tulburare de percepție, pentru a face ca scenele de violență din filme să fie mai de efect. Cele mai impresionante scene de acest fel sunt în *Gladiator*, regia Ridley Scott, cu Russell Crowe, Joaquin Phoenix, Connie Nielsen, Oliver Reed, SUA, RU 2000.

animale, chiar și cele mai temute animale de pradă, spune Lorenz, sunt protejate de accese de furie oarbă distructivă prin inhibiții instinctuale.

Un aspect specific al violenței apetitive este că nimeni nu pare să fie cu adevărat imun la ea. Chiar și cel mai rafinat intelectual se poate transforma într-un distrugător furibund. Scriitorul Tom Wolfe, de pildă, a declanșat odată la Oktoberfest, la München, o bătaie pe parcursul căreia el și câțiva dintre adversarii săi au fost grav răniți. La început Wolfe îi dăduse unui bărbat care stătea în fața lui un pumn și apoi „ieșise în fugă, triumfător, din cort", după cum scrie. Dar afară a fost prins din urmă de câțiva oponenți. „Pur și simplu mă înecam cu sânge și nu-mi doream decât să duc lucrurile la capăt... aveam să continui până când nu mai simțeam niciun semn de viață în noroiul de sub mine."

Ce descrie Wolfe este o formă extremă de abandon: inhibițiile, integrate în ani lungi de educație, sunt lăsate deoparte și lasă cale liberă voinței de distrugere. Cu această violență „oarbă" se întâmplă același lucru ca și cu fuga „oarbă". Niciuna nu cunoaște alternativă. În forma lor elementară sunt monorituale. Fuga se descarcă în direcția a ceea ce nu se întâmplă sau „a-nu-face-să-se-întâmple", agresiunea, dimpotrivă, se descarcă în direcția celor întâmplate. În nesiguranța în care își duce viața, agresorul vrea „măcar să știe o treabă": că „eul" e stăpân pe situație, fizic, psihic sau amândouă - chiar dacă pentru asta tot ce se opune acestei dorințe este nimicit fără milă.

Comanda superioară – instituții ale violenței

Nu în ultimul rând, din cauza acestui potențial letal, agresiunea a fost lăsată în seama legilor, a riturilor sau a instituțiilor.

Se distruge la comandă superioară sau socială. Și cine poate face acest lucru este, din punct de vedere social, superior tuturor celorlalți. Devii „erou".* Însă, dincolo de câmpul de luptă, ceea ce fac eroii este pedepsit cu severitate. Nu se aplică principiul „Ucide și vei fi respectat", ci „ucide și vei fi și tu ucis". Și asta încă din primele legi cunoscute, cele ale regelui Ur-Nammu (2100 înainte de Hristos). Ur-Nammu este un reprezentant al celei de-a treia dinastii sumeriene a orașului Ur. A poruncit să se facă o stelă, pe care sunt însemnate 40 de legi. Pentru ucidere Ur-Nammu prevedea pedeapsa cu moartea: „Dacă cineva omoară un alt om, trebuie să fie omorât".

Actele de agresiune și violență sunt subordonate așadar din cele mai vechi timpuri conducerii societății: puterii regelui, a religiei sau a șefilor de trib. Sunt canalizate și transformate în instrumente eficiente ale propriei civilizații. Și ca atare sunt potrivite pentru o societate care mizează pe expansiune și al cărei model, de la joc până la război, e definit de orgoliu: mai sus, mai departe. Pe scurt: o societate a întrecerii și a concurenței.**

---

* Dar huliganul, ca și eroul din război, are aceeași trăire. Își ating gradul maxim de eficiență când nu gândesc, ci acționează. De la un samurai se așteaptă ca, în momentul luptei, să fie liber de orice gând care ar putea să-l tulbure. În cartea de căpătâi a samurailor, *Hagakure*, se spune: „Dacă cineva este înclinat să se gândească doar la câștigarea duelului, ratează momentul potrivit pentru a acționa". Vechiul războinic nu trăia pentru faptă, el era fapta. Asta înseamnă și că eroul nu se gândește la consecințele acțiunilor lui. Lui Ahile sufletele victimelor îi erau cu siguranță indiferente. Mai mult, deveneau valoare contabilă, care se punea la socoteală după bătălie. Gândul la paguba produsă ar fi distrus caracterul eroic. Un erou trăiește într-o stare a conștiinței care nu ține seama de pagubele produse. Externalitățile îi sunt străine. Asta explică de ce eroii moderni au o cu totul altă înfățișare decât cei antici.

** Însuși cuvântul german pentru concurență, concurs, „Wettbewerb", vorbește despre domnia legii. „Wette" vine din germanicul „wedan", care înseamnă „a lega". Concurența este o acțiune „legată" de reguli. Aceasta este, dacă putem spune așa, o contribuție etimologică la discuția despre „libertatea piețelor", nestăvilită.

Troia și bazele concurenței

Ne amintim de prăbușirea pomenită mai sus a zeiței Tiamat din cerul babilonian și de civilizația născândă a lui Marduk, în care aceste trei forme de comparativ – mai repede, mai sus, mai departe – devin firele călăuzitoare.* Viziunea lumii este din ce în ce mai „dură", face parte dintr-o civilizație „fierbinte" cu o viziune liniară a istoriei. Pe de o parte, creează un progres însemnat și toate binefacerile civilizației, dar plătește un preț însemnat: pentru că are nevoie pentru a se manifesta de energie, de exploatarea resurselor – fie ele omenești sau de altă natură. Pentru a și le însuși, această viziune asupra lumii presupune strădanie, ambiție și cunoașterea țelurilor.

Această dimensiune culturală și filosofică extinde sfera agresiunii. Din acest punct de vedere fiecare act de creație este legat de o distrugere, de intervenția într-o structură care este reașezată. Este un lucru mai important decât pare la prima vedere. Pentru că această forță creativă are în ea ceva insațiabil. Martin Heidegger a sintetizat acest lucru în mod impresionant în următoarele cuvinte: „Violentul, constructorul, cel care merge spre nespus, pătrunde în negândit, face să se întâmple cele neîntâmplate și să apară cele nevăzute, acest făptuitor cu sila este mereu îndrăzneț... De aceea făptuitorul cu sila nu cunoaște bunătatea și răsplata (în sensul obișnuit), nu cunoaște domolirea și liniștea prin reușite sau valoare și prin confirmarea ei... Dispariția este pentru el cel mai adânc și mai întins da către ce e copleșitor... O asemenea hotărâre esențială trebuie însă să folosească violența în ducerea la îndeplinire a faptelor și în rezistență față de țelele mereu prezente care o prind în cotidian și în obișnuință. Fapta de violență a pătrun-

* Încă din gramatică se vede concurența. Cine este mai rapid, trebuie să fie mai rapid decât altcineva – chiar dacă ar fi vorba doar despre el însuși.

derii atât de hotărâte pe calea ființei a celui care ființează îl scoate pe om din familiaritatea celor apropiate și obișnuite".*

Putem exprima acest caracter nesățios și mai poetic, prin Mefisto, din *Faust* de Goethe: diavolul, deștept foc, îl contrazice pe Bunul Dumnezeu când Acesta vrea „să-l îndrume spre limpezime" pe „robul lui credincios" Faust, pentru că „se străduiește înțelept" și muncește pentru cunoaștere și progres. Mefisto vede natura sufletească a lui Faust – și astfel pe a oricărui om –, firește, altfel.

> Băutura și mâncarea nebunului nu sunt pământești.
> Ci-l duce foamea în depărtări,
> Pe jumătate-și înțelege nebunia;
> Din cer ar vrea stelele cele mai frumoase
> De pe pământ plăcerea cea mai mare
> Și nici apropierea toată, nici toată depărtarea
> Nu umplu pieptul său mișcător.**

Astfel, după Goethe, existența noastră se desfășoară faustic între voință, dorință, străduință, reușită și următoarea dorință, pentru a cărei realizare e din nou nevoie de putere și resurse. Dar uneori, când un sfat bun costă și averea noastră-i topită, ajungem la modele comportamentale pe care cei din vechime le exprimau prin vorba „De unde să ai dacă nu furi?". Acest furt, poate ultima fază a oricărei străduinii spre progres, ne îngustează din nou viziunea. Duce conceptul de agresiune înapoi la violență, cu formele ei de manifestare: război, pradă, furt, opresiune, sclavie, exploatare.

Cum ne dăm seama cu ușurință, în *Iliada,* Troia are rolul de resursă și de victimă: situată lângă Dardanele, în Antichitatea timpurie, Troia controla comerțul între Marea Mediterană și

* Heidegger 2011.

** Goethe 1980, p. 11.

Marea Neagră, adică între Europa și Asia. Nu e de mirare că în poemul său războinic Homer aduce toate marile puteri ale acelor vremuri în luptă. Toate popoarele Greciei de partea aheilor. Și nubienii/egiptenii, etiopienii, licaonienii și popoarele de pe malul Mării Negre de partea Troiei. Fronturile sunt clare: este bătălia între hegemonia regională a grecilor și caracterul avansat internațional al Troiei.

Legenda despre prințul troian înnebunit de dragoste, Paris, și cea mai frumoasă femeie din lume, spartana Elena, nu mai este în acest context decât decorul și pretextul pentru adevăratele intenții ale campaniei grecești: cucerirea și prădarea unuia dintre cele mai bogate orașe ale acelor vremuri și hegemonia în Marea Mediterană. Dominația militară, dominația maritimă și, în cele din urmă, dominația asupra pieței: in și cânepă, pește uscat, jad din China, purpură din Asia Mică, lemn de cedru, aur și argint de la malul Mării Negre, minereuri, arme și ceramică – despre aceste comori este de fapt vorba.

Însă în textul *Iliadei* conflictul pentru avuții și lucruri furate este descris altfel, la un nivel primitiv și funest; nu degeaba prada, la început cea omenească (Elena), este cea care declanșează războiul. Prada și lăcomia sunt cele care-i fac apoi pe greci să țeasă permanent intrigi și să pună la cale uciderii între ei – mai ales în conflictul între Ahile și regele Agamemnon, pentru o prizonieră de război. În același timp, proprietatea îi ține și laolaltă pe atacatori, atunci când este proprietatea altora – comorile Troiei.

Din această perspectivă, Homer a cuprins narațiunea întregii Antichități – începând cu orașele-stat mesopotamiene – în poemul său. Este povestea răspândirii culturale a civilizațiilor, bazată pe cucerire armată *și* economică.

Într-adevăr, și alte mituri descriu apariția acestei ordini mondiale. În prima carte a *Metamorfozelor* poetului latin

Ovidiu, este descrisă pentru început o populație agrară, sedentară. Ovidiu o numește „vârsta de aramă": „Cu gândul mai mohorât, mai pregătiți să pună mâna pe armele cumplite, dar încă fără fapta silnică".

Însă apoi urmează prăbușirea:

> Ultima vârstă este cea a fierului tare. Imediat în vremea metalului de puțin preț au izbucnit sacrilegiile: au dispărut rușinea, adevărul, fidelitatea. Însă au crescut nenorocirile: înșelăciunea și tot felul de intrigi, vicleșugul și silnicia, și lăcomia necurată.*

Deci vremuri rele? Dacă ne uităm la însușirile progresului, atunci *Iliada,* cu palatele ei, eroii ei și lumea zeilor ei, se află chiar în această epocă a fierului. Asta înseamnă progresul – în cazul de față, dezvoltarea de către greci a navigației. Sau, cum spune Ovidiu: „Pânze s-au întins în vânt – navigatorii încă nu le cunoșteau bine". Și despre capitalul din zăcăminte naturale: „Deja a apărut fierul păgubitor și, mai rău decât fierul, aurul; acum apare războiul".**

Doar violență? Nu tocmai

Acum se pune întrebarea: oare sistemul „de fier" este singurul posibil pentru dezvoltarea societății? Evident, nu. Psihologul Erich Fromm dă aici răspunsul în baza unor studii antropologice cu peste 30 de triburi și popoare, realizate de Margaret Mead, George Peter Murdock și Colin M. Turnbull.*** Fromm le împarte în societăți de tip A, B și C.

---

* Ovid 1958, p. 27.

** Ibidem, p. 28.

*** Fromm 1997, pp. 192 și urm.

Sistemul A conține societăți care promovează viața: idealurile, obiceiurile și instituțiile sunt în slujba menținerii și dezvoltării vieții. Agresiunea sub formă de dușmănie și violență apare acolo într-o măsură foarte mică. Există foarte puține pedepse grele și foarte puține infracțiuni, războiul ca instituție lipsește cu desăvârșire. De asemenea, lipsesc formele de pedeapsă corporală, atitudinea față de copii este prietenească, egalitatea între bărbați și femei este aproape desăvârșită. Aceste societăți mai au o însușire comună: nu există aproape deloc proprietate. Avutul personal se limitează cel mai adesea la unelte.

Existența economică a acestor societăți se sprijină mai ales pe bunurile comune. O altă descoperire: forma generală de achiziție nu este un prejudiciu pentru caracterul unei societăți. Unele societăți de tip A își dobândesc resursele din vânătoare, altele cultivă pământul, altele cresc vite. În această grupă A intră indienii Zuni-Pueblo, triburile Bergarapesh și Batonfa, precum și eschimoșii polari* și populația Mbuti.

Societățile de tip B nu sunt încă definite de caracterul distructiv sau de cruzime, dar încrederea și prietenia sunt foarte reduse. Fromm: „Domnește un fel de agresivitate fundamentală, pătrunsă de spiritul agresivității masculine, de individualism și de dorința de a-și procura lucruri și de a îndeplini sarcini".** Din această categorie fac parte societățile inuiților din Groenlanda, ale samoanilor, ale indienilor Dakota, Maori, ale incașilor și hotentoților.

---

* Cum „eschimos" nu este un termen autohton, este socotit în parte ca depreciativ și de aceea se încearcă în general să se înlocuiască prin „inuit". Termenul „eschimos" se folosește din ce în ce mai puțin, însă „inuit" nu este un sinonim. De aceea „inuit" nu s-a impus ca alternativă în nord-vestul Canadei, în Alaska sau pe peninsula Ciukotka. Considerăm că discuția rămâne deschisă și nu folosim termenul „eschimos" în sens peiorativ.

** Fromm 1997, p. 194.

Societățile C sunt impregnate de agresivitate, dragoste de război și concurență. Fromm: „De obicei domnește un nivel ridicat de rivalitate, proprietatea privată joacă un rol important, ierarhia este strictă, războaiele, dese". Asemenea societăți au fost a aztecilor și a triburilor Dobu, Kwakiutl, Haida sau Ganda. Fromm spune că sistemul C este „distructiv și sadic".

De aici se pot trage mai multe concluzii. În primul rând: agresivitatea poate fi un impuls omenesc, dar condițiile sociale îi reglează intensitatea. În al doilea rând: agresivitatea este legată în mod evident de proprietate și de strădaniile individuale. În al treilea rând: ordinea socială capitalistă este marcată de sistemul C. Și dintre toate sistemele are cel mai mare succes material. Conflictele sunt descărcate prin principiul concurenței, care etimologic vine din latinescul *con-currere*, din vocabularul sportiv, „a alerga împreună". La sfârșitul pistei așteaptă victoria sau înfrângerea – ori, în sens freudian, frustrarea sau satisfacerea libidoului.*

Dar ce efect are acest permanent conflict al unei societăți competitive asupra psihicului? Conform observațiilor psihologiei, frustrarea este unul dintre cei mai importanți declanșatori ai agresivității. Și această concluzie este confirmată și de comparația între popoare făcută de Fromm. Dar această înțelegere a concurenței se poate vedea, dincolo de antropologie, și în societatea noastră? Există studii interesante în acest sens, din psihologia socială și sociologie. Selectăm câteva dintre ele și începem acolo de unde „înveți" în mic despre marea lume socială: de la joc.

---

* Suntem conștienți de contestările și animozitățile provocate de sistemul lui Fromm. Mai ales conflictul între Margaret Mead și Derek Freeman legat de scrierea *Copilărie și tinerețe în Samoa* a lui Mead a provocat dezbateri timp de ani de zile. Însă credem că cititorul trebuie să-și formeze propria părere. Biografia în acest scop: Mead 1970; Freeman 1983.

Agresivitatea jucăușă

Așadar, jocuri: unul dintre jocurile video de mare succes ale anului 2011 are numele răsunător „Dead Space". Jucătorul manevrează un personaj care se întâlnește cu creaturi gen zombi pe care trebuie să le măcelărească. Pentru aceasta are un cuțit cu lamă laser care, așa spune fabricantul, are scopul de a „ciopârți tactic". Scopul jocului: „O aventură horror scăldată în sânge".

Prin aceste jocuri copiii se transformă în criminali în serie? Dacă ar fi așa, rata criminalității ar trebui să urce sângeros de mult. Și nu doar din cauza lui „Dead Space". Între 5 și 15 ani, un copil american obișnuit se confruntă prin intermediul media, pe ecranul de televizor și de cinema, cu moartea a 13 000 de oameni. 80 la sută dintre filmele de la televizor conțin scene de violență fizică.*

Dar ce se întâmplă când copiii devin în joc participanți activi la distrugere? Un studiu al pieței jocurilor electronice din Germania din 2003 arată că peste 40 dintre cele mai populare 60 de jocuri au o componentă violentă însemnată.** Folosirea violenței este premiată cu puncte suplimentare; accederea la un nivel superior depinde de atitudinea agresivă în joc. La polul opus, pedepsele pentru acțiunile violente lipsesc de obicei (în 98 la sută dintre jocuri). Violența și agresivitatea sunt așadar mijloace de a atinge succesul, iar acest comportament este învățat prin joc de la cele mai fragede vârste.

Din sondajele efectuate printre consumatorii tineri reiese de ce jocurile violente li se par atrăgătoare. Le atribuie un efect stimulator și posibilitatea de a distruge lucruri și de a încălca

---

* Studiu efectuat de Gerbner et al. 1978.

** Apropo de utilizarea diferențiată pe sexe: și aici deosebirile sunt însemnate. Aproximativ 70 la sută dintre utilizatorii de jocuri violente sunt băieți. Din Gudehus / Christ 2013, p. 291.

normele sociale fără a fi sancționați. În plus, tinerii consideră că jocurile violente atenuează agresivitatea. Oare așa și este?

Analiza a 206 studii, cu un total de 61 000 de participanți* a arătat că, pe termen scurt, participanții la jocuri agresive se simt mai excitați, mai supărăcioși și mai împovărați emoțional decât cei care joacă jocuri fără violență. În plus, au reieșit un regres al comportamentului empatic și o diminuare a disponibilității de a-i ajuta pe alții. După practicarea unor asemenea jocuri, se diminuează și disponibilitatea de a se implica social, adică de a prelua voluntar o sarcină suplimentară.

Se mai cuvine menționat un punct, care are mai puțin de-a face cu jocul și mai mult cu informația și economia. Într-un studiu pe termen lung, sociologii din Statele Unite au observat în anii 1960 evoluția criminalității într-un cartier din Chicago, care tocmai se transformase dintr-o societate fără televizor într-una cu televizor. Ce s-a observat a fost o creștere semnificativă a furturilor după apariția televizorului. Autorii studiului au explicat acest lucru prin spoturile publicitare, deci prin reclamele TV, care au crescut în mod drastic apetitul și dorința după mai multe bunuri.**,***

---

* Melzer 2013, pp. 289 și urm.

** Hennigan/ DelRosario la Feldman 1985, pp. 305 și urm.

*** Și aici ajungem la unul dintre primele eșecuri ale economiei de piață. Se presupune, în general, de când Aristotel a explicat acest lucru în *Oikonomika*, că economia constă într-un schimb de bunuri. Ceea ce pentru următoarele generații este o curiozitate din scrierea aristotelică este punctul de vedere al filosofului că și furtul este o formă normală de comerț. Dar nu are dreptate? Oare economia nu a refuzat multă vreme să discute în teorie situația celor care nu pot să schimbe? Nu au fost eludați mult prea repede cei care trebuie să fure pentru a dobândi bunuri? Discuția despre distribuirea bunurilor nu ar fi evoluat altfel dacă știința economică nu i-ar fi luat în calcul doar pe „proprietari, deținători", ci și pe acei „have-nots", care nu dobândesc bunuri ce pot fi schimbate decât prin violență?

Spre succes prin agresiune

Dar aici dorim să vorbim despre economia de piață ca întreg și despre sistemul ei fundamental ofensiv. Chitul care ține laolaltă acest sistem și îi asigură succesul constă incontestabil din orgoliu și atitudine competitivă. Pe aceste însușiri se clădesc creșterea și prăbușirea, puterea socială și economică. Ideea este să fii mai rapid și mai bun. În principiu este așadar vorba despre timp și viteză.

De aici reiese o paralelă evidentă cu studiile sociologice, conform cărora agresivitatea apare în special acolo unde oamenii se simt sub presiune și cu timp prea puțin.* Cu cât mai puțin timp are cineva și cu cât este supus mai multor factori de stres, cu atât este mai ușor să-l înfurii. Deci cu cât orizontul temporal al individului este mai reglementat și mai definit de termene prestabilite, cu atât mai agresiv îi va fi comportamentul.

Dacă ne întoarcem la cele două sisteme fundamentale discutate, la tipul de viață ciclic (natural) și la cel liniar (progresiv), observăm că cel liniar își asigură progresul în primul rând prin scurtarea timpului necesar pentru a face un lucru. Să produci ceva în mai puțin timp, să transmiți mai repede informația, să parcurgi mai repede distanțele. Variabila timp se modifică constant.

Dacă însă totul se rezumă la o scurtare a timpului și la o raționalizare a unității de producție pe unitate de timp, orice calcul economic al câștigurilor și pierderilor ar trebui să țină seama și de altă „ecuație din umbră": cea a agresivității și a motivației ei prin lipsa de timp. Și anume în așa fel încât progresul atins să fie însoțit, de la o anumită limită a suportabilității psihice, de manifestări colaterale agresive sau autoagresive,

---

* Feldman 1985, p. 300.

de stări și simptome depresive, de pildă, epuizarea. Ar trebui așadar inclusă în calcul și o valoare limită psiho-economică. Un moment în timp de la care fiecare bun produs are ca efect consecințe negative (externalități), care în cele din urmă pun sub semnul întrebării utilitatea produsului respectiv.

Eroi cinetici – ideologia distrugerii timpului

Nu trebuie să cauți prea mult pentru a descoperi ideologii care urmează principiul reducerii timpului: de pildă, futurismul, care atribuie progresului tehnic exclusivitatea binecuvântărilor revărsate de om asupra societății. Progresul tehnic a însemnat mereu un singur lucru: creșterea dinamicii, creșterea vitezei. Agresivitatea se simte peste tot în acest sistem – și în vocabularul războinic. În manifestul futurismului, scris de Filippo Tommaso Marinetti, citim următoarele: „Nu există frumusețe decât în luptă. O operă fără caracter agresiv nu poate fi o capodoperă. Creația literară trebuie concepută ca un atac agresiv împotriva forțelor necunoscute, pentru a le sili să se plece în fața omului. Timpul și spațiul au murit ieri. Trăim în absolut, pentru că am atins deja viteza veșnică, atotprezentă".*

Iar în al doilea manifest futurist Marinetti merge și mai departe: „După distrugerea vechiului bine și a vechiului rău, creăm un nou bine, viteza, și un nou rău, lentoarea".

Imaginea futuristă a lumii își atinge punctul culminant în fraza: „Vrem să preaslăvim războiul, această unică igienă a lumii".

Manifestele futurismului exprimă cea mai puternică pervertire a principiului tare. Dar ecuațiile sale – „viteza = sinteza oricărui tip de curaj în acțiune. Agresiv și războinic" și

* Strobel-Koop 2008.

„Lentoarea = analiza oricărui tip de prevedere analitică. Pasiv și pacifist" - conțin probabil mai multă înțelepciune despre viziunea noastră curentă decât ne place să recunoaștem. În cele din urmă: de ce între eroii moderni sunt atât de mulți piloți de avion sau de formula unu, atât de mulți astronauți? Nu sunt aceștia oare tocmai acei eroi cinetici în fața cărora se închina și un Marinetti, care a ridicat osanale fascismului și s-a prăbușit odată cu Mussolini?

Agresiunea pieței și a capitalului

Viteza creează avans. Și sau mai ales în economia globalizată. Scopul este să domini piețele. Sau, altfel spus, sistemul economic cinetic este o mașinărie de redistribuire a puterii, care conferă dominație prin agresiune și își definește ca instrument principal concurența. *Speed kills* este un concept străin acestui sistem sau, în contextul credințelor futuriste, un sacrilegiu.

Niciun economist nu a evidențiat mai sistematic această formă a distribuirii puterii decât argentinianul Raúl Prebisch. Împreună cu Hans Wolfgang Singer* a conceput o teorie a dezvoltării inegale a Nordului și Sudului, care se manifestă în capacitatea de dezvoltare a piețelor.

Pentru a explica acest lucru începem cu o descriere a situației actuale a economiei globalizate: media mondială a valorii adăugate este de 8 302 dolari pe om și pe an. Atât producem fiecare dintre noi. Nu e rău. Dar nu toți oamenii prelucrează și câștigă la fel de mult: în Europa, un om activ produce în medie bunuri și servicii în valoare de 33 884 de dolari, în America de Nord, 44 000 de dolari. În schimb, valoarea adăugată produsă de un african este de doar 1 405 dolari. Deci locuitorii statelor

* Ulterior Hans Wolfgang Singer a modernizat și a sintetizat aceste teorii în Singer/Ansari 1992.

industriale sunt de 30-40 de ori mai productivi decât cei ai țărilor neindustrializate.

Este această disproporție reversibilă? După cum se pare, nu, și asta în ciuda promisiunii politice a ONU că va eradica sărăcia. Acest lucru are legătură cu valoarea noastră adăugată și cu capitalul de investiții. Conform statisticilor organizației comerciale a ONU, UNCTAD, investiția pe cap de locuitor a crescut în țările industrializate de 23 de ori din 1980 (la peste 12 000 de dolari pe an pe cap de locuitor) - în țările în curs de dezvoltare, în schimb, doar de 9 ori (la 900 de dolari). Deci valoarea adăugată creată prin investiții poate să crească în Nordul bogat de mai mult de două ori față de părțile mai sărace ale lumii. Așadar, dezechilibrul între săraci și bogați crește în continuare, în loc să dispară, așa cum se afirmă.

Aici intervin economiștii Prebisch și Singer, care afirmă că concurența globală se schimbă constant în defavoarea țărilor în curs de dezvoltare. Pentru că acestea nu sunt în urmă doar în privința investițiilor. Trebuie să și exporte materie primă ieftină și să importe produse prelucrate scumpe. Iată câteva puncte ale „teoriei terms-of-trade":

1. Sectorul de export al unei țări care exportă materii prime crește mai încet decât importurile, motiv pentru care, în total, creșterea economică a țărilor în curs de dezvoltare este mai lentă.
2. O creștere a cantităților exportate nu duce la creșterea veniturilor, ci la prețuri mai mici pe piața mondială, cauzate de oferta mai mare. Prebisch numește acest lucru „creșterea pauperizării".
3. În țările în curs de dezvoltare există monopoluri sau oligopoluri, care le garantează ofertanților occidentali poziția unică și, prin aceasta, dictatul prețurilor.

4. Concurența între angajații din țările în curs de dezvoltare este atât de intensă încât creșterile salariale nu pot avea loc decât într-un registru foarte limitat.
5. În statele industriale, reprezentanții lucrătorilor asigură creșterile salariale, ceea ce duce la un potențial mai mare de consum, dar și la prețuri mai ridicate. Deci țările industriale au tendința să-și „domesticească" câștigurile, însă economiile slabe își cheltuiesc banii din export pe bunuri de consum, nu pe investiții pentru consolidarea propriei economii.

Nu trebuie să fim de acord în toate privințele cu Prebisch și Singer. Dar principiul fundamental al teoriei lor se observă până în cele mai îndepărtate ramificații ale societății. De exemplu, banca elvețiană UBS a comparat puterea de cumpărare din 71 de orașe.* Ca valoare de referință studiul a ales un „Big Mac". În Berlin sau Praga, un angajat obișnuit trebuie să lucreze în jur de 19 minute pentru a-și putea cumpăra un asemenea sandvici. În Atena, este vorba despre 30 de minute, în Manila, 88, în Nairobi, 158. E amuzant doar la prima vedere. Transpus la situația globală, explică de ce oamenii se simt obligați să-și riște viața și familia doar pentru a ajunge pe acele continente unde puterea de cumpărare și productivitatea sunt îmbelșugate. De pildă, în Europa și America.

Și ce legătură au toate acestea cu violența? În studiile despre violență mai există un concept, cel al „agresiunii instrumentale", care cuprinde formele de agresiune cu scop precis, legat de dobândirea puterii, a unui statut și a altor resurse. Dacă revenim la exemplul nostru, Ahile, și îi atribuim măcar o anumită raționalitate, a omorât 2 000 de oameni pentru a fi

* Studiul UBS a fost publicat în august 2009. Metoda: prețul produsului a fost împărțit cu salariul net pe oră din paisprezece profesii.

privit de urmași ca cel mai mare războinic al istoriei. Miile de morți au fost mijlocul de a dobândi faima - deci un caz de „agresiune instrumentală".

Mijloacele prin care economiile industriale dobândesc bunăstarea și dominația pe care o au de câteva sute de ani au astăzi o bază asemănătoare. Materia primă este obținută, prețurile sunt dictate în schimbul sărăcirii relative și îndatorării unor părți mari ale comunității internaționale. Chiar dacă în regiunile sărace ale lumii creșterea economică este mai mare decât în țările industrializate, prăpastia distribuirii bogăției crește. Dacă această viziune a lui Prebisch și Singer este corectă, fie și parțial, avem de-a face cu un proces al dominației economice care se consolidează de la sine și produce din ce în ce mai multe pagube colaterale. Cu alte cuvinte: agresiune instrumentală economică pentru creșterea propriei bunăstări - sau cum spunea cercetătorul norvegian în domeniul păcii Johan Galtung: violență structurală.* Ce înseamnă asta concret se vede dacă aruncăm o privire spre acele țări în care e produsă o parte a bunurilor noastre de consum. Bangladesh, de pildă.

Blugii europeni și morții din Savar

În vara lui 2013, în orașul Savar din Bangladesh s-a prăbușit o fabrică de textile - au murit peste 800 de oameni. S-a aflat că

* Galtung a completat noțiunea tradițională de „violență", care descrie acțiunea distructivă intenționată a unui individ sau a unui grup, cu dimensiunea unei violențe difuze, imposibil de atribuit: „Violența structurală este influențarea negativă evitabilă a unor nevoi omenești fundamentale sau, altfel spus, a vieții, care coboară nivelul real al satisfacerii nevoilor sub ceea ce este potențial posibil". Conform acestei definiții extinse a violenței, tot ceea ce-i împiedică pe indivizi să-și desfășoare întregul potențial este o formă de violență. Aici intră toate formele de discriminare, distribuirea inegală a veniturilor și diferența de bunăstare dintre Nord și Sud.

respectiva fabrică producea blugi pentru mărcile scumpe și casele de modă din Europa. Apoi a ieșit la iveală că lucrătoarele munceau peste 12 ore pe zi pentru doar câțiva cenți pe oră și că aveau o viață similară cu a sclavilor. Ca să nu mai vorbim despre securitatea muncii și respectarea normelor de construcție.

Savar nu este decât aparent scena unei nenorociri foarte îndepărtate. Este rezultatul unui sistem care se descrie sec din punct de vedere tehnic ca distribuția muncii. Lucrurile sunt astfel: distribuția muncii este inima globalizării, care ne-a promis să fie o mașinărie a bogăției și a creșterii. Toate regiunile lumii urmau să fie conectate la fluxul de mărfuri și deschise spre capitalism. Fericiților cotropiți li s-a vestit că puteau recupera dezvoltarea economică și se puteau îmbogăți, dacă erau dispuși la câteva sacrificii – vezi Bangladesh.

Limbajul de specialitate numește acest lucru „catch-up-process". Economiștii care au pus la îndoială acest concept au fost îndepărtați ca veșnici luptători de clasă. Și asta deși logica matematică era de partea lor – de pildă atunci când comparau nivelul de prosperitate al țărilor bogate și al celor sărace, productivitatea și puterea de investiție, cum am făcut și noi mai sus. Dacă deci materia primă sau supraoferta pură de mână de lucru ieftină (ca în China) nu fac posibilă o explozie a creșterii, această înapoiere nu poate fi recuperată niciodată.

Din exemplul Savar se poate vedea cum este folosită agresiunea instrumentală pentru a dobândi cel mai ieftin acces posibil la resursa muncă. Victimelor acestei violențe economice li se promite că vor câștiga din ea, iar consumatorilor din Europa, că vor avea lucruri de firmă la prețuri mici, toate acestea pentru că economia globală ar funcționa de minune.

De fapt însă fiecare cent al marjei de câștig este cumpărat de altundeva, în condiții inimaginabile. La puține săptămâni după prăbușirea fabricii de textile s-a aflat de cazul unei lucră-

toare de 18 ani, din Chittagong, care era obligată să muncească 15 ore pe zi, şapte zile pe săptămână, într-o altă fabrică. Când se simţea rău, angajatorul îi dădea palme ca să muncească mai departe. Fata, Fatema Akter, a murit de epuizare.

Cu puţin timp în urmă, BBC a comparat între condiţiile din fabricile din India, unde se produc haine pentru Europa, cu cele din casele de lucru ale liberalismului de tip Manchester din secolul al XIX-lea. Dacă ne uităm la Savar, putem ajunge şi la o concluzie mai dură: societatea noastră occidentală de consum şi de servicii, curată, nu a putut apărea decât pentru că am exportat condiţiile secolului al XIX-lea. Este un fel de călătorie în timp, devenită realitate prin globalizare şi agresiune instrumentală sistematică. Şi dacă e să facem o descriere mai dură, o formă reprimată de sadism. Se creează belşug prin suferinţa altora. Dar este şi un sistem al autoagresiunii, cum vom vedea imediat.

Boli de inimă economice

La sfârşitul anilor 1970, în SUA s-a realizat un studiu pe termen lung despre bolile cardiace.* Oamenii de ştiinţă au stabilit că acestea apar mai ales la cei cu comportament agresiv şi concurenţial. La aceşti subiecţi s-au observat următoarele: la teste răspundeau tare şi repede, erau nerăbdători. Întrerupeau interviurile mai des decât alţii, reacţionau agresiv la stres, se plictiseau repede şi se socoteau perfecţionişti şi membri productivi ai societăţii. Alt tip se comporta foarte relaxat, se gândea mai mult la răspunsuri, nu era deloc nerăbdător şi afişa un zâmbet larg. Cei din grupul acesta se îmbolnăveau mai rar.

* Friedman/ Rosenman 1974 la Feldman 1985, p. 265.

Dar cea mai uimitoare descoperire a fost că „grupul liniștit" era mai capabil să rezolve probleme complicate decât cei care se puneau singuri permanent sub presiune. „Urgența cu care abordau problema ducea la rezultate stereotipe și neproductive", spune autorul studiului. Când lipsa de aer și stresul permanent împiedică rezolvarea problemelor și chiar le accentuează; când din această cauză creativitatea care ar trebui să ducă la rezolvarea problemelor scade - cum se face că „familia agresivă este evident mai respectată și are mai mult succes"?*

Să sintetizăm cele spuse până aici: civilizația occidentală este o societate dinamică, în care agresivitatea joacă un rol important, pe care nu îl are la alte popoare și civilizații studiate de antropologi. Agresiunea și violența apar în diferite forme, dintre care violența apetitivă este cea mai periculoasă, pentru că are simptome de sadism și pentru că violența crește dorința de mai multă violență. Violența, așa cum este folosită în cadrul unei concurențe economice exagerate, se suprapune în mare măsură cu această violență apetitivă. Dinamica concurenței nu vede timpul ca pe un bun, ci ca pe o variabilă, pentru a scurta perioada de pregătire a bunurilor pe partea ofertei. Acest sistem susține că poate menține și spori forțele dinamice ale concurenței. Acest lucru ar asigura și ar garanta libertatea de alegere a consumatorilor și libertatea de acțiune a tuturor actorilor pieței. În realitate aceste consecințe pozitive nu sunt nicidecum garantate. Cine nu poate supraviețui decât în baza concurenței nu are în sine libertate de acțiune, ci moare din punct de vedere economic în momentul în care refuză să participe la sistemul concurențial. Așa-numita libertate a concurenței este deci, de fapt, obligația de a concura.

---

* Carver / Humphries 1982 la Feldman 1985, p. 272.

Este timpul să reconsiderăm principiile concurenței din economia de piață. Asta înseamnă și să verificăm criteriile după care se alege personalul ce urmează să sprijine aceste principii. Această verificare se află la începutul părții a doua.

Partea a doua

prețul bogăției – defectele psihice ale economiei

4 Apollo și Marsyas – sadism, narcisism și elitele economice*

Face bine a vedea suferința,
A face să sufere și mai bine –
Iată o vorbă aspră,
dar vechi și puternic
principiu omenesc – prea omenesc.
Nu-i sărbătoare fără cruzime:
așa învață cea mai veche, cea mai lungă poveste a omului.
Friedrich Nietzsche**

Orbirea distrugerii

Am vorbit deja despre supremația economică a concurenței fără sens și neproductive. Ahile a fost un exemplu pentru furia distructivă și mecanismele de reglementare socială a violenței. Am regăsit mecanica „panicii tot înainte" a bandelor agresive de huligani pe piețe – ca agresivitate născută din teama de propria dispariție. Am aprofundat de asemenea formarea sistemului agresiv în contextul individual și social și ceea ce ne privește în viața cotidiană: cum suntem crescuți ca membri ai unei societăți agresive.

---

* Îi mulțumim lui Valentin Unger pentru cercetarea făcută pentru acest capitol

** Nietzsche 2013, p. 57

În acest capitol ne vom întâlni cu cel mai important mecanism patologic responsabil pentru aceste lucruri. Vom vorbi despre un sistem de învățământ care le bagă pe gât celor pe care îi învață mecanismele sale parțial sadomasochiste, violente și narcisiste. Vom vorbi despre constrângerile patologice care se nasc de aici și au efect pentru fiecare manager, vom descoperi dependența bolnăvicioasă de risc de pe piețele financiare și vom da peste strategii de câștig care seamănă cu cleptomania.

Pentru a ajunge la miezul economic care ne interesează pe noi și care influențează și este influențat de aceste manifestări patologice, trebuie să procedăm metodic și să explicăm în parte fiecare componentă a sistemului economic de care aparține. Pentru a ne lămuri vom vorbi pentru început despre istoria unui monopol pentru a cărui menținere se ucide în proporții legendare. Este un monopol al artei sau, mai bine spus, al muzicii – și se luptă pentru el pe terenul narcisismului cu arma sadismului: legenda zeului grec al profeției și al muzicii, Apollo, și a satirului Marsyas.

Apollo și Marsyas – întrecerea, narcisism și sadism

Marsyas este un satir simplu și un pic naiv, care trăiește în pădurile frigiene. Trăiește din vânat și în rest este cu totul inofensiv. Nici nu bănuiește că undeva, foarte departe, pe vârful Olimpului, se coace o nenorocire cumplită, care îl privește.

Zeii care trăiesc acolo sunt o adunătură dependentă de plăceri, căreia îi plac ospețele, viața depravată și satisfacția sexuală. La nenumăratele lor sărbători le place să asculte muzică. Atena, de pildă, și-a cioplit un flaut din care scoate sunete minunate și cântă cu mare pasiune. Doar că atunci când îi zice

în felul ei, ceilalți zei, dar mai ales zeițele încep să rânjească disprețuitor. Atena se întreabă care o fi motivul. Ce o fi așa de amuzant la ea tocmai când cântă la flaut?

Deci coboară din Olimp și se duce cu flautul la un râu din Frigia, pentru a-și vedea reflecția în apa lui limpede. Dar ce vede? Când începe să sufle în flaut, obrajii i se umflă și fața i se face albăstrie. Cumplit! Atena aruncă blestemând flautul și îi blestemă și pe cei care se vor atinge pe viitor de el. Blestemul eșecului ei îl lovește pe primul sosit. Acesta este Marsyas.

Într-o zi însorită, satirul se plimbă fără griji de-a lungul râului, când descoperă în stufăriș ciudatul instrument. Îl ia, se uită la el din toate părțile și suflă în el. Marsyas are plămâni puternici și îi este ușor să scoată cele mai frumoase sunete. După puțin timp, toată lumea e fermecată de melodiile lui. Marsyas este lăudat, se spune că este cel mai bun cântăreț din lume, de fapt, nu din lume, din tot universul - cel mai bun dintre muritori și nemuritori. Mai bun și decât inventatorul muzicii - Apollo. Iar lui Marsyas îi place asta. Este flatat și crede acest lucru și în cele din urmă se fălește cu el.

În contextul olimpian însă trebuie să fii foarte atent cu lăudăroșenia. Apollo aude de concurentul autodesemnat de pe pământ și furios îl provoacă pe Marsyas la o întrecere concertistică.

Marsyas este suficient de fudul încât să accepte. Deci cântă amândoi - Marsyas la flaut și Apollo la liră - și zeii sunt juriul. Pierzătorul trebuie să se supună pedepsei pe care i-o dă câștigătorul, acesta e târgul propus de Apollo. Zeii nu se gândesc prea mult, le place întrecerea, pentru că toate melodiile pe care le aud sunt minunate. Așa că, după primul concert, nimeni nu se încumetă să aleagă câștigătorul. Toți juriații divini ar fi de acord cu un rezultat de egalitate. Dar Apollo se opune. Vrea o decizie:

— Cel care poate să cânte splendid şi cu instrumentul întors pe dos să fie câştigătorul!

Toată lumea aplaudă. Toată lumea în afară de Marsyas. Îşi întoarce flautul fermecat pe dos, suflă în el - nimic. Apollo în schimb îşi întoarce lira pe dos şi cântă cele mai frumoase melodii. Astfel câştigă şi va hotărî pedeapsa pierzătorului Marsyas.

Narcisism şi sadism

Apollo aşteptase acest moment şi se bucură de răzbunarea îngrozitoare. Marsyas este jupuit de viu şi apoi bătut în cuie de un copac. Blestemul flautului se împlineşte în ura cumplită a lui Apollo faţă de Marsyas cel naiv şi în distrugerea concurentului.*

La începutul acestei povestiri se află narcisismul rănit al lui Apollo. Narcisismul este o manifestare psihică foarte extinsă şi de intensităţi diferite. În formele sale uşoare, nu e deloc păgubitor. Mai mult decât atât, după Erich Fromm e nevoie să te iubeşti pe tine însuţi ca să fii capabil să le dăruieşti altora iubire.** Într-adevăr, acest tip de narcisism sau egoism este elementul catalizator al unei economii de piaţă „sănătoase". Nu degeaba capitalismul lui Adam Smith spune că „iubirea de sine" a individului este ceea ce-l pune în mişcare pe *homo economicus*.

---

* După Diodorus Siculus III, 58-9, Apollodorus I, 4, 2, Pliniu, Istoria naturală XVI, 89 la Ranke-Graves 2007.

** Această schimbare în aprecierea narcisismului ca model important pentru sănătatea psihică a fost introdusă în primul rând de şcoala autopsihologică (din cadrul psihanalizei) a lui Heinz Kohut. Astfel, narcisismul desemnează un sistem de ocupaţii libidinale. Însă aici nu sunt ocupate libidinal obiecte ca propriii părinţi sau un partener erotic, ci o instanţă proprie din interiorul psihicului.

Egoismul fiecăruia are, după Smith, în cele din urmă ca efect, îndeplinirea marelui țel: dobândirea „avuției națiunilor". Atât timp cât diferitele forțe, adică egoismul și simțul comunitar, stau într-o relație de echilibru, este un sistem fără îndoială de succes. Creează ca de la sine cerere și ofertă, iar concurența născută din orgoliu și înclinație spre succes și împlinirea dorințelor are funcția de generator al bogăției și progresului.

Dacă însă acest sistem este stăpânit de narcisism maladiv, ies la iveală cu totul alte însușiri. Narcisistul maladiv se percepe mereu pe sine ca fiind remarcabil și vrea să fie socotit unic de ceilalți. Conform psihologului american Otto F. Kernberg, are permanent nevoie să fie admirat. De aici apare reacția lui patologică în situații de concurență: narcisistul îi invidiază nemăsurat pe ceilalți pentru aptitudinile lor. Invers, socotește că ceilalți nu-i apreciază talentele la adevărata măsură. Își face loc un impuls puternic, distructiv. Binele pe care îl au sau îl reprezintă ceilalți este devalorizat și/sau distrus.

Toate acestea le vedem într-o măsură mare la Apollo cel ros de invidie. Oricărui concurent normal i-ar fi de ajuns să-i ia lui Marsyas flautul fermecat. Dar pentru Apollo pedeapsa rațională nu este suficientă. Are nevoie de distrugere pentru a-și satisface impulsul. Astfel narcisismul se transformă în forma lui rea, „malefică", ce se leagă adesea de sadism – dependența de distrugere.*

---

* Kernberg 2013, p. 268, pp. 280 și urm.: Narcisistul atribuie toate lucrurile care nu-i plac unui obiect sau unei persoane și își atribuie tot binele dintr-o relație. Imaginea de sine puternic idealizată neagă factorii perturbatori, asimilează opere și gânduri ale altora, devalorizează și/sau distruge lucruri pe care le au sau le dăruiesc alții. Sinele său furibund poate duce la autodistrugere, la ura împotriva tuturor lucrurilor bune și valoroase și a celor din sine, la o contopire malignă a impulsurilor libidinale și agresive, la dezintegrarea sinelui, care se exprimă prin lăcomie, lipsă de sațietate și agresivitate. În schimb, un „narcisist sănătos" unește efortul, dorința de concurență și voința de a-și impune propriile interese.

Sadismul nu cunoaște altă supapă pentru dorința sa de distrugere decât corpul victimei. Psihiatrul și medicul legist Richard von Krafft-Ebing* a contribuit la definirea „sadismului" - și anume ca noțiune care definește perversiunea strict sexuală în cadrul căreia satisfacerea impulsului sexual se leagă de chinuirea sau umilirea partenerului. Însă cu Sigmund Freud și urmașii lui - în special Erich Fromm și Melanie Klein - noțiunea s-a eliberat de domeniul strict sexual, astfel încât sadismul este socotit, prin extensie, dorința de distrugere și durere.**

Mitologia, dar și lumea filmelor și a poveștilor hrănite din ea, ne pun la dispoziție o lume plină de personaje sadice, coregrafia și costumația fiind adesea foarte previzibile: haine negre, suflete negre. Barbă-Albastră care își ucide și își dezmembrează soțiile; vrăjitoarea care o închide pe Rapunzel în turn; Lord Voldemort, care aruncă umbre vrăjite ucigașe peste lumea lui Harry Potter. Îi avem pe blestematul de Davy Jones în *Pirații din Caraibe* și pe șeriful din Notthingham în legenda lui Robin Hood. Lista poate continua la nesfârșit și ilustrează înclinația noastră de a vedea lumea în extreme. În această formă narativă simplificată, sadicii sunt reprezentanți ai răului, de care se folosește pentru a ieși la iveală binele - și fără care nu ar exista intriga acestor povestiri.

---

* Richard Fridolin Joseph baron Krafft de Festenberg pe Frohnberg, zis Von Ebing (1840-1902) a stabilit, prin metoda sa strict empirică, în calitate de medic neurolog, criterii pentru generațiile următoare.

** **Sadism, dependența de tortură:** Definiție dată de Richard von Kraft-Ebing, cu trimitere la opera marchizului de Sade, a unei perversiuni sexuale în cadrul căreia satisfacerea impulsului sexual este legată de chinuirea sau umilirea partenerului. Aceste acțiuni merg de la mușcături și zgârieturi până la bătăi și biciuiri și, în cele din urmă, la răni grave și ucidere și dezmembrare a cadavrului.

Sadomasochism: manifestare simultană a sadismului și masochismului, a dorinței de dominație și a supunerii unui individ. După Freud, ambele impulsuri apar, într-o anumită măsură, în relațiile sociale ale individului.

Nero, Stalin și sadismul puterii

Sadicii și narcisiștii malefici din lumea reală nu sunt chinuitori și distrugători pur și simplu. Au nevoie de sentimentul puterii și al dreptului asupra altora, de proprietatea asupra altor ființe, pentru că, așa cum spune Erich Fromm, „sentimentul de atotputernicie față de o ființă (...) le dă iluzia că depășesc granițele existenței omenești, mai ales pentru cineva din a cărui viață lipsesc forța creatoare și bucuria".* Și atunci când patologia își atinge punctul culminant, foarte adesea se transformă în impulsul de a hotărî asupra vieții și morții altora. Obiectul poate fi un animal de casă, o rudă, dar și o țară întreagă și populația ei. Fromm a numit acest lucru „miezul sadismului".**

Istoria cunoaște multe asemenea personaje sadice, care au intrat în manuale ca domni și tirani. Nu este surprinzător că acțiunile acestor oameni înrudiți sufletește prin perversiunea lor se aseamănă între ele. Împăratului roman Caligula și dictatorului sovietic Iosif Stalin, de pildă, le plăcea să aleagă ei înșiși tipul de tortură pentru victime. Amândurora le plăcea și durerea sufletească a nefericiților. Filosoful Seneca povestește despre un banchet la care Caligula îl invită pe un nobil pe nume Pastorius, al cărui fiu tocmai dăduse poruncă să fie omorât. Caligula îl întreabă pe nobil dacă-i place vinul – și Pastorius, ne spune Seneca, e obligat să închine cu împăratul și să-i facă urări de bine.***

Lucruri asemănătoare spune Fromm despre „forma deosebit de rafinată de sadism" a lui Stalin. Acesta „avea obiceiul să aresteze soțiile și uneori copiii înalților funcționari de partid

* Fromm 1997, p. 327.

** Ibidem.

*** Seneca 2004, p. 140

și să-i trimită în lagăre, în timp ce bărbații trebuiau să-și vadă de lucru și să facă temenele în fața lui".*

De la Eros la Thanatos

Legătura sadismului cu moartea este ceea ce l-a preocupat îndeosebi și pe Sigmund Freud. El spune că sadismul este un amestec între impulsurile fundamentale omenești, impulsul către viață și cel către moarte, numit mai târziu, după zeul grec al morții, impuls thanatic.** Componenta din sadism a impulsului vieții este dorința de posesie și de încorporare, pe care o cunoaștem ca pe un prim element al iubirii. Componenta impulsului morții în schimb ar fi autoagresiunea care este ori-

---

* Fromm 1997, p. 323.

** Din mitologie îl cunoaștem pe eroul cuceritor care din dorința de putere merge până la a-și distruge bazele propriei vieți, inclusiv ale vieții economice. Apolodor a lăsat un exemplu impresionant în descrierea pe care o face *Iliadei*: flota greacă acostează pe insula Delos, pentru a-și face rezerve. Pe Delos domnește regele Anios. Cele trei fiice ale lui sunt Elais, Spermo și Oino. Simbolizează binefacerile agriculturii pe care omenirea le-a dobândit de-a lungul mileniilor. Cele trei prințese sunt binecuvântate de Dionisos. Dacă vor, pot transforma tot ce ating în ulei (elais), cereale (spermo) sau vin (oino). De aceea pe Delos li se spune și „viticultoarele". Ospitalier și prietenos, regele Anios încarcă flota aheilor cu rezerve și se oferă să-i hrănească și să-i găzduiască în toți anii campaniei războinice. Însă lui Agamemnon, conducătorul grecilor, acest lucru nu-i este suficient. Îi trimite pe Menelau, fratele lui, și pe Odiseu la rege, pentru a-i cere să le aducă pe fiicele lui. Anios se opune, așa că Odiseu le răpește direct. La început, toate trei prințesele se predau. Dar când urmează să fie duse în tabăra grecilor, îl cheamă în ajutor pe Dionisos. Zeul le ajută și le transformă în turturele. Sub această formă zboară cu tot cu darurile lor. Faptele lui Agamemnon din Delos pot fi privite și ca o parabolă economică și anume în legătură cu dorința nestăvilită de a dobândi stăpânirea asupra unui obiect sau a unei resurse. Lăcomia conducătorului de oști pentru dominație și proprietate duce în cele din urmă la distrugerea bunurilor pe care armata lui le-ar fi putut dobândi fără pagube timp de ani de zile. Trăsătura sadică din lăcomia lui Agamemnon este lipsa de rațiune a dorinței lui de proprietate. Încearcă să-și însușească prin violență ceea ce i-ar fi fost pus la dispoziție de bunăvoie și astfel distruge, în cele din urmă, fapta bună a viticultoarelor pentru totdeauna.

entată înspre afară.* O astfel de manifestare autodistructivă este tipică și pentru narcisismul patologic. Acolo invidia și ura față de tot ce au alții bun au, în cele din urmă, ca rezultat încercarea de a distruge și ce e bun în tine.**

Calea impulsului morții

Așadar, dacă vorbim despre sadism și narcisism maladiv economic, ținem seama și de impulsul morții din spatele lor și de legătura lui strânsă cu agresivitatea ca dorință de autonimicire îndreptată înspre afară. Această afirmație pare, la prima vedere, neobișnuită. De aceea vrem s-o lămurim mai îndeaproape, înainte de a ajunge la manifestările impulsului morții în realitatea economică.

Freud încearcă să dea caracter științific ideii de impuls al morții, folosindu-se de speculația despre începutul vieții din materia neînsufletită. Conform acestei teorii, în materia neînsufletită, o „forță inimaginabilă... a dat naștere însușirilor vieții". Acest fenomen, viața, este practic o scoatere din starea de nemișcare a unei condiții inițiale. O „tensiune" care trebuie eliminată și trebuie „să ajungă la autosuspendare", cum spune

---

* Afirmația lui Freud conform căreia o ființă își protejează propria viață distrugând lucruri străine spune multe despre cât de mânați de frică sunt de fapt sadicii. Freud scrie acest lucru într-o scrisoare către Albert Einstein: „Dar vreau să insist o clipă asupra impulsului nostru distructiv, a cărui popularitate nu ține nicidecum pasul cu însemnătatea lui. Cu un pic de efort speculativ, am ajuns la concluzia că acest impuls lucrează în orice ființă vie și are tendința de a o duce la dezintegrare, de a readuce viața la starea materiei neînsufletite. Merită să fie numit impuls spre moarte, în timp ce impulsurile erotice reprezintă eforturile în direcția vieții. Impulsul morții devine impuls al distrugerii, fiind îndreptat în afară, spre obiecte, cu ajutorul anumitor organe speciale. Se poate spune că ființa își protejează propria viață distrugând lucruri străine". (Freud 1982m, p. 282)

** Kernberg 2013, p. 268, pp. 280 și urm.

Freud. Viața devine o energie plină de tensiune care merge spre moarte.

Acest lucru dă însă naștere imediat următoarelor întrebări: dacă toată existența este „ființare spre moarte" - cum se împacă acest concept cu impulsurile vieții? De ce toate instinctele urmăresc supraviețuirea și de ce viața se apără atât de vehement împotriva morții, dacă tânjește după ea? Și atunci, nu cumva principiul plăcerii, și nu un dor imaginar de moarte, este fenomenul care explică totul?

Freud susține că există un curent contrar mișcărilor orientate spre plăcere, o frână, care acționează ca un sistem de siguranță. Este vorba despre o funcție psiho-economică de economisire: prin influența instinctului de conservare, principiul plăcerii este separat de principiul realității, „care, fără a renunța la scopul final al plăcerii, înclină și impune totuși amânarea satisfacției, renunțarea la anumite posibilități de a o dobândi și răbdarea temporară a neplăcerii pe lungul drum ocolit către plăcere".*

Dar dacă această funcție de economisire este păgubită, atunci când în loc de a fi un rău necesar pentru atingerea unui scop devine însuși scopul? De pildă, dacă în cazul unui proces creativ, în care ceva trebuie distrus pentru a crea ceva nou, artistul - din lipsă de creativitate - își caută satisfacția în actul distrugerii?** Principiul plăcerii nu poate explica singur furia distructivă, cel puțin nu în întregime. De aceea caută Freud răspunsuri în tratatul său, *Dincolo de principiul plăcerii.*

Ce descoperă este pentru început un nou caracter al instinctului de conservare și al impulsurilor de putere și recunoaștere. După Freud, aceste impulsuri parțiale au doar funcția „de a

---

* Ibidem, p. 220.

** Aici se poate face o legătură cu punctul de vedere al lui Erich Fromm că o componentă de bază a firii sadice este lipsa de creativitate, absența fanteziei.

garanta organismului propriul drum spre moarte... arată că organismul vrea să moară doar în acest fel; și acești paznici ai vieții au fost inițial sateliți ai morții".*

În spatele acestei formulări stă ideea simplă că fiecare progres în viață înseamnă în același timp o apropiere de moarte. Orice pas înainte în lumea organică conține în el un pas spre întoarcerea la cea anorganică:** „Viața organismelor se mișcă după un ritm oscilant; un grup de impulsuri se avântă înainte, pentru a ajunge cât mai repede la destinația finală a vieții, altul o ia înapoi, într-un anumit punct al drumului, pentru a-l parcurge din nou dintr-un loc anume și a prelungi astfel durata drumului".***

Dacă însă la sfârșit se află rezolvarea oricărei tensiuni și, astfel, veșnicia morții, atunci moartea nu este un eveniment întâmplător, ci parte integrantă a vieții. Și Freud transformă în alt loc (în *Considerații actuale despre război și moarte*) proverbul „Si vis pacem, para bellum" (Dacă vrei pace, pregătește-te de război), în „Si vis vitam, para mortem". Aceste cuvinte seamănă uimitor cu sloganul uneia dintre cele mai de succes organizații comerciale din istoria Europei, Liga Hanseatică: „Nu trebuie să trăiești, trebuie să navighezi".

Sadismul și impulsul morții

Dar, dacă toate aceste lucruri sunt atât de firești, cum de se amestecă aici sadismul cu impulsul thanatic? În *Eul și supraeul*, Freud răspunde:

---

* Freud 1982h, p. 249.

** Löchel 1996. Eseul lui Löchel stă la baza unei analize detaliate, publicate de Jochen Ehlers în cadrul lucrării sale de licență. Ehlers 1996.

*** Freud 1982h, p. 250.

Ne-a fost dificil să arătăm al doilea tip de impuls (cel thanatic – n.n.); în cele din urmă, ne-a venit ideea de a privi sadismul ca pe un reprezentant al acestui tip. În baza unor presupuneri teoretice, sprijinite de biologie, presupunem un impuls al morții, care are sarcina de a readuce viața organică în starea neînsufletită, în timp ce erosul urmărește scopul de a menține viața, printr-o sinteză din ce în ce mai cuprinzătoare a substanței vii împrăștiate în particule. Ambele impulsuri acționează conservator, în cel mai strict sens, tinzând spre refacerea unei stări tulburate prin apariția vieții. Apariția vieții ar fi deci cauza pentru care trăim mai departe și în același timp a mișcării spre moarte, iar viața însăși, o luptă și un compromis între aceste două mișcări. În varianta sadică a impulsului sexual, avem un exemplu clasic de amestec expedient al impulsurilor, iar în sadismul devenit de sine stătător ca perversiune, un model al separării, însă nu duse până la ultimele consecințe. Observăm că impulsul distructiv este pus, în scopul devierii, adesea în slujba erosului și aflăm că, printre succesele anumitor nevroze grave, de pildă ale nevrozelor obsesionale, separarea impulsurilor și ieșirea în prim-plan a impulsului morții ocupă un loc de seamă. Pentru opoziția dintre cele două tipuri de impulsuri putem folosi polaritatea dintre iubire și ură.*

În următoarea interpretare economică putem aplica funcția freudiană a erosului. El vorbește despre „o sinteză din ce în ce mai cuprinzătoare a substanței vii împrăștiate în particule". Avem aici, dincolo de sadism, un proiect contrar actualului sistem economic. În timp ce economia se fragmentează și se diversifică tot mai mult, erosul lui Freud încearcă să creeze o unitate din numeroasele așchii. În acest caz, sistemul economic ar fi complet opus principiului vieții. Pentru că economia noastră ar fi mult mai apropiată de impulsul distructiv cu încercarea lui de „separare" decât de mișcarea unificatoare a impulsului vieții.

* Freud 1982b.

Caracterul sadic

Alăturându-i pe Sigmund Freud și Erich Fromm, putem așadar, la sfârșitul acestui excurs, să stabilim destul de exact caracterul sadic și malefic, înainte de a porni în căutarea sadismului imanent sistemului: sadicul sau narcisistul malign este legat de moarte și de impulsul morții, în plăcerea pe care și-o găsește în distrugere. Le face cel mai adesea celorlalți lucrurile de care se teme cel mai tare; îi e frică de tot ce nu e sigur și previzibil, de tot ce îl surprinde și îl obligă să aibă reacții spontane. Viața „îl sperie" cu caracterul ei imprevizibil și singurul lucru de care e sigur este că toți oamenii trebuie să moară. Și dragostea e nesigură, motiv pentru care un sadic nu poate iubi decât ce stăpânește. Pentru că sadicului îi place ordinea – sau chiar și simpla iluzie a ordinii –, este și el supus față de autoritate. Astfel, sadismul și masochismul merg împreună. Astfel sadicul seamănă cu personajul anal-tezaurizator despre care vom vorbi mai îndeaproape în capitolul despre bani.

Se simte bine într-un sistem în care controlează și este în același timp controlat. Sadicul nostru este susținătorul unui sistem birocratic, ordonat. Cum ar spune Hannah Arendt, sadicul, „omul rău", este și un om cât se poate de banal, ale cărui fantezie și eficiență nu se manifestă decât în distrugere. Însă sadicul nu se naște sadic, ci este format și determinat de factori socioeconomici. Nu este doar banal, ci este banalizat ca om prin educație.* La începutul reflecțiilor noastre se află așadar, logic, întrebarea cum devenim ceea ce suntem. De aceea primul punct al analizei noastre este dedicat sistemului nostru de învățământ.

---

* Vezi și Fromm 1997, pp. 329 și urm.; 332 și urm.; 488 și urm.

A suferi și a lăsa să sufere

Un mic exercițiu intelectual: dacă ați fi profesor și ați putea crea, cu ajutorul unui aparat, elevul perfect al societății concurențiale, ce însușiri ați alege? Sensibilitatea, fantezia, prudența, estetismul și empatia pentru aproapele? Sau buna pregătire, rezistența, curajul, loialitatea, duritatea și depășirea de sine? Răspunsul va fi – nu e greu de anticipat – a doua serie de însușiri. Și nu avem nevoie pentru acest lucru să-l citim pe Frank Lloyd Wright: „Prețul succesului sunt dăruirea, munca grea și acțiunea neostenită pentru scopul urmărit".*

Muncă, acțiune, implicare, disciplină. Aceste însușiri nu definesc doar codul de onoare al economiei, ci și societățile aflate în război. Și într-adevăr există multe puncte comune între codul de onoare al armatelor și cel al unor concerne multinaționale. Dar despre asta mai târziu. Deocamdată vrem să începem în ordine cronologică, cu ultima societate războinică europeană: Germania nazistă. În școlile de formare a viitorilor oameni stăpânitori ai elitei naziste, așa-numiții „napolas", băieților aleși pe criterii de rasă li se băgau pe gât valorile cu pricina. Adolf Hitler însuși (Erich Fromm spune că era un „narcisist maladiv") a formulat lucrurile astfel: „În cetățile mele va crește un tineret de care lumea se va speria. Îmi doresc un tineret puternic, neînfricat, cumplit. Așa pot crea noul". Laitmotivele erau disciplina, ascultarea, capacitatea de rezistență, spiritul de echipă.

În afară de urletele „Heil Hitler!", probabil aceste însușiri i-ar fi plăcut și unui reprezentant al societății concurențiale. Și așa și este. Din „napolas" au ieșit mulți manageri cunoscuți, care au marcat economia Germaniei postbelice cu psihicul lor

* Frank Lloyd Wright (1867-1959), arhitect, scriitor și colecționar de artă american. Citat din Lasko 1995, p. 202.

„oțelit". Industriașul Heinz Dürr de pildă spunea că Napola nu ar trebui să lipsească „din CV-ul niciunuia dintre mai-marii perioadei postbelice". „Educația de la Napola m-a ajutat mai târziu să mă impun în economia liberă de piață", spune ziaristul Mainhardt, conte de Nayhauß. Și Alfred Herrhausen, fost director al Deutsche Bank și fost elev la Napola, este de părere că „anii aceia nu mi-au stricat cu nimic, ci am dobândit în ei multe virtuți prusace care m-au ajutat apoi în viață".*

Putem înțelege bine acest lucru. Mult-lăudatele virtuți ar trebui să fie valori foarte respectate în sistemul concurenței agresive. Și așa și sunt. Nu degeaba funcțiile angajaților marilor concerne sunt preluate adesea din ierarhia militară. Ofițeri și șefi, pe unde vezi cu ochii:

Chief Executive Officer (CEO)
Chief Communications Officer (CCO)
Chief Accounting Officer (CAO)
Chief Marketing Officer (CMO)
Chief Financial Officer (CFO)
Chief Operating Officer (COO)
Chief Human Resources Officer (CHRO)

Codurile de onoare ale concernelor internaționale pun acest lucru și mai clar în lumină. Directorii se angajează să respecte o „corporate identity", ca și cum ar depune un jurământ. Să luăm ca exemplu „spiritul de echipă" și reglementarea corespunzătoare a firmei de investiții Goldman Sachs: „While individual creativity is always encouraged, we have

* Suchsland 2009. Nu trebuie însă să ne oprim la temerile național-socialismului. În codul de onoare al armatei americane scrie, la articolul 1: „I am an American fighting in the forces which guard my country and our way of life. I am prepared to give my life in their defense." [Sunt american și lupt în forțele care ne protejează țara și stilul de viață. Sunt gata să-mi dau viața pentru apărarea lor – n.t.]

found that team effort often produces the best results. We have no room for those who put their personal interests ahead of the interests of the firm and its clients." Cuvânt-cheie, „loialitatea" față de patria economică - iarăși Goldman Sachs: „The dedication of our people to the firm and the intense effort they give their jobs are greater than one finds in most other organizations".* Sau Deutsche Bank: „Pentru a ne atinge obiectivele, trebuie să ne trăim valorile: performanță, inovație, accentul pus pe clienți, muncă de echipă și încredere. Concret, acest lucru înseamnă: performanța ne determină acțiunea... Clientul este în centrul tuturor activităților noastre. Ne orientăm fără compromis, în funcție de obiectivele și dorințele lui".**

Faptul că această dăruire pentru companie poate merge, ca în cazul armatelor, până la moarte este un fenomen răspândit la scară largă în Japonia, Coreea și China. Japonezii numesc acest lucru *karoshi* - o moarte vrednică prin muncă. În Coreea, moartea pricinuită de muncă se numește *guarosa*, în China, *guolaosi*. Conform unui studiu al Australian Institute of Management, este cauza anuală a zeci de mii de morți.*** Ce mai era scris în sălile de clasă ale școlilor Napola: „Nu e obligatoriu să trăiesc, dar e obligatoriu să-mi împlinesc datoria". Ciudată este și înțelegerea comună a împlinirii datoriilor din structurile de conducere militare și din cele economice: ascultarea absolută este o condiție fundamentală a succesului. De pe vremea când era la Napola, criticul literar Hellmuth Karasek a reținut următoarea frază, care urma să traseze filosofia de viață a noii generații de conducători naziști: „Trebuie să fi învățat să slujești și să te supui, ca să poți să poruncești și să

* http://www.goldmansachs.com/investor-relations/corporate-governance/corporate-governance-documents/revise-code-of-conduct.pdf

** https://www.globalbanking.db.com/docs/Code_of_Conduct_Okt2005_DE.pdf

*** Australian Institute of Management, www.aim.com.au/blog/worked-death

stăpâneşti".* Şi într-un ghid foarte cunoscut de management citim astăzi următoarele: „Doar cel care a învăţat să asculte poate să şi conducă".**

Această strategie a slujirii şi poruncii, preaslăvirea disciplinei, a capacităţii de a îndura şi a exercitării puterii au în sine cel puţin abordările sadicului. Theodor W. Adorno defineşte acest lucru într-un mod destul de impresionant: „Ideea că bărbăţia constă într-o mare capacitate de a îndura a devenit de mult imaginea unui masochism care - cum a arătat psihologia - se regăseşte uşor alături de sadism. Mult-lăudata asprime, în direcţia căreia sunt educaţi oamenii, înseamnă în sine indiferenţa faţă de durere. Şi nu se face o prea mare diferenţă între durerea proprie şi cea a altuia. Cine e aspru cu sine însuşi dobândeşte dreptul de a fi aspru şi cu alţii şi se răzbună pe durerea ale cărei manifestări nu a avut voie să le arate, pe care a trebuit să le reprime."***

Aici dăm peste un amestec impresionant de sadism şi masochism. Sadomasochismul le uneşte - cam cum face armata cu elementul supus şi cu cel poruncitor. Freud a numit această manifestare „turning around upon the subject"****

---

* Din documentarul TV *„Herrenkinder" - Das system der NS-Eliteschulen* („Copii stăpâni" - sistemul şcolilor de elită naţional-socialiste) de Eduard Erne şi Christian Schneider, UAP-Leipzig 2010.

** Mörtenhammer 2009. Citatul este luat din *Politica* lui Aristotel şi folosit eronat. În original, Aristotel citează la început „afirmaţia conform căreia cel care are de gând să domnească corect trebuie să fi fost condus mai întâi", pentru a o corecta apoi: „Dacă suntem de părere că virtuţile celui care stăpâneşte şi cele ale celui mai bun om sunt aceleaşi şi dacă unul şi acelaşi om trebuie să fie întâi stăpânit şi apoi abia stăpânitor, atunci legiuitorul trebuie să se ocupe de modul în care oamenii pot deveni buni, şi anume să vadă în urma căror activităţi şi care este scopul vieţii" (Aristotel 1989, p. 355). Deci în niciun caz stăpânirea nu e prezentată ca un bun în sine, ci căutarea de către societate a binelui, căruia stăpânirea trebuie să-i fie subordonată.

*** Adorno 1967, p. 117.

**** Această noţiune este luată din „Instincts and Vicisitudes", un eseu al lui Freud din 1915. Freud 1915, p. 126. [În română, „a se învârti în jurul eului propriu" - n.t.]

(întoarcerea împotriva propriei persoane), care schimbă de la o clipă la alta manifestarea agresivă din „cel care suferă cu plăcere" în „cel care provoacă suferință".*

Selecția celor agresivi

Cum este însă însușit sadismul prin educație? Am aflat deja câteva lucruri în acest sens în capitolul precedent, când am vorbit despre respectul de care se bucură caracterul agresiv în societate. Am citat studii care arată că tipul agresiv, care dă dovadă de nerăbdare, motivație și de un comportament competitiv remarcabil este mai respectat în societatea bazată pe concurență, deși creativitatea lui este sub cea a tipului „relaxat". Tipul agresiv de student primește calificative mai bune și își dorește mai mult decât alții o educație superioară. În plus, psihologii sociali au observat la acest tip de caracter o mare frecvență a succesului în carieră și a bunăstării.** Există o selecție a caracterului agresiv, cum explică psihologul britanic John Carl Flugel în lucrarea sa clasică, *Man, Morals and Society*.*** Observațiile lui Flugel pot fi puse ușor în legătură cu studii realizate în Statele Unite. În baza observațiilor psihologului Saul Rosenzweig, Flugel face deosebirea între caracterul

---

* În *Impulsuri și destinele impulsurilor* se spune: „Întoarcerea împotriva propriei persoane ne este sugerată prin considerația că masochismul este un sadism întors împotriva sinelui... Observația analitică nu lasă nicio îndoială asupra faptului că masochismul savurează și el furia împotriva propriei persoane. Deci elementul esențial al procesului este schimbarea obiectului în timp ce scopul rămâne neschimbat". Transformarea impulsului din sadism în masochism are loc, spune Freud, „prin înversarea caracterului activ, transformat în pasivitate, și întoarcerea împotriva propriei persoane... Mișcarea impulsivă mai veche, activă, se menține într-o anumită măsură alături de cea mai nouă, pasivă, chiar dacă procesul schimbării impulsului a fost exhaustiv" (Freud 1982l, p. 90).

** Glass 1977, Waldron et al. 1997 la Feldman 1982, p. 272

*** Flugel 1965, pp. 102 și urm.

autocritic, „intropunitiv", și cel mai agresiv, „extropunitiv" și dominant.

Într-o serie de teste, studenți din ambele grupuri comportamentale au trebuit să găsească soluțiile unor ghicitori dificile. Reacțiile celor testați au fost înregistrate și evaluate. A reieșit că tipul agresiv, extropunitiv, nu și-a atribuit niciodată vina pentru un răspuns greșit sau un eșec, ci a aruncat totul în seama unor factori externi. La cei autocritici s-a înregistrat reacția opusă. S-au învinovățit într-un procent semnificativ mai mare pe ei înșiși pentru soluțiile greșite.

Psihologii au mai adăugat un nivel studiului, permițându-le studenților să trișeze. 46 la sută dintre studenți au folosit metodele nepermise, 54 la sută nu. Au fost analizate și reacțiile verbale din timpul testelor. Injuriile au fost împărțite în două: cele îndreptate spre exterior („you bastard", „you crazy bitch" etc.) și altele, împotriva propriei persoane („idiot", „God, I must be dumb" etc.). S-a arătat că niciunul dintre studenții care trișaseră (o din 93) nu s-a admonestat singur, în timp ce studenții corecți s-au avut exclusiv pe ei înșiși ca țintă a agresiunii.

În cadrul următoarelor discuții a fost testat comportamentul autocritic al subiecților, de pildă prin întrebarea „În viața de zi cu zi, vă simțiți uneori vinovat?". Doar 29 la sută dintre trișori au răspuns afirmativ, spre deosebire de 75 la sută dintre cei care nu trișaseră. În plus, specialiștii au stabilit că, în copilărie, trișorii avuseseră parte de mult mai multe corecții fizice decât cei care nu trișaseră.

Sintetizând cele spuse până aici, ajungem la trei concluzii: tipul agresiv este cel cu mai mare succes economic și mai concentrat pe carieră. Este mai degrabă dispus să încalce regulile, să-și asume un risc și să obțină avantaje nepermise. Cooperează în mică măsură cu ceilalți și dă mai departe corecțiile fizice de

care a avut parte în copilărie, comportându-se agresiv față de mediul lui. În schimb, tipul mai puțin agresiv, „intropunitiv", are parte de o creștere mai blândă și este mai degrabă dispus să se analizeze autocritic. De aici Flugel a ajuns la concluzia unui „raport invers" între agresivitatea îndreptată spre exterior și sentimentele interioare de vinovăție: tipul agresiv, de succes, este mai puțin chinuit de sentimente de vinovăție și este și mai puțin capabil de autocritică, chiar dacă ar exista motive.

De preferat fără conștiință

Această sinteză ne duce la tipul de lucrător de clasă căutat de economie. Sociologul Max Weber l-a intuit deja în celebrul său studiu despre etica economică protestantă, când i-a descris pe „negustorii puritani tari ca oțelul", care au nevoie de „muncă profesională neîncetată" pentru a ajunge la siguranța de sine.* Dar de ce tip ține acest model capitalist, legat de studiul pomenit mai sus, dacă nu de cel agresiv? Și după ce model sunt formați studenții care urmează să alcătuiască mai târziu elita societății? „Tăria de oțel" pare să fie la modă, alături de manifestările sale colaterale: într-o analiză pe termen lung din 2010, psihologul american Sara H. Konrath a arătat că empatia față de ceilalți a scăzut considerabil la absolvenții de colegii americane, între 1979 și 2009.**

Invers formulat, agresivitatea și uneori narcisismul malign și sadismul garantează succesul economic, pentru că economia „dezlănțuită" în acest fel răsplătește adesea acțiunile cele mai brutale: lipsa de scrupule, disponibilitatea, orgoliul, obse-

* Weber 2006, p. 151

** Konrath 2011, pp. 180-198.

sia pentru bani, voința de putere și de dominație în lupta economică. Acestea sunt ingredientele unui caracter aflat la limita patologică a narcisismului și sadismului, care își găsește adesea împlinirea în ele.

Psihologul canadian Robert Hare și consilierul economic american Paul Babiak au făcut sute de interviuri pe acest subiect cu directori și întreprinzători și au ajuns la următoarea concluzie: la nivelurile de conducere ale companiilor foarte competitive, numărul de psihopați este de trei ori mai mare decât în societatea normală.*

Acești oameni nu sunt criminali. Psihopatul este într-o anumită măsură doar un om concentrat exclusiv pe sine și, de aceea, cu probleme sociale. Îi lipsește profunzimea emoțională, nu și inteligența, politețea sau amabilitatea. Este fermecător și amuzant cu oamenii de la care speră să obțină avantaje, pe de altă parte, e brutal și lipsit de scrupule față de cei inferiori. Psihologul Hare spune așa: „Gândiți-vă la un prădător social, atras de domeniile în care bănuiește că va dobândi un câștig sau un avantaj".**

Cele constatate aici de Robert Hare sunt de-a dreptul transpuse direct în seminarele de management. În Germania o firmă le oferă oamenilor de afaceri deștepți cursul „Să conduci ca un lup" - alături de participarea la „Talent Workshop - Wolf Leadership" cu exemplul în carne și oase - într-o grădină zoologică din ogorul din Lüneburg.*** Aici este arătată și preferința pentru ierarhia strictă și supunere, așa cum ar trebui să existe într-o haită de manageri. În locul dinților ascuțiți, în economie, această ordine ierarhică se stabilește în funcție de bani. Să-l ascultăm în acest sens pe fostul șef al Deutsche Bank, Josef

* Hare / Babiak 2007.

** Ibidem.

*** Gottschalk 2011.

Ackermann, care a fost întrebat odată dacă salariul de 13,2 milioane i se pare justificat. Ackermann a răspuns: „Așa trebuie să stea lucrurile. Și angajații se așteaptă ca șeful Deutsche Bank să fie foarte bine plătit în contextul internațional... Când am venit la Deutsche Bank, aveam două milioane pe an (salariu anual – n.n.). Dacă astăzi aș avea un asemenea salariu, nu m-ar mai respecta nimeni. S-ar spune: ăla n-are valoare de piață".*

Dar nu au existat dintotdeauna directori ca niște lupi? Ba da, fără îndoială, dar nu atât de mulți, și nu în aceste poziții esențiale. Într-o vreme în care economia consta în firme de tradiție, cu un număr de angajați relativ stabil, strategii pe termen lung și angajamente pe termen lung, psihopatul ieșea în evidență. Dar în lipsa de transparență a structurilor de matrice ale concernelor multinaționale, globalizate, directorii vin și pleacă mult mai repede. Și nu mai au decât un rol: să producă profit, indiferent de preț.

Abia așa se ajunge la sadismul economic. Unul dintre cazurile cele mai ieșite din comun de acest fel a fost atitudinea concernului energetic american Enron.** Enron era, printre altele, furnizor de energie în California. Nu în mod obișnuit, ci cu scopul creșterii fără scrupule a profitului. Pentru că prețurile la curent li s-au părut prea mici, directorii de la Enron au oprit pur și simplu centralele de energie electrică. Asta a făcut să crească cererea de energie și a aruncat în aer și prețurile. Dacă marja de câștig ajungea suficient de sus, centralele erau pornite din nou.

Această practică a provocat timp de ani de zile sute de „blackout"-uri în California, cu costuri economice enorme. Și, ca și cum nu ar fi fost de ajuns, tot ce avea legătură cu o nevoie mai mare de curent, de pildă, catastrofele naturale, era întâm-

* Hildebrandt 2007.

** Gibney 2005.

pinat de directorii Enron cu urale și râsete. Mai târziu au apărut înregistrări cumplite ale acestor manifestări de bucurie. Când un incendiu forestier uriaș a pus la pământ furnizarea de energie electrică și a distrus sute de case și numeroase așezări, directorii Enron spuneau la telefon: „Yes! Burn, baby, burn!". California nu a fost singura zonă prădată de strategii de la Enron, însă cea mai profitabilă: Enron a câștigat cu șmecheriile acestea 30 de miliarde de dolari.

La Enron se cereau disciplină absolută și credință nelimitată în cei doi conducători, Jeff Skilling și Kenneth Lay. Cei doi dădeau tonul, toți ceilalți trebuiau să-i urmeze. Una dintre devizele lor preferate era „hungrier and hungrier". Angajații „înfometați" erau recrutați din universități: cele mai strălucite minți și cele cu cele mai ascuțite *spikes* – adică cea mai mare motivație și capacitate de a se impune. Această concurență există și intern. Doar cei mai puternici supraviețuiesc. Regula de fier: anual erau concediați 15 la sută dintre angajați. Cei rămași își serbau împreună succesul, făcând ture îndrăznețe de motocros, skydiving și petrecând. Enron era în același timp o familie pentru șefi. Este clar că această firmă s-a comportat ani de-a rândul ca o armată în stare de război. De la angajați se cereau: motivație necondiționată, supunere necondiționată față de șefi, disponibilitate permanentă, să fie necruțători cu ei înșiși și cu „dușmanii" din câmpul concurenței economice.

Hormoni, droguri, succes

Poate că Enron este un exemplu extrem, cu toate acestea, însă, defectele sistemului sunt evidente. Într-un studiu despre însușirile psihice ale șefilor de firme britanice, psiholoagii Belinda Jane Board și Katarina Fritzon au observat că tulburările psi-

hice ale întreprinzătorilor și directorilor erau mai grave decât cele ale pacienților clinicilor de psihiatrie. În studiu se spune: „Profilul tulburărilor psihice ale directorilor de vârf arată un nivel ridicat de tulburări psihice, în special cu manifestări de tip psihopat".*

Studiul se potrivește cu imaginea ale cărei numeroase fațete le-am descris deja: însușirile cele mai pregnante ale psihopaților sunt răceala sentimentelor și capacitățile emoționale subdezvoltate. Îl vom cita aici pe psihiatrul austriac Hans Strotzka cu o definiție edificatoare: „Diferența între nevroză și psihopatie constă în aceea că, în cazul nevrozei, supraeul este prea dezvoltat, ceea ce duce la temeri și apariția unor simptome, în timp ce, în cazul psihopatiei, supraeul este subdezvoltat din cauza anumitor condiții ale mediului înconjurător; consecința este o atitudine asocială și antisocială."**

Prin numeroasele studii prezentate aici nu vrem în niciun caz să susținem că toți managerii și toți agenții de asigurări din sectorul financiar au un psihic maladiv. Mulți dintre ei rezistă la presiune și o procesează – prin strategii personale remarcabile.

În 2012, ziarul *Financial Times* scria că, după prăbușirea Wall Street din anii 2007-2008, medicii specializați în tratamente hormonale au făcut afaceri excelente: însă directorii nu mergeau la acești endocrinologi pentru probleme cu potența, ci pentru a deveni mai puternici și mai rezistenți prin terapii hormonale. Doreau să rămână competitivi prin efort fizic, respectiv prin creșterea nivelului de testosteron, și astfel să-și păstreze locul de muncă și poziția. Medicul newyorkez Lionel Bisson spune: „Când mi-am deschis cabinetul, mă gândeam că un tratament cu testosteron e ceva pentru fanii lui

---

* Board / Fritzon 2005, p. 17.

** Strotzka 1972, p. 34.

Schwarzenegger din sălile de forță. Dar 90 la sută dintre clienții mei lucrează în industria financiară și sunt directori. Se simt epuizați după o zi de 14 ore și frustrați de muncă". Un bancher povestește că tratamentul l-a ajutat: „Acum sunt mai aproape de o personalitate de tip alfa și am nevoie de mai puțin somn. Asta e partea pozitivă a agresivității: îți schimbi mentalitatea și ai o atitudine pozitivă față de muncă".*

Cel pentru care hormonii sunt prea scumpi își cumpără droguri. Un bancher din City-ul londonez i-a povestit unui ziarist de la *Guardian*:

> Am lucrat timp de cinci ani în City și aproape că m-am transformat în monstru. Oamenii de acolo lucrează de dimineață până seara... Se bea enorm, cu atât mai mult cu cât nu simți nimic dacă iei cocaină. Poți să bei opt beri și nu observi.

Ecstasy și alte droguri de sinteză erau energizantele folosite de obicei.

> Îl suni pe un traficant care umblă de obicei prin zonă. Te culege și îți dă o cutie. Scoți praful de acolo și bagi banii. E amuzant cum evoluează lucrurile în paralel: creșterea drogurilor de sinteză și a produselor financiare, cum ar fi derivatele... Fișa mea de lucru includea și distracția clienților. Asta însemna să convingi clientul cumva să se bage în afacere. Dacă reușești să-l convingi pe un bărbat căsătorit să intre într-un club de striptease, ai o relație. Nu mai e vorba doar despre muncă. City e ca un avion. Decolezi și totul arată mișto, pentru că deodată zbori... Apoi se face frig și neplăcut. Dar nu mai poți să cobori decât dacă te catapultezi. Ce vreau să spun e că, în cele din urmă, foarte puțini au parte de o aterizare reușită și lină.**

* Wallace 2012.

** Luyendijk 2012.

Hormoni, droguri, depresii: toate acestea sugerează că nu oamenii, ci mai degrabă sistemul în care trebuie să trăiască și să lucreze oamenii e bolnav.

Cleptomanie în loc de comerț

De milenii oamenii discută și învață cum sunt date și luate corect bunurile. De la Platon și Aristotel, tradiția asta trece prin Seneca, Toma d'Aquino și scolastici și ajunge până la Adam Smith și David Ricardo, Karl Marx, John Maynard Keynes și Milton Friedman. În istoria științei economice s-a vorbit mereu despre distribuire și despre comerțul cu bunuri. Și indiferent cât de diferite au fost abordările – platonică, clasică, socialistă, utopică, keynesiană, protestantă sau neoclasică –, nicio școală nu a învățat că tâlhăria e calea cea mai bună spre bunăstarea oamenilor.*

În practica economică actuală știința despre a da și a lua în mod corect pare să fi dispărut. În economia de piață a concernelor și a concurenței între prestatorii de servicii financiare nu mai câștigă cel mai iscusit în a da *și* a lua. Câștigă cel care nu dă *absolut nimic* și ia, în măsura în care se poate, *totul*. Este o schimbare de paradigmă pe care nu ar fi susținut-o niciun economist de clasă, în toată lunga istorie a științei economice. Și totuși această strategie se aplică. Aici este adevărata problemă: libertatea economică și socială este, cu condiția asumării responsabilității, un câștig pentru toată lumea. În schimb libertatea agresiunii duce la starea de război mintal descrisă de Freud.

Mai ales în domeniul financiar – dar nu numai – libertatea de a te servi singur are mulți adepți. Cu siguranță marele suc-

* Ultimul filosof care vede în furt un mod de câștig ca toate celelalte este Aristotel. La el hoții și tâlharii reprezintă o profesie care își procură venit.

ces hollywoodian *The Wolf of Wall Street* (2013), al lui Martin Scorsese, este mai degrabă o comedie sau o ironie la adresa acestei filosofii economice de prădător: Leondardo DiCaprio joacă în rolul unui speculant iresponsabil, care în timpul zilei câștigă milioane vânzând pachete de acțiuni cu valoare mică, noaptea bagă în el cocaină și pastile de parcă ar fi alimente de bază, și în rest își cheltuie banii cu prostituate. La o privire mai atentă asupra Enron și a altor mari firme, triada bani, muncă grea și corupție este chiar mai evidentă decât în această parodie cinematografică.

Cel care însă vrea/trebuie numai să ia și își raportează/trebuie să-și raporteze toată activitatea la câștigul propriu este un cleptoman nativ sau obligat să devină unul. Prin cleptomanie, psihologia descrie o tulburare a controlului impulsurilor, furtul patologic, adesea legat de experiențe traumatice din trecut, ca violența sau incestul. Actul furtului devine adesea o modalitate de a reduce o stare anxios-depresivă.*

În mod similar acționează și un sistem de economie de piață necontrolată. Temerea sa originară este lipsa, trauma ei este criza. Fobia care se naște de aici este stagnarea cifrei de afaceri, a câștigurilor și a creșterii, pentru că sistemul este creat de așa natură încât vede procesul de contracție ca pe unul letal, în loc să-l perceapă ca pe un „reset" periodic, inevitabil și necesar al sistemului.

Sistemul este făcut de așa natură încât să evite cu orice preț această stagnare, chiar dacă, în cele din urmă, astfel sunt păgubiți cei în favoarea cărora ar trebui să funcționeze. Scăderea drastică a salariilor, flexibilizarea radicală a muncii și a orelor de lucru până la obligativitatea disponibilității permanente, acceptarea unui nivel de stres care favorizează sau provoacă

* Kasper / Volz 2003, pp. 222 și urm.

anumite boli, exploatarea fără scrupule a resurselor naturale sub dictatul marjelor de profit, toate acestea sunt simptome ale unui sistem cleptoman care se păgubește singur.

Excrescențele acestui sistem economic bolnav sunt minele neasigurate din America de Sud sau China, râurile infestate din Africa, masele de produse ale fabricilor de textile și de îmbrăcăminte din Asia, așa-numitul *land grabbing* și lipsirea populației din anumite părți ale Africii, Asiei și Americii de Sud de condiții elementare de trai. Această economie dăruiește unei părți a omenirii iluzia belșugului, secătuind resursele unei alte părți. Dispozițiile anxios-depresive de care încearcă să scape sistemul globalizat creează obligatoriu constrângeri și acțiuni noi, mai distructive.

Ceea ce în microeconomie creează aparența unei ocupații masive, prin construcția de fabrici și producția de mărfuri și valori, are, la nivel macroeconomic și social, consecințe incalculabile pentru regiuni întregi, cum am arătat deja prin exemplul industriei globale textile.

Când cetățenilor națiunilor industriale li se pun la dispoziție bunuri de consum, adică veselie și bună dispoziție, în timp ce ceilalți, care fac aceste lucruri posibile, plătesc un preț de suferință, acest comportament nu poate fi definit decât ca sadic. Agresivitatea a devenit de la sine înțeleasă, dar scopul ei nu mai este progresul. Este autodistrugerea, țelul final al impulsului thanatic.

Unii par să fi prevăzut acest pericol cu milenii în urmă. Homer, care i-a dat viață veșnică eroului agresiv Ahile, făcea deja o analiză critică a principiului agresivității și violenței. Ne mai spune și o altă poveste despre Ahile, care – lovit de o săgeată îndrumată de sus – și-a dat ultima suflare în fața porților Troiei: la ani de zile după moartea lui Ahile, fostul lui camard de luptă, Odiseu, merge în lumea umbrelor pentru a primi sfat

de la morți. Acolo îl întâlnește pe Ahile. Și, așa cum e de așteptat de la un vechi războinic și general, Odiseu începe să-l laude:

O, Ahile, cel mai minunat dintre ahei,
...nimeni, Ahile,
nu a ajuns la fericirea ta și nimeni nu va ajunge vreodată.
Pe când erai în viață te cinsteam ca pe un zeu,
noi, aheii, iar astăzi, când ești aici, stăpânești cu putere
printre duhuri; deci să nu-ți plângi moartea,
Ahile!

Însă Ahile răspunde:

Nu-mi grăi mângâieri despre moarte, cinstite Odiseu!
Mai drag mi-ar fi să lucrez la câmp cu ziua,
Om sărac, fără moștenire și avere
Decât să stăpânesc peste toată oștirea morților uciși.*

Așa de omenește, s-o recunoaștem, n-a vorbit niciodată Ahile în timpul vieții, în fața Troiei – așa de puțin eroic și de plin de regrete pentru viața pierdută. Și noi am putea să devenim – din punct de vedere economic – mai omenoși. Sau să spunem cu Ahile: de ce să ucidem într-o concurență fără rost piețe și oameni, când ar putea – un pic mai săraci și mai lenți – să trăiască așa de bine?

* Homer 1988, pp. 482-491.

5 | Strigătul lui Pan – piețe ale fricii

Frica este principiul
Care nu eșuează
Când toate principiile eșuează.
Niklas Luhmann*

Stăpânitorul chinuit al lumii

Dacă omul, cu slava dăruită lui de Dumnezeu, ar îndrăzni pentru o clipă să-și lepede hainele frumoase și cununa creației și să se privească, ce ar vedea? Foarte simplu: un trup gol și destul de straniu. O ființă nici pe jumătate atât de puternică precum cele mai multe animale, nici pe jumătate atât de rapidă și nu tocmai frumoasă. În sine, nici măcar capabilă de supraviețuire. Un organism ciudat, predispus la boli, neputincios la bătrânețe și incapabil să supraviețuiască în copilărie. O făptură nicidecum eroică și curajoasă, așa cum și-ar dori – ci, în cei șase milioane de ani de istorie, contrariul, un animal fugar, plin de griji pentru tot ce îi lipsește, plin de teamă față de ce îl amenință: fiare sălbatice, duhuri și zei, monștri sinistri, forțele naturii. Stăpânitorul lumii – o ființă chinuită de lipsuri. Îi lipsesc în primul rând protecția, locuința, hrana, comunitatea.

* Luhmann 1986, p. 240.

În vremuri străvechi, așadar, în căldura toropitoare a savanelor Africii, această creatură a învățat să se teamă și să fugă. Pe atunci supraviețuia cine o ștergea mai repede. Fricosul iute era în siguranță în copac, cel lent ajungea pradă leului.

Acești supraviețuitori, ai căror urmași suntem, simțeau răsuflarea fiarei în ceafă – toată viața stăteau cu frica în oase. Și-au transmis aceste temeri urmașilor: în poveștile și miturile spuse la foc și transmise mai departe copiilor și copiilor copiilor. Aceștia, la rândul lor, au adăugat la povești lucrurile trăite de ei și le-au înflorit. Așa s-a transmis frica în sânge și în suflet* – și în multe povești. Alfred Hitchcock, maestrul povestirilor de groază, a spus cândva: „Nu este nimic greu de înțeles la teamă. Nu s-a schimbat nimic de când Scufița Roșie l-a privit în ochi pe lupul cel rău. Ne temem în continuare de exact aceleași lucruri. Numai că lupul nostru arată altfel. Complexul fricii este în noi toți".**

Impulsul non-modern

Pentru că este atât de memorabilă, teama a devenit unul dintre cei mai importanți însoțitori ai civilizației noastre, utilă pentru a supraviețui într-un mediu primitiv, dar mai degrabă deranjantă prin acțiunea ei impulsivă în societatea noastră actuală. Instincte cândva vitale pot fi deci acum mai păgubitoare decât acțiunile rău-intenționate. Este suficient să ne gândim la crizele financiare, în care investitorii cuprinși de panică au dis-

* Carl Gustav Jung lega transferul miturilor și de un transfer genetic al ideilor și imaginilor colective. Un copil nu se naște „tabula rasa", ci vine pe lume cu un creier puternic individualizat și predeterminat. Are o disponibilitate individuală pentru stimulii lumii exterioare. Aceasta este formată din instincte moștenite. Copilul trăiește aceste imagini moștenite treptat, ca pe niște noi impresii.

** Chandler 2005, p. 3.

trus valori de miliarde, fără să stea o clipă pe gânduri - un fenomen petrecut încă din 1637, când s-a spart celebra bulă speculativă din comerțul olandez cu lalele, sau care a putut fi observat în 2007-2008, când a explodat cea mai lucioasă bulă imobiliară din istorie.

Însă teama este și un instrument. Cu ea politicienii pot impresiona milioane de oameni, pot sădi ura și pot declanșa războaie. Firmele fac cifre de afaceri de milioane cu impulsurile instinctuale ale oamenilor. O parte nu mică a economiei trăiește din crearea fricii și răspunsurile aparent concludente pe care le dă - siguranța, adică în sens mai restrâns și mai larg: siguranța militară, cea a sistemului de sănătate și combatere a epidemiilor, siguranța alimentației și a politicii, cea financiară. Și nu în ultimul rând, teama este o vacă morală de muls, dacă ne gândim că sublima Biserică Catolică și-a făcut o parte din avere din teama credincioșilor de osânda veșnică - din care făcea parte și comerțul cu indulgențe. Credincioșii își „cumpărau" mântuirea sufletului prin actul de iertare, prin indulgențe.

Vom arăta că teama și frica sunt însoțitori nelipsiți ai economiei noastre capitaliste așa-zis pozitive, emoții acoperite de consumul nelimitat, care ar trebui să aducă fericirea. Economia noastră condusă în ascuns de frică merge de la iaurtul cu fructe pasămite sănătos pentru cei mici până la podeaua sterilă a firmei și până la titlurile de valoare „liniștitoare", despre care ni se spune că sunt acoperite de securități, acele *asset bank securities*. Și merge de la pofta de frică potolită de serialele TV de acțiune, de filmele de groază și de dramele apocaliptice hollywoodiene până la supravegherea internetului în numele combaterii terorismului și la intervențiile nimicitoare ale armatelor în numele unui așa-zis bine. Chiar în ultimii ani, teama a atins în societatea noastră un nivel care a dus la influențarea masivă a evoluției sociale, economice și politice.

Zvonul despre „actorul neînfricat"

Şi noi credeam că, din punct de vedere economic, am depăşit de mult asemenea lucruri. Când, în anii 1970, şcoala neoclasică încerca să vândă piaţa liberă ca pe o realitate, a creat un „supraom", pe care îl lăuda ca fiind „actorul neînfricat".* Această fiinţă întru totul raţională, care dispunea de toate informaţiile „relevante", putea să coordoneze economia prin deciziile sale raţionale, „rational choices and expectations", şi, prin aceasta, să creeze „pieţe eficiente". Supraomul fără temeri şi afecte era marioneta ideală a acelei „mâini invizibile" apărute în lume odată cu primul economist, Adam Smith. Uimitor este că nici crizele, nici prăbuşirile bursei nu au reuşit să schimbe până astăzi nimic din această apreciere eronată.

Nici în cea mai influentă carte de economie a lui Paul A. Samuelson şi William D. Nordhaus nu apare niciodată cuvântul „teamă", iar „panică" apare de două ori, atunci când vine vorba de a socoti bulele financiare ca pe nişte „anomalii" mai mult sau mai puţin istorice şi de a da asigurări că „o furtună în băncile noastre este rară şi mai puţin periculoasă în sistemul nostru financiar modern".**

Problema cu acest calcul este că presupune că un impuls atât de dominant ca teama dispare şi în realitate, odată cu eliminarea din glosarul ştiinţific. Un lucru asemănător au încercat epicurienii în vechea Romă, cu un succes la fel de modest. Au spus despre frică pur şi simplu că este un „afect artificial", fiind un sentiment legat de gândul la moarte. Însă moartea nu ar avea nimic de-a face cu viaţa. Că ar fi despărţită de viaţă. Şi aşa ar fi şi teama. Cu alte cuvinte: acolo unde există viaţă, nu există teamă. Totul este o chestiune de convingere şi de credinţă.

---

* Din Reghunathan / Pham 1999, pp. 56-57; Stähli 2013.

** Samuelson / Nordhaus 1999, p. 574.

Aici creştinismul este mult mai realist decât economia şi decât filosofii stoici. A asociat teama cu viaţa. Şi mai mult. Încă din referatul biblic al facerii omului teama joacă un rol central. Aşadar, neamul omenesc a fost în mod firesc lipsit de frică doar în grădina Edenului. Acolo, conform Bibliei, Adam şi Eva trăiau fericiţi şi mulţumiţi. Dar numai până când au gustat din pomul cunoştinţei. Dar din cunoştinţă nu s-a născut doar ruşinea, ci în primul rând teama. Nu degeaba s-au ascuns Adam şi Eva printre pomi când „au auzit glasul Domnului Dumnezeu purtându-se prin rai în boarea amurgului". Din câte se ştie, această primă frică de Dumnezeu nu i-a fost pe plac lui Dumnezeu. „Domnul Dumnezeu l-a chemat pe Adam şi i-a zis: ‚Adame, unde eşti?' Acesta a zis: ‚Glasul Tău l-am auzit purtându-se prin rai şi m-am temut, pentru că sunt gol, şi m-am ascuns.' Şi i-a zis Dumnezeu: ‚Cine ţi-a spus ţie că eşti gol? Nu cumva ai mâncat din pomul din care Eu ţi-am poruncit să nu mănânci?'"*

Cunoaştem continuarea. Raiul e închis, în schimb munca şi sudoarea devin blestemul omului, iar femeia naşte în dureri şi e supusă bărbatului. Grija defineşte, în plus, toate laturile existenţei. Istorisirea din grădina raiului dezvăluie şi puterea fricii: ea defineşte fantezia, imaginaţia celui pe care îl asaltează cu întrebarea: „Ce s-ar putea întâmpla?" Adică, în cazul lui Adam şi al Evei: „Dumnezeu chiar o să ne omoare, aşa cum ne-a spus?" (Notă, Facerea 2, 16: „Din pomul cunoştinţei binelui şi răului să nu mănânci, căci în ziua în care vei mânca din el cu moarte vei muri!")

Frica este legată în mare parte de viitor şi în general de timp – în care orice aşteptare este nesigură, şi amintirea, adesea, dureroasă. Din această îngrijorare în privinţa viitorului se naşte acţiunea economică. Omul îşi asigură existenţa făcând schimb de bunuri necesare şi îi cultivă în acelaşi timp pe toţi

* Facerea 3, 1-24; Biblia, traducere de Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2011.

frații mai mici ai fricii: grija, îndoiala, gândirea, precauția, neîncrederea. Pretutindeni acestea se regăsesc în legi și contracte, scrisori de credit și de garanție, împrumuturi și chirii, în aparatul de stat. Fundamentul tuturor acestor lucruri este principiul controlului rațional al celuilalt - și, prin urmare, al controlului fricii pentru binele deținut. William Shakespeare subliniază purtarea determinată de frică în *Hamlet*.

> Un cuget temător ce prea îndeaproape
> Gândește la ieșire - un gând care,
> De-l împarți, un sfert e-nțelepciune
> Și mereu trei sferturi lașitate...*

Vedem: teama este pentru noi, muritorii de rând - nu pentru eroi. Are posibilități fantastice, în sensul propriu al cuvântului. Atotputernicia ei face din ea unul dintre punctele esențiale ale psihologiei. Se află la baza celor mai multe boli psihice, care își fac loc prin tulburări legate de temeri și pe care le găsim ilustrate și în economie. De aceea este și un centru natural al psihanalizei lui Sigmund Freud.

Sugestia fricii

Freud încearcă să analizeze frica în mod integral. Simptomele fizice nu sunt decât accesorii - din punct de vedere fiziologic teama provoacă transpirație rece, piele de găină, puls și respirație accelerate.

Dar ce efect are asupra sufletului omenesc? Freud spune că teama are o legătură inconfundabilă cu așteptarea. Decisiv este dacă obiectul fricii este definit sau indefinit. Să luăm ca

* Shakespeare 1959, p.88.

exemplu un șarpe veninos care se târăște spre noi. Această circumscriere clară a obiectului fricii – spune Freud – face din ea o „frică reală". Această frică reală are ca efect reacții raționale. În cazul nostru specific, unii fug din calea șarpelui, alții se urcă pe un fotoliu, alții încearcă să-l îmblânzească cu fluierul și descântecele, cei din urmă, cu pușca. Frica reală se definește așadar prin aceea că omul poate avea o reacție – indiferent cât de rațională sau de încununată de succes ar fi.

Însă omul este o ființă dotată cu fantezie. În condiții normale, aceasta este una dintre cele mai bune însușiri ale sale. Dacă însă inspirația face pereche cu frica, devine o pacoste. Atunci apare, spune Freud, o „frică nevrotică" sau „automată". Filosoful Epictet a observat acest lucru încă din anul 80 după Hristos: „Nu lucrurile însele ne provoacă teamă, ci reprezentarea pe care o avem despre ele".*

Șarpele din exemplul nostru se transformă în fantezia noastră într-un monstru enorm. Intrăm în panică. Sigur, Freud spune aceste lucruri într-un mod ceva mai sobru: „Pericolul este cunoscut și real, dar teama de el este exagerat de mare, mai mare decât ar trebui să fie după judecata noastră. În acest mai mult se vede elementul nevrotic. O teamă impulsivă este legată de frica reală".**

Carl Gustav Jung cunoaște o stare de spirit asemănătoare. Însă el afirmă că înainte anumite imagini arhetipale s-au eliberat de controlul conștientului. Libere de orice limite raționale, pot provoca acțiuni compulsive și psihoze.

Putem urmări încă odată evoluția fricii cu Freud și Jung: teama și grija sunt o stare atât de neplăcută pentru eu, încât sunt adesea reprimate și ajung în inconștient. Însă afectul

---

* Epictet o. J.

** Freud 1926.

reprimat își eliberează în altă parte energia, de pildă în nevroze compulsive. Un exemplu foarte cunoscut din analiza freudiană este cel al unei tinere, care simțea nevoia să se spele constant pe mâini – de frică, spunea ea. În timpul terapiei a reieșit că impulsul ei de a se spăla a apărut într-o vreme în care își dorea ca tatăl ei mult prea sever să moară. Practic se spăla de frica de dorința interzisă – o străduință spre curăția sufletească prin igiena trupească.

Vedem de aici că temerile reprimate nu se odihnesc pur și simplu mute și inactive în psihic, ci sunt „eliberate, ca pasărea cerului, din organizarea eului". Astfel devin de necontrolat și mult mai periculoase, pentru că se află sub controlul unic al instinctelor și al impulsurilor.*

---

* Sigmund Freud a descris perfect acest context în tratatul Inhibiție, simptom, angoasă din 1926: „Dacă eul a reușit să se apere de o mișcare periculoasă impulsivă, de pildă prin reprimare, a inhibat și a afectat această parte a supraeului, dar i-a dat în același timp și o anumită independență și a renunțat la ceva din suveranitatea lui. Aceasta este o consecință a naturii reprimării, care este de fapt o încercare de a fugi. Partea reprimată este acum «liberă ca pasărea cerului», exclusă din marea organizație a eului și supusă doar legilor care stăpânesc în domeniul inconștientului. Dacă situația în privința pericolului se schimbă, astfel încât eul să nu mai aibă motiv să se apere de o nouă mișcare impulsivă, analogă cu cea reprimată, consecințele limitării eului devin manifeste. Noua evoluție a impulsului are loc sub influența automatismului – prefer să spun: a impulsului repetitiv –, merge pe aceleași drumuri ca impulsul reprimat mai devreme, ca și cum pericolul depășit ar exista în continuare." (Freud 1982 f., p. 303).

Există nenumărate definiții ale angoasei. Cititorilor interesați le recomandăm diferențierea între teamă și angoasă făcută după Tucidide de Gregory Nagy, de la Harvard Center for Hellenic Studies: „The Subjectivity of Fear as Reflected in Ancient Greek Wording". Tucidide folosește pentru acest sentiment și cuvântul „deos", „dubium" în latină. Este îndoiala când trebuie să alegi dintre două posibilități, iar cuvântul din greaca lui Homer pentru cuvântul angoasă este „simțire îndoită". Tucidide (3 / 11 / 2) se referă la acest tip de angoasă decizională când vorbește despre alianțele politice: „Teama reciprocă este singura bază sigură a unei alianțe." Astfel, deos este și ce au produs americanii și rușii în secolul XX sub numele de Război Rece. O formă de descurajare. Prin „explesis", Tucidide se referă la amorțirea care se poate transforma în panică dezlănțuită – teroarea lui Freud: „La lăsarea nopții, macedonenilor și barbarilor li s-a făcut deodată atât de frică, ceea ce se întâmplă adesea în cazul unor mari armate, încât au fugit cuprinse de panică. Și presupunând că dușmanul era mult mai numeros decât se așteptaseră

Observăm un lucru asemănător și în economie. Reprimă, de pildă, teama de investiții greșite cu surogate, ca modelele matematice ale disipării riscurilor și cu utilizarea asigurărilor pe investiții. Piețe întregi se bazează pe simularea siguranței și promisiunea profitului. Însă cum o promisiune se dovedește imposibil de respectat, o corecție brutală distruge părți ale pieței, reacție care cel mai adesea nu are loc în baza calculului fricii reale, ci urmează mecanismul „angoasei automate", ca și cum ar fi o problemă de viață și de moarte. Apoi ziarele titrează: „Piețele în panică". În continuare vom discuta despre acest blestem al economiei.

De la Pan la panica piețelor

Panica este o stare stranie. Este forma cea mai contagioasă a fricii și de departe cea mai periculoasă. Pentru a o putea descrie cu adevărat, vom prezenta un mit grecesc. Și aici este vorba despre o analiză rafinată a sentimentelor și instinctelor noastre. În povestirea despre zeul Pan, teama a fost hotărâtoare pentru – nici mai mult, nici mai puțin – domnia în lumea zeilor.

Pan este unul dintre zeii cei mai umani – și în privința preferințelor și a viciilor. Într-adevăr, evită Olimpul și masa zeilor. Fratele vitreg al lui Zeus, fiu al titanului Cronos, tatăl lui Zeus, și al zeiței-capră Amaltheia, preferă să trăiască pe pământul peste care se plimbă cu picioare de țap. Are grijă bucuros de turmele și stupii săi din Arcadia și îi place să participe la serbările muritorilor. Bunul zeu este văzut rar în afara teritoriului său. Doar atunci când urmărește vreo nimfă, dintre cele pe care

---

și că voia să-i atace, au cedat și au fugit spre casă." (Tucidide 4 / 125 / 1). Din Tucidide 1829, pp. 257 și urm., 475, 660.

îi place să le ameţească şi să le lase însărcinate, cum ar fi frumoasa Echo sau Eufemia. Este în tot cazul un afemeiat, printre ale cărui recorduri se numără faptul că s-a culcat cu toate dansatoarele dezlănţuite din suita lui Dionisos, mainadele.

Iată că Zeus smulge puterea de la Cronos, tatăl lui, pentru a deveni el însuşi stăpân în Olimp. Ce-i drept, nici bătrânul Cronos nu-i tocmai nevinovat. Doar i-a mâncat pe fraţii lui Zeus de teamă să nu vrea să-i ia tronul. Aşa că Zeus se deghizează în paharnic şi îl îmbată în aşa hal pe tatăl lui, încât acesta îi vomită nedigeraţi pe toţi fraţii şi surorile lui: Hestia, Demetra, Hades şi Poseidon.

Dar cu asta mai are mult până la stăpânire. Pentru că acum titanii, sub conducerea cumplitului Atlas, pornesc la luptă împotriva lui Zeus. Se ajunge la bătălii furioase, care durează zece ani, pentru stăpânirea cerului şi a pământului. Titanii ajung în avantaj, iar Zeus îşi caută ajutor în lumea subterană şi ciclopii îi dau fulgerul şi alte arme. Dar nici acest lucru nu e hotărâtor şi titanii sunt din ce în ce mai puternici. În momentul culminant al luptei, când Zeus însuşi este într-o situaţie dificilă, Pan scoate un ţipăt îngrozitor: lung, ascuţit şi sfredelitor. Titanii rămân înmărmuriţi de groază. Doar Atlas încearcă, curajos, să facă ordine în şirurile de luptători. Dar titanii nu mai ascultă nicio poruncă şi se risipesc fugind orbeşte. Aşa îi asigură Pan cel prietenos lui Zeus domnia în Olimp: prin prima panică din istoria cerească.*

Povestea nu arată doar puterea fricii, ci şi capacitatea ei de a întoarce pe dos istoria, de a transforma în câteva clipe grupuri întregi de învingători în pierzători risipiţi. Şi nu se întâm-

---

* Este uimitor, în context, felul în care descrie Charles Darwin frica: „Când frica atinge un nivel foarte ridicat, panica se descarcă printr-un ţipăt cumplit..." Darwin 1872, XII, p. 291, Übers. OT.

plă la fel când numeroşii câştigători de pe pieţele financiare se transformă în mase de pierzători? Adică atunci când dintr-un moment într-altul curajul şi disponibilitatea faţă de risc se transformă în precauţie şi frică?*

Istoricul economiei Charles P. Kindleberger a definit acest lucru astfel: „Panica este o frică bruscă, fără un motiv anume, care apare pe pieţele de capital sau care include o mişcare masivă a puţinelor lichidităţi în direcţia banilor sau a avutului public". Încă din 2003, a analizat relativ exact cele ce aveau să se întâmple în 2007: căderea rapidă a valorilor capitalurilor, oprită prin intervenţia masivă a băncilor centrale şi a guvernelor – şi care acum se reflectă în trezoreriile de stat relativ goale.**

Am spus deja mai sus că Sigmund Freud a socotit procesele psihice şi ca pe o „economie" a energiilor, ca pe un flux permanent între cele reprimate şi cele ieşite la iveală, între iubire şi ură, agresiune şi teamă.*** Aşa trebuie să ne şi închipuim efectul instinctelor asupra economiei: între cele două extreme, dacă vrem să le socotim ca fiind lăcomia şi panica, nu există o opoziţie, ci un strâns raport interşanjabil. Sunt legate una de cealaltă ca cele două laturi ale unui leagăn. Ca şi în cazul leagănului, nu există nicio stare fără efectul părţii celeilalte. În acelaşi sens, fiziologul american Walter Bradford Cannon a descoperit că o hotărâre într-o situaţie ce provoacă frica se

---

* Carl Gustav Jung menţionează triburile africane în care bărbaţii şi femeile care cad pradă panicii sau unei psihoze trebuie să se supună unui ritual de purificare. Şi James George Frazer vorbeşte despre o anumită carantină pentru vindecarea şocului mintal suferit. Inutil de menţionat că asemenea prevederi nu există pentru investitorii sau brokerii moderni. Când această abstinenţă în cazul „pieţelor nervoase" posttraumatice nu ar fi nici pe departe cea mai proastă idee.

** Kindleberger 2011.

*** Şi Jung găseşte la arhetipurile lui un aspect „pozitiv" şi unul „negativ", care formează împreună o unitate.

mișcă mereu între extrema atacului și cea a fugii - ceea ce corespunde, din perspectivă economică, alegerii între „a păstra / a cumpăra" și „a vinde". Pe granița îngustă a acestor două extreme s-a jucat adesea soarta unor economii întregi.

Pe piețele financiare, informațiile și ultimele știri joacă rolul lui Pan. Au efectul unor semnale freudiene ale fricii - chiar și vorba despre informații privind vânzarea masivă a anumitor acțiuni sau falimentul unei companii exemplare, ca Lehman Brothers. Abia asemenea știri - indiferent cât adevăr conțin - sunt punctul de pornire a piețelor care se clatină și se prăbușesc, ca titanii din Olimp în vremuri mitice.

Declanșatorul unei asemenea crize poate fi într-adevăr o minciună. De pildă, în 1873, zvonul scăderii prețurilor la materii prime din Paris a provocat criza bancară de la Viena. Prăbușirile băncilor au mers din AustroUngaria prin Berlin până la Londra și au declanșat un val de falimente și de șomaj în masă care era să provoace o revoluție în Germania. Dar guvernul lui Otto von Bismarck a reușit să detensioneze situația prin crearea primei legislații sociale europene.

Nici cei mai luminați oameni nu fac decât greu sau deloc diferența între real și fictiv în situații care provoacă frica. Iată un exemplu din SUA: spectatorii unui meci de baseball au fost avertizați prin boxe că, în băuturile lor răcoritoare, se află germeni nocivi. În consecință, peste 200 de oameni au trebuit internați în spital cu simptome clare - stări de vomă și de rău. Mai târziu, a ieșit la iveală că anunțul nu fusese decât o glumă proastă și că nimeni nu avea nicio problemă. Știrea despre băutura plină de microbi a avut un efect de „nocebo", un placebo aplicat negativ.

Afacerile mondiale ale fricii

Cu adevărat istoria lumii este plină de evenimente în care frica sugerată a declanșat efecte ample de domino. În istoria oficială acestea sunt acoperite, astfel încât să vedem o serie de fapte plănuite venite dinspre suflete curate, respectiv întunecate. Unul dintre cele mai cunoscute exemple de teamă politico-economică, îmbrăcat ulterior în mantia eroismului, este Revoluția franceză.

La începutul verii lui 1789, existau diferite rivalități între nobili, rege și a treia stare. Dar până la începutul lui iulie aceste conflicte erau evenimente extrem de izolate: Ludovic al XVI-lea se desfăta fără griji la vânătoare la Versailles și exista un parlament mai mult sau mai puțin inutil, ale cărui legi răsunau fără efect în regatul sclerozat și apatic.

În vara aceluiași an, rezervele de cereale au scăzut, legumele au putrezit pe câmp și prețurile la pâine aproape s-au dublat din cauza speculațiilor. În Paris au apărut primele agitații din cauza inflației.

Însă scânteia care a aprins revoluția a fost un zvon răspândit de răsculați, că nobilii ar fi trimis bande de cerșetori și de infractori să taie porumbul de pe câmp înainte să se coacă, pentru a face astfel prețurile să crească. În plus, ar fi strâns deja o armată de mercenari însetați de sânge care cutreierau țara ucigând și incendiind.* A fost suficient pentru a declanșa o psihoză colectivă și a porni răscoala. Țăranii și locuitorii satelor au atacat și au prădat castelele, i-au omorât pe proprietarii de pământ și pe nobili.

Zvonurile au determinat desfășurarea evenimentelor și au provocat situațiile cele mai absurde. De pildă, într-un sat la

* Izvoare: Furet 1996; Lefebvre 1932.

nord de Paris, s-au creat tulburări grave din cauza anunțului că o armată de cerșetori plătiți de rege s-ar apropia. Pentru început sătenii au izgonit forțele de ordine ale regelui, apoi au atacat un grup înarmat care se apropia de satul lor. A ieșit apoi la iveală că atacatorii erau de fapt locuitorii satului învecinat care le veneau în ajutor sătenilor după ce auziseră zvonurile.

La grande peur – marea frică, așa s-a numit mai târziu această perioadă dintre începutul lui iulie și sfârșitul lui august 1789, care a măturat de la putere monarhia. Mirabeau a spus mai târziu: „Nimic nu e mai surprinzător pentru observatori decât tendința generală din vremurile grele de a crede și de a exagera veștile proaste".* Ludovic al XVI-lea a fost singura excepție. În seara de 14 iulie, regele nota în jurnal: „Rien". Nimic. Era ziua în care cetățenii furioși doborâseră Bastilia.

Teama, ca afacere de miliarde

Dacă deci teama poate schimba istoria, atunci cu siguranță poate să și domine adâncurile afacerilor de doi bani: o firmă americană de pildă face o reclamă încununată de succes la *fear selling*. Ce pot spera clienții? „Aveți dificultăți cu vânzările? Încercați acum fear selling. Vindeți mai repede și mai bine." Și mai departe: „Tactica și tehnicile despre care s-a dovedit că îi fac pe clienți să cumpere de 78 de ori mai repede".**

Poate că acest exemplu este extrem. De aceea am studiat alte cazuri de afaceri cu frică. Iată trei exemple ale acestei afaceri variate și complet subestimate, de miliarde.

---

* Herbert 2003, p. 90.

** Borgese 2005, p. 3, Übers OT.

Cazul 1: pandemia

Cu toții ne temem pentru viața și sănătatea noastră. Bolile care par a fi perfide și pot ucide mase întregi de oameni sunt izvoare predilecte de fobii în masă și psihoze. Ne amintim cu toții de diferitele epidemii și pandemii de care a avut parte planeta de la intrarea în noul mileniu: BSE (2000), SARS (2003), pestă porcină (2006), gripă aviară (2008/9), gripă porcină (2009/10), Ehec (2011).

Între anii 2000 și 2011, concernele farmaceutice și guvernele au lansat campanii de avertizare împotriva diferitelor epidemii. Alături de ele: Organizația Mondială a Sănătății (OMS/WHO), care în 2010, în cazul gripei porcine, a strigat „pandemie", deși agentul patogen H1N1 a provocat printre oameni mai puține morți decât o gripă obișnuită.

Alarma justifică și activități proprii. În cazul gripei aviare, OMS a delegat propriii investigatori (epidemiologi de teren), care au studiat, cu eforturi financiare considerabile, modurile actuale de transmitere și evoluțiile virusului. În multe țări s-au elaborat planuri naționale de criză pentru cazul unei transmiteri masive a virusului gripei aviare de la păsări la oameni. În Japonia, de pildă, a fost emis un plan de urgență care prevedea și internarea cu forța a celor bolnavi, închiderea școlilor și interzicerea întrunirilor. China a anunțat că, în caz de urgență, își va închide granițele. Și Australia a aprobat închiderea tuturor porturilor și aeroporturilor pentru transportul internațional. 92 la sută dintre societățile comerciale se temeau de întreruperi ale afacerilor pe termen mediu și lung. Planurile de urgență anterioare excludeau în marea lor majoritate un asemenea scenariu.

Statele făceau stocuri de măști de protecție, farmaciile erau asediate de cetățeni înspăimântați care veneau după medica-

mentele antigripale Tamiflu și Relenza. S-au vândut atunci 440 de milioane de vaccinuri împotriva pestei porcine și s-a făcut un profit de 5,2 miliarde de dolari. Concernul Sandoz a vândut doar Tamiflu în valoare de 2,7 miliarde de euro. Nu avea să fie ultimul bilanț de succes realizat în baza unei frici create în prealabil: între 2006 și 2010, producția de vaccinuri la nivel mondial s-a dublat, de la 500 de milioane de doze anual la aproape un miliard; până în 2015, producția urmează să se dubleze încă o dată, până la două miliarde de doze.

Chiar în acest context s-a dovedit activitatea fertilă a așa-numiților „afaceriști ai fricii", care astăzi funcționează ca miticul Pan, mai puțin de groază, cât din interese economice proprii: în cazul descris a fost vorba despre experți, medici și specialiști în sănătate ai OMS, care au recomandat să se dea alerta supremă de „pandemie", ceea ce a dus în primul rând la cumpărarea de medicamente scumpe. Unii dintre acești experți, după cum a ieșit la iveală mai târziu, se aflau pe statele de plată ale diferiților giganți farmaceutici.*

Cazul 2: igiena

Uneori frica nici măcar nu se manifestă ca frică. Se maschează în dorință. Un exemplu cât se poate de ilustrativ este cel al vânzării produselor de igienă și curățenie. Mulți vor chicoti cu condescendență: ce are asta de-a face cu frica? Și totuși, așa este. Un exemplu izbitor, fictiv, din reclamele televizate: în reclama pentru un produs de curățat - să spunem că s-ar numi „Meister Klopper" -, un duh plin de mușchi le sperie atât de tare pe toate căpușele și bacteriile (în mod obișnuit murdare și dotate cu dințișori ascuțiți), încât acestea pleacă de bunăvoie din casă.

* Cohen / Carter 2010; Stein 2010.

Această reclamă nu se adresează celor care au deja produsul de curățat respectiv, ci celor care nu-l folosesc încă. În timp ce primii încă mai râd de monstruleții amuzanți din praf, cei din urmă se întreabă deja inconștient câte miliarde de catapulte de mizerie sunt active în propria locuință. În loc să transmită această întrebare către gândirea conștientă, îngrijorarea este îngropată. Însă în momentul în care consumatorii se află în fața raftului din magazinul universal, subconștientul le transmite dorința de a cumpăra, și până să apuce omul să mai stea pe gânduri, a și înhățat flaconul cu „Meister Klopper".

Psihologic, vorbim aici despre crearea unui „afect" (teama de murdărie), legat de propunerea „îndepărtării" lui (Meister Klopper). Aceste mesaje, care nu sunt percepute conștient, ajung cu siguranță la destinație. Numai în UE se folosesc anual cel puțin 3,5 tone de produse de curățat. Cetățenii UE cheltuie anual 15 miliarde de euro pentru curățenie.*

Cazul 3: ruleta asigurărilor

Afacerea cea mai lucrativă cu frica este cea legată de imposibilitatea de a prevedea viitorul. Am aflat deja mai devreme de la Sigmund Freud că pericolele nedefinite și încețoșate din viitor pot provoca cele mai mari griji și da naștere celor mai cumplite imagini. Niște oameni care știu să socotească s-au orientat în funcție de acest lucru și au inventat un joc de noroc invers: asigurările.

Dacă jucătorul de ruletă de la cazino joacă în ideea posibilității de a avea noroc, asigurările își fac bani din supoziția că o nenorocire nu va avea loc. Se supun și ele unui risc – ca banca

* Sursa: Guvernul federal german, www.bundesregierung.de, www.forumwaschen.de, toate numele de produse modificate.

la cazino –, doar că mult mai mic. Pentru că ghinionul pentru banca de la cazino ar fi ca bila să se oprească pe un număr pe care au fost pariați bani: de pildă, pe zero. În cazul unui cazino cinstit, șansele sunt de unu la 37. În schimb, probabilitatea ca un incendiu să distrugă o clădire este de unu la 200 000. După cum vedem, agentul de asigurări stă de mii de ori mai bine decât proprietarul de cazino. Dar acesta din urmă nu este oare privit ca exploatator și individ dubios, mai degrabă decât asiguratorul?

Nu contează. Asigurarea te protejează, așa se spune, cazinoul, nu. Indiferent că e vorba de geamuri sparte, internări în spital sau moarte: cine își face griji își cumpără asigurare. Și totuși rămâne un pariu. Nu degeaba în momentul crizei imobiliare din SUA în acest domeniu s-au produs cele mai mari pagube. S-au făcut pachete de credite asiguratorii pe case, s-au negociat la nivel înalt pe piețele financiare și după crah s-au făcut găuri de miliarde în bilanțurile băncilor și fondurilor. Așa a fost atrasă în vârtejul crizei și cea mai mare casă de asigurări din Statele Unite, American International Group (AIG), și a fost la un pas de faliment. Statul a trebuit să intervină cu 182 de miliarde de dolari ca să salveze AIG.

Dar și ținând seama de crah, domeniul asigurărilor este unul dintre cele mai profitabile din lumea capitalului. Iar asiguratul este o miliardime dintr-un sistem cu multe miliarde. Cea mai mare firmă de asigurări din lume, AXA, are nu mai puțin de 96 000 de angajați și o cifră de afaceri de 142 de miliarde de dolari. Numărul mediu de angajați al celor mai mari cinci companii de asigurări din lume este de peste 500 000, iar cifra de afaceri cumulată a giganților din domeniu este de 550 de miliarde de dolari.

Războiul împotriva terorismului – un război împotriva economiei

Deci din perspectiva economiei de piață frica este un izvor nesecat și în același timp cauza distrugerii a nenumărați bani. Este un lucru pe care îl arată și povestea ultimilor ani. Când, pe 11 septembrie 2001, turnurile gemene de la New York s-au prăbușit, politicienii și intelectualii au socotit că este „un punct de cotitură a istoriei". Într-adevăr, așa ceva nu se mai întâmplase: o mână de ucigași înarmați cu bricege lovise o putere mondială. Acum, după aproape 14 ani, nici SUA, nici cultura occidentală nu au dispărut, nici terorismul nu a fost înfrânt.

În acest sens, așadar, nu a avut loc o cotitură. Și totuși a existat o schimbare. În septembrie 2001, Occidentul a început, ca reacție provocată de frică, să arunce cu lopata bani și vieți omenești într-un mare butoi fără fund: acestui butoi i-a spus „războiul împotriva terorismului". Și până astăzi tot mai dă la lopată.

Congresul Statelor Unite a evaluat costurile directe ale atacurilor teroriste la 35 de miliarde de dolari – această sumă include pierderea celor 3 000 de oameni uciși la New York și Washington (calculând cât ar fi produs în viață), și distrugerea clădirilor și a infrastructurii.

Apoi urmau costurile provocate de șoc și de reacția la șocul atacurilor. Pentru început, Federal Reserve Bank a pompat suma nemaiîntâlnită de 100 de miliarde de dolari în piețele financiare, pentru a menține piața bancară internă, care risca să se prăbușească după atacuri.*

Apoi a început războiul împotriva terorismului, care a costat Statele Unite în Irak și Afganistan în jur de 1,5 miliarde de

* Nanto 2005.

dolari până la sfârșitul lui 2013.* Cum prin industria de război se asigură foarte puține locuri de muncă nesigure și cum prin definiție războiul distruge avuția, cea mai mare parte a acestei sume a trebuit să fie definită ca „bani distruși" din punct de vedere economic. Dacă punem la socoteală consecințele pentru economiile naționale implicate generate de militarii și civilii morți, conform laureatului Premiului Nobel pentru Economie, Joseph E. Stiglitz, această sumă urcă până la 3 miliarde de dolari.

Dacă este însă să-i credem pe cei mai mulți experți americani, ambele războaie au contribuit prea puțin la o siguranță sporită a americanilor. Imaginea este completată de o ultimă comparație a cifrelor: costurile de război de 1,4 miliarde de dolari corespund actualului deficit bugetar al Statelor Unite.

Afaceriștii fricii și distribuirea fricii

Pentru a înțelege mai bine sistemul de *fear market* și pentru a identifica motivele și strategiile celor implicați, vom face deosebirea între două tipuri de frică: fricile primare și fricile secundare. Fricile primare sunt legate în mod nemijlocit de existența noastră, de pildă, frica de foame sau de boală. Duc adesea la ceea ce am definit mai devreme ca „teamă automată", strâns legată de instincte și reflexe.

Fricile secundare cuprind sentimente morale sau etice legate de probleme învățate și reglementate prin autoritatea supraeului. Personal și fizic, aceste temeri se resimt foarte puțin sau deloc. Teama conștiinței ar fi aici expresia cea mai potrivită, dacă ar fi să-i cerem sfatul lui Freud: „Conștiința, la

* nationalprioritiesproject.com / costofwar.com; Stiglitz 2008.

rădăcinile ei, nu este decât teamă socială". Asemenea frici secundare sunt, de pildă, frica de consecințele conflictului între Nord și Sud sau de consecințele progresului tehnic.

Vom cerceta ambele grupuri de temeri în ceea ce privește efectele lor și vom face în acest scop un experiment intelectual ai cărui subiecți sunteți dumneavoastră, cititorii noștri. Să presupunem că avem o piață cu tarabe. La fiecare dintre tarabele noastre este expusă o problemă și noi oferim soluții, așa cum alții vând mere sau zarzavat. Să luăm exemplul „schimbări climatice" din grupul de frici secundare: aici poate am oferi certificate verzi sau taxe de externalitate Arthur Cecil Pigous. La taraba de frică primară „hrană și siguranță", vindem o alarmă automată împotriva hoților și asigurări împotriva foamei. Unde credeți că ar da buzna cumpărătorii noștri? La tarabele cu frici primare, ca cele legate de sănătate, siguranță ș.a.m.d., sau mai degrabă la cele secundare, ca cea legată de schimbările climatice? Cei mai mulți dintre dumneavoastră ați vrea cu siguranță să vă liniștiți temerile care vă sunt mai aproape, adică „hrană și siguranță", înainte de a vă gândi să salvați condițiile climatice. Acest lucru ne duce la

Teza alocării temerilor

1. Indivizii au tendința să-și liniștească mai degrabă fricile primare decât pe cele secundare. Fricile primare, în baza reacțiilor impulsive pe care le provoacă, sunt mai profitabile decât fricile secundare, aflate în legătură cu valorile etice.
2. Dacă doar profitul ar motiva toate deciziile de pe piață, ofertanții ar încerca să se adreseze fricilor primare sau să mute fricile secundare la nivelul celor primare (de pildă, arătând, în locul unei liste interminabile de calcu-

le ale temperaturii și statistici, un urs-polar singur pe o mică bucată de gheață).

3. De aici reiese că: ofertanții care urmăresc să obțină venituri din teme legate de frică au tendința să facă fricile mai intense și mai amenințătoare decât sunt în realitate, în efortul de a le conferi putere economică. Puterea lor rezidă așadar în producția de frică automată.

Aici ne aflăm din nou în fața problemei puterii presei și a acelor experți care sunt în stare să dea direcția discuțiilor din societate și care, în acest sens, sunt afaceriști ai fricii. Asta începe de la simplul cronicar al unui ziar tabloid, care din goana după senzații tari exagerează numărul victimelor sau schimbă faptele. Și se termină la profesorii de economie cu înalte calificări, care profețesc de ani de zile marea prăbușire a economiei mondiale, pentru a atrage deponenții către fonduri în aur așazis sigure, de pe urma cărora profită doar profesorii înșiși.

Văzute în lumina economiei fricii, rețelele teroriste intră și ele în categoria de „afaceriști ai fricii". Ca și ziarele care vorbesc despre ele, socotesc o mare victorie atunci când miliarde de oameni află despre uciderile lor. Teroriștii câștigă noii adepți, ziarele, noi ediții. Este una dintre cele mai mari dileme ale vremurilor noastre: din interes propriu, economia fricii din presă nu are nicio dorință de a coopera la depășirea fricii. De aceea are un succes economic atât de mare. Filosoful Slavoj Žižek a sintetizat lucrurile astfel: „Stârnirea fricii este unul dintre fundamentele constitutive ale subiectivității actuale. Teama are șanse bune să devină ideologia dominantă a capitalismului global".**

---

* Cu cartea *Culture of Fear*, Frank Furedi a realizat, în 2002, o scriere deschizătoare de drumuri despre cultura prevenirii și a fricii din societatea noastră.

** Žižek 2011, pp. 42 și urm.

Criza economiei – sindromul

Acum trebuie însă să lămurim și rolul economiei neoclasice, care nici nu vrea să audă de puterea fricii. Căci trebuie să existe motive pentru această neglijență.

Pe cel mai important l-am sugerat deja pe scurt în paginile anterioare: frica nu poate fi măsurată, nu urmează o evoluție constantă și nu are intensitate regulată, calculabilă matematic. Apare spontan și se manifestă în atâtea moduri individuale, încât efectul ei nu poate fi măsurat. Este „străină de logică" sau, cum spune filosoful german Bernhard Waldenfels, „se sustrage ca element străin clasificării ordonatoare".*

În schimb, tendința către propriul interes economic e măsurabilă și poate fi reglată. Astfel, efectul ofertelor speciale asupra comportamentului cumpărătorilor și al vânzărilor poate fi măsurat fără probleme și transpus în modele. Chiar și doar această diferență îi obligă practic pe economiști să fie optimiști. Căci tot ce este calculabil e la fel de rațional ca sistemul în care trebuie încadrat. Și subiecții care acționează. O economie în care toți participanții sunt rționali se va dezvolta obligatoriu liniar – cum altfel? Dacă vorbim doar despre preferința de a maximiza foloasele individuale – măsurabile prin calculul probabilităților –, cum să apară vreodată o pagubă? O *minimizare* a foloaselor individuale este exclusă din start. Actorul pieței libere este perfect din punct de vedere științific, însă psihologic vorbind, doar un idiot vesel.

De aceea economia nu înțelege fenomenele de criză decât, în cel mai bun caz, în retrospectiva istorică. Și aceasta este una dintre marile ei probleme. Când John Maynard Keynes spune că „economiștii își fac sarcina prea ușoară când, în vremuri de

* Waldenfels 1997, p. 44.

furtună, tot ce ne pot spune este că marea se va liniști după ce furtuna se va potoli"* are dreptate, dar, cu tot respectul, trebuie să-l completăm: logica economiștilor neoclasici pur și simplu nu permite să spui mai mult decât că vremea e frumoasă, rămâne frumoasă sau va fi din nou frumoasă. Nu pentru că această logică ar fi prea dură sau lipsită de elementul social, cum i se reproșează – ci pur și simplu pentru că este prea frumoasă ca să fie adevărată.

Cel mai bun exemplu în acest sens sunt instrumentele matematice strălucite ale economie financiare moderne. De pildă foarte criticatul *high-frequency trading* de pe piețele financiare. Acesta permite să se efectueze tranzacții în fracțiuni de secundă. Acest HFT este, fără exagerare, o invenție genială și o încununare a gândirii logice. Optimizează într-o măsură enormă piețele financiare, pentru că ia în calcul și cele mai mici mișcări ale pieței și le duce la îndeplinire în mod operativ.

Dar, pe de altă parte, *high frequency trading* este, ca să-l parafrazăm pe Keynes, un „program de vreme frumoasă", care nu reacționează decât la tendințele piețelor. Dacă așadar se produce o prăbușire rapidă a cursului, impulsul programelor trebuie să minimizeze pierderile investitorilor – și să vândă. Așadar, într-o situație gravă amplifică criza în loc să o atenueze.

Vremea politicii

Acum se pune întrebarea cum pot fi schimbate acest sistem și această perspectivă economică. După părerea noastră, cel mai simplu ar fi dacă economia ar redeveni ce a fost inițial: o economie politică.

---

* Keynes 1930a.

Iată o povestioară în acest sens. Studiile despre creier au descoperit că partea aparatului nostru gânditor responsabilă pentru frică se compune din două mici părți ovale ale creierului: „sâmburii de migdală" sau „amigdalele". Amigdalele pot fi dezactivate cu medicamente betablocante. La sfârșitul lui 2008, o funcție medicală asemănătoare pentru centrul fricii economiei globale a avut-o politica. Confruntată cu posibilitatea unui faliment global al băncilor, a decis să inunde piețele cu bani, iar băncile centrale au început o operațiune fără precedent de tipărire a banilor, care durează până astăzi.

Toți cancelarii și miniștrii de finanțe ai țărilor industriale au venit în fața camerelor de televiziune și au promis siguranță totală pentru depozite și averi. Această siguranță nu a existat, bineînțeles, niciodată. Dar nici o anestezie locală mai bună pentru centrii fricii din amigdalele investitorilor și deponenților. Dacă economiștii care creează sistemul ar înțelege acest rol al parlamentelor și guvernelor, ar face un pas imens înainte. Ar câștiga un centru de coordonare a fricii și de criză.

Cuvântul „incertitudine" este cel mai potrivit pentru a descrie ce se întâmplă în „psihicul unei economii naționale", dacă politica nu intervine sau o face doar din perspectivă clasică economică. Atunci piețele așteaptă, în cădere liberă, să le apară un pământ sub picioare, băncile tremură în fața realității bilanțurilor și refuză să acorde credite economiei reale, „pentru că nu se știe ce-o să fie...". Avem din nou de-a face cu „frica automată" a lui Freud, care apare în cazul unei incertitudini prea mari și poate să evolueze în tulburări nevrotice.

Filosoful italian Antonio Gramsci a formulat cândva următoarea concluzie poetică despre crize: „La căderea întunericului vin fantomele".* O perioadă de criză este într-adevăr cufundată

* Citat după Amin 2012.

în lumină crepusculară; vechile sisteme par să eșueze, cele noi nu au fost încă inventate. Domnește nesiguranța. În această stare însă, acel „little shop of horrors" pe care îl avem în noi de milioane de ani își deschide ușile. Ne furnizează bucuros toate creaturile cumplite și înfricoșătoare despre care am vorbit la început: șerpi, balauri, fiare, vârcolaci și alte duhuri, despre care credeam că civilizația le-a alungat de mult. Și noi le acceptăm imediat pe toate, împreună cu frica pe care o răspândesc.

„Lăcustele" biblice din relatarea despre Moise, care distrug tot și care - de data aceasta sub formă omenească - pustiesc piețele și conturile bancare. „Rechini financiari", care organizează orgii sângeroase la burse. În caricaturile din ziare bancherii apar ca balauri și crocodili. Tradus în termeni psihologici, avem de-a face cu simboluri clasice ale fricii, în special cu „simboluri colective care amenință viața".*

Nu e de mirare că unul dintre cei mai cunoscuți monștri moderni a fost inventat într-o perioadă de criză. În vremea Marii Depresii din America și Europa, când 36 la sută din populația Statelor Unite și-a pierdut locul de muncă și când milioane de șomeri au invadat străzile Europei. În acea vreme a creat Ernest B. Schoedsack monstrul cinematografic King Kong (1933).

În film, niște producători de film lacomi o duc pe o actriță sărăcită de vodevil din New York pe o insulă misterioasă, promițându-i să o facă bogată și celebră. Pe ostrovul respectiv femeia urmează să-i fie jertfită unei gorile monstruoase. Gorila se îndrăgostește însă de fată, este prinsă și transportată la New York. Acolo maimuța care ar fi trebuit să fie obiectul de distracție al maselor din metropolă se transformă în subiect al terorii care nu poate fi neutralizat decât prin intervenția eroică a forțelor aeriene americane.

---

* Această expresie îi aparține teoreticienei literare germane Maren Lickhardt (2010).

Dincolo de conotația evident sexuală a monstrului negru care despoaie femeia albă, King Kong este și o parabolă economică. Lăcomia oamenilor de afaceri din metropola financiară New York aduce în fața lumii cel mai grosolan mutant și îi jertfește o femeie nevinovată. Lui Sigmund Freud i-ar fi plăcut tare mult King Kong, această dramă a fricii de pierderea potenței și de castrare resimțită de burghezia americană albă în declin în mijlocul crizei economice mondiale.

Frică prin piață (liberă)

La sfârșitul acestui capitol vrem să abordăm economia din perspectivă filosofică și să lămurim principalele ei componente, libertatea și teama din societate. Ne amintim de balansoarul extremelor, despre care am vorbit mai sus - raportul schimbător din economia sentimentelor, pe care l-am învățat de la Freud.

Filosoful danez Søren Kierkegaard a creat un asemenea raport schimbător între teamă și libertate. El socotea că Dumnezeu a fost exilat din societate și vedea în locul Lui libertatea ca pe o paradigmă modernă, ancorată în social.

Într-adevăr, omul european al epocii iluministe începuse încă din secolul al XVII-lea să alunge vechile autorități din viața lui. Schimba vechile ordini sociale, devenise mobil și avea mai multă încredere în invențiile lui decât în cuvintele conducătorilor săi religioși. Cetățeanul matur nu mai citea doar Biblia, ci și *Republica* lui Platon, și își întemeia pe ea concepția că fericirea nu mai trebuie căutată în lumea de dincolo, după moarte.*

* Istoricul francez Jean Delumeau face deosebirea între frică și teamă, o diferență pe care nu o adoptăm, pentru că este contestată. Dar gândirea lui este interesantă: este de părere

În acest context apare în 1516 dialogul filosofic al lui Thomas Morus despre insula „Utopia", comunitatea omenească platonică ideală. Este primul model de societate socialistă. Mai important decât formele ciudate de conviețuire de pe Utopia (oliță de noapte de aur, piețe comuniste de mărfuri, sfatul bătrânilor) este faptul că paradisul, indiferent în ce viziune, trebuie realizat în lumea aceasta, în această unică viață. Pe cât de atrăgător este, pe atât de greu cântăresc întrebările existențiale care reies de aici.

Ce se întâmplă cu vechile siguranțe? Dacă nu există diavol, așa cum afirmă noua știință, și nici iad, ce este atunci pentru noi moartea? Nu ne mai rămâne decât lumea aceasta? Unde duce atunci libertatea? Într-un mare gol? În ceea ce Pascal numea „cutremurul în fața tăcerii veșnice a spațiilor nesfârșite"*?

Aici intervine Kierkegaard. Când vorbim despre teama de nimic și de moarte. Vede posibilitățile extraordinare ale libertății și în același timp teama extraordinară de părăsirea totală. Încearcă să le vadă pe ambele în același timp și este cuprins deodată de amețeală - ca de un rău de înălțime:

> Teama poate fi comparată cu amețeala. Cel al cărui ochi privește în adâncul ce se cască amețește. Motivul amețelii este însă și ochiul lui, în aceeași măsură cu prăpastia; căci dacă ar fi stat așezat, nu ar fi privit în jos! Astfel încât frica este amețeala libertății, care apare când... libertatea privește doar în jos, spre propriile posibilități, și se ține de propria ei finitudine.**

---

că Evul Mediu și începutul modernității au avut, în ciuda numeroaselor amenințări și pericole, o ordine a lucrurilor în principiu intactă. În baza istoriei creștine a mântuirii, modul de transpunere a fricii în teamă funcționa încă în mare măsură. O frică globală era astfel descompusă în diferite frici, fiecare cumplită în sine, însă „numită" și explicabilă. Pentru că, în fond, oamenii Bisericii se gândiseră la ea și o explicaseră. Figurile diavolului, ale vrăjitoarelor și demonilor erau agenți disponibili ai deviațiilor, care puteau fi făcuți responsabili pentru numeroase pericole și adversități.

* Pascal 1978, p. 115.

** Kierkegaard 1981, p. 60.

Situația libertății cuprinde toate posibilitățile, de aceea este în același timp fascinantă și înspăimântătoare.*

Punctul de vedere al lui Kierkegaard se bucură de o apreciere între cei mai mulți colegi, care îl citează sau îl confirmă prin noi formulări. Friedrich Nietzsche vede frica omului ca preț pentru deschiderea existenței lui. Această libertate față de o soartă bătută în cuie sau față de o profeție duce la „o periclitare existențială superioară". Omul și-ar aparține doar lui și niciunei alte puteri, ceea ce ar deschide „un câmp larg de frici existențiale".** În *Ființa și neantul,* Jean-Paul Sartre face legătura cu Kierkegaard: „Din conștiința faptului de a putea se hrănește cutremurul din fața prăpastiei."*** Și în ultimele decenii teama revine în prim-plan ca fenomen al postmodernismului. Sociologul Zygmunt Bauman diagnostichează *teama lichidă* a pesimismului: „Frica s-a cuibărit. Pătrunde în viața de zi cu zi a omului în aceeași măsură în care dereglementarea cuprinde bazele existenței omenești și bastioanele societății civile cad."****

---

* Aici ar trebui să precizăm că noțiunea de „libertate" este o noțiune care ține de proprietate. Cuvântul indogermanic „peri" înseamnă „ceea ce e la mine", proprietatea personală. Germanicii spun și mai clar, „fri-halsa", ceea ce înseamnă „cineva căruia îi aparține propriul gât". Până astăzi pământul aparținând unei comunități se numește în anumite zone din Europa Centrală „libertate" și este delimitat de borne și pietre de hotar. Și Biblia vorbește despre libertate în legătură cu dreptul poporului Israel asupra proprietății lui Dumnezeu. Este legat de țara făgăduită de Dumnezeu lui Moise la muntele Sinai. Îi spune ca toate datoriile să fie șterse în al cincizecilea an și fiecare să fie lăsat să se întoarcă la pământul lui, dat până atunci altuia în arendă. Și robul datornic va fi eliberat, datoria ștearsă: „Și veți sfinți anul al cincizecilea și-n toată țara voastră veți vesti eliberare pentru toți cei ce locuiesc într-însa. An jubileu să vă fie: fiecare se va întoarce la moșia lui, fiecare se va întoarce la familia sa".

** Nietzsche 1978, vol. II, p. 563.

*** Sartre 1962, p. 75.

**** Bauman 2008, p. 29.

Descoperirea bipolarității

Să rămânem la Kierkegaard și să recunoaștem că frica nu este un fenomen al anilor noștri. Libertatea, cu înălțimea ameți-toare a posibilităților ei, a fost încă de la cucerirea ei de către omul iluminismului izvor de frică și optimism deopotrivă. O importantă parte a iluminismului este însă tocmai teoria pie-ților libere, apărută odată cu iluminismul scoțian din secolul al XVIII-lea.

Adam Smith face din decizia neinfluențată a individului și din înclinația către folosul propriu materia primă a unei fabrici a progresului și bunăstării. Se amintește doar în treacăt că stră-dania către folosul propriu conține în ea mereu și teama de a pierde. Și pe piața liberă frica este însoțitoarea permanentă a libertății. Conceptul bipolar al libertății lui Kierkegaard se potrivește și în economia reală, și în cea financiară. Ambele economii șerpuiesc mereu între frică și optimism, ambele trăiesc din libertate și sunt periclitate de ea.

Una dintre cele mai impresionante parabole ale acestei alternanțe este filmul *Margin Call* (2011); un studiu strălucit al crahului din 2008. Un bancher trece de bariera de securitate și se urcă pe acoperișul unui zgârie-nori din New York, de unde se uită la hăul de 200 de metri. Când cei aflați prin preajmă îl trag de acolo, spune: „Ciudată la această situație nu este teama că ai putea să cazi, ci dorința de a sări".

Frica bună

Am făcut cunoștință cu multe fațete ale fricii și grijilor în acest capitol. Toate au încărcătură negativă, de la primele drumuri

de scăpare ale omenirii din savană până la atracția absurdă pentru teamă a agentului de asigurări din Manhattan.

Dar frica poate fi și pozitivă. Trebuie doar să o privești ca scriitorul Max Frisch. Acesta e de părere că singură frica de nimicul de după moarte stă la baza fericirii noastre în viață: „Doar din nimicul pe care îl intuim înțelegem, timp de câteva clipe, că trăim. Te bucuri de mușchi, te bucuri că poți să mergi, te bucuri de lumina care se reflectă în ochiul nostru întunecat, te bucuri de pielea și de nervii care te fac să simți atât de multe lucruri, te bucuri și știi la fiecare respirație că tot ce există este un dar".*

Putem să ne gândim că, în vremuri imemoriale, strămoșii noștri simțeau ceva asemănător în savană. Când, după ce reușiseră să fugă, stăteau în siguranță într-un copac, iar leii trebuiau să-și caute o altă pradă, mai ușoară. Apoi, când strămoșii noștri se dădeau jos, unul dintre ei se va fi gândit deja cum avea să spună povestea incredibilă a fugii seara, la focul de tabără. Și cum aveau să-l urmărească cu sufletul la gură femeile, bărbații și copiii - cu ochii mari, inima bătându-le și cu gurile căscate. Astfel teama a dat naștere și poveștilor. Unii dintre noi, urmașii, spun în continuare povești stranii despre gorile uriașe, zei și împărății înfloritoare. Li se zice economiști.

* Frisch 1985, pp. 157 și urm.

6 | Blestemul Casandrei – despre clarvăzătorii economiei

Ca să ne-nrobească, duhul minciunii împrumută
Ades glasul adevărului
Și răspândește profeții mincinoase.
Friedrich Schiller*

Adevărul zeilor

În regiunea Phokis din Grecia Centrală, pe o înălțime stâncoasă aflată la jumătatea drumului spre vârful Parnas, se mai văd până astăzi ruinele unui oraș care a fost cândva centrul mistic al lumii antice: Delphi. Aici au venit în pelerinaj, timp de peste 1 000 de ani, regi și împărați, comandanți de oaste și alți puternici ai zilei pentru a afla viitorul. În templul lui Apollo, zeul profețiilor și al artelor, preoteasa Pythia stătea așezată deasupra unei crăpături în stâncă din care se ridicau aburi misterioși și le răspundea solicitanților. Și omul de stat Pericle a venit aici după sfat, ca și înțeleptul legiuitor al Atenei, Solon, și mai târziu, învățatul om de stat roman Cicero. Pythia i-a profețit lui Filip al Macedoniei că va cuceri lumea; legendarului Cresus din Lydia i-a profețit prin cuvinte tainice pieirea, iar împăratului roman Nero i-a spus anul în care va muri, după care i-a arătat scârbită ușa: „În lături, ucigaș de mamă!"**

* Schiller 2003.

** Ne-au rămas peste 500 de preziceri ale oracolului acestuia. Delphi a fost un oraș activ din secolul 8 înainte de Hristos până în anul 362 al erei creștine. Abia împăratul Iulian Apostatul

Aici a fost făcută și una dintre primele preziceri despre economie. Istoricul grec Herodot scrie despre acest lucru. Este povestea spartanului Glaukos. Glaukos este un înțelept foarte respectat, a cărui faimă se întinde mult dincolo de granițele țării. Într-o zi un negustor bogat din Milet vine la el și-l roagă să aibă grijă de averea lui. Glaukos făgăduiește că o va face. Trec mulți ani și negustorul din Milet moare. Înainte însă le spune fiilor săi unde se află averea. Când tinerii vin la Sparta, Glaukos neagă: „Nu am avere străină. Cine spune așa ceva să dovedească acest lucru și să-și pună viața chezășie. Să hotărască oracolul cine are dreptate". Glaukos se gândește că oracolul nu are de unde să știe un lucru atât de neînsemnat. Așa că merge la Delphi. Acolo primește contrariul unei achitări. Este blestemat. La întrebarea dacă are voie să jure că toți banii din casă îi aparțin, Pythia spune:

Pentru ziua de astăzi, o, Glaukos, cel mai bine este
Să faci cum îți dorești.
Așadar jură și fii sigur de comoara ta.
Căci moartea îi ia grabnic la ea și pe cei care nu mint niciodată.
Dar zeul jurământului are un vlăstar fără nume.
Nu-i trebuie nici picioare, nici mâini, ca să aducă răzbunare cumplită
și să distrugă tot și pe toate ale sperjurului.
Doar cel care jură drept va face roadă bogată.*

Glaukos se căiește. Își cere de mai multe ori iertare și se întoarce în grabă la Sparta, pentru a le da tinerilor din Milet

---

a dat poruncă să fie închis. Pentru popoarele mediteraneene, Delphi era o zonă neutră, în care nu aveau loc războaie și care nu avea voie să fie cucerită sau ocupată. Pentru oracol, respectiv pentru accesul la oracol, au fost duse chiar și trei războaie sfinte. Printre altele, împotriva orașului Krissa, care, în secolul al V-lea înainte de Hristos, a vrut să perceapă o taxă vamală pentru pelerinii aflați în drum spre Delphi. În urma acestui lucru, Krissa a fost cucerită și distrusă.

* Herodot 2001.

comorile tatălui lor. Dar căința lui e tardivă. Fiii și fiicele lui mor fără copii. Neamul lui Glaukos se stinge.

Am ales acest exemplu dincolo de conotațiile lui economice sau morale, pentru a demonstra o însușire deosebită a oracolului. Este vorba despre limba și stilul în care se exprimă preoteasa. Vorbește în versuri, în extaz liric. Versurile Pythiei au un ritm copleșitor pentru contemporanii ei și îmbracă un conținut cvasireligios. Fiecare prevestire este o operă de artă care poate duce la revelații tainice. Nu întâmplător. Conform viziunii lumii antice, în poezie se ascundeau puterea și metoda de a vedea viitorul. Nu degeaba oracolul era sub protecția zeului poeziei, Apollo*.

Poeți misterioși

Ce legătură au toate acestea cu economia? Ei bine, când am început, ca studenți, să ne ocupăm de ea, economiștii aveau un fel de aură magică. Nu ne fascina atât capacitatea lor de a lucra cu cifre, cât limbajul lor magic. Efectul era rezultatul unor formule fascinante cu rezonanțe pline de farmec: „mâna nevăzută", „distrugerea creativă", „elasticitatea prețurilor", *„rational choice"* și multe altele. Economiștii puteau pune și cele mai simple acțiuni într-un context global formulat în mod fascinant.

Conform acestei explicații, viața de zi cu zi este definită, în mare, de piețe, prețuri și fluxuri de capital. Și cui nu vrea să știe mai mult de atât îi rămân cuvinte cu care poate crea formulări total nepotrivite, dar impresionante: creșterea economică

* Componenta profetică a artei poetice nu se găsește doar în miturile din Orientul Mijlociu. Și în Edda germanilor skalden-met îl pune pe poet în legătură cu zeii și puterea lor supranaturală.

(„creează locuri de muncă și siguranță"), bursa („creează bani fără muncă") sau băncile („creează dobânzi fără riscuri").

Pentru că alimentează cu modele și prognoze un sistem orientat spre consum și creștere, economiștii au devenit componente indispensabile ale societății în ansamblu. Aduc ordinea într-o lume aparent haotică și alină teama de a fi expus într-un prezent de necontrolat. Nu întâmplător am plasat acest capitol lângă explicațiile despre frică. Această funcție socială pe care societatea și presa le-o atribuie explicit economiștilor se află în centrul explicațiilor de mai jos: rolul de profeți ai pieței.

Arhetipul înțeleptului

Psihologia s-a ocupat în numeroase studii de credința noastră în puterile de clarviziune. Pe primul loc în acest domeniu este Carl Gustav Jung, care îl socotește pe profet arhetip, simbol ancestral al psihicului omenesc. Jung descrie imaginea „bătrânului înțelept". Această figură apare mai ales atunci când elementul imponderabil ne pune existența sub semnul întrebării, când începem să înțelegem că și știința și filosofia sunt neputincioase în fața acestui element. Atunci, spune Jung, când nu mai avem niciun refugiu, apare „arhetipul sensului". O ființă superioară, maestru și îndrumător în același timp. Acest înțelept este la Jung sinonimul magului și al vraciului - un spirit nemuritor, care străpunge cu lumina lui întunericul vieții. Cum însă la Jung orice arhetip reunește în sine un aspect pozitiv și unul negativ, bătrânul înțelept este deopotrivă diavol și iluminat.

Clarvăzătorul bun și cel rău sunt figuri răspândite și în cultura populară.* Regele poeților, Homer, a redat această ambi-

* J.R.R. Tolkien i-a imortalizat pe înțelept și dubla sa ipostază, Gandalf și Saruman, în *Stăpânul inelelor.*

guitate într-un duel care are loc ca epilog epic al războiului troian. Este povestea lui Kalhas și Mopsos. Kalhas este clarvăzătorul însetat de sânge al grecilor din Troia. Din cauza lui, fiica lui Agamemnon, Ifigenia, este la un pas să fie jertfită (sau chiar este jertfită, în funcție de relatare), la îndemnul lui, micul Astyanax, fiul nou-născut al troianului Hector, este omorât și frumoasa Polyxenia – arsă. Kalhas are toate însușirile unui șarlatan iscusit. Are darul de a vorbi convingător. În primul rând însă, validitatea predicțiilor lui nu este verificabilă. Este vorba, cu puține excepții, despre întâmplări, cum ar fi de pildă vântul prielnic în largul mării, care – cu sau fără jertfe – tot se ivește la un moment dat. Kalhas este profetul mincinos: iubitor de faimă, mincinos și profitor fără scrupule de pe urma celor mai slabi.

La întoarcerea din Troia, la apogeul faimei sale, Kalhas ajunge la Colofon. Acolo îl întâlnește pe un celebru tânăr coleg: Mopsos, un fiu al lui Apollo. Kalhas vrea să-l umilească pe Mopsos. Arată spre un smochin imens, sălbatic, și întreabă: „Poți oare să-mi spui fără greș câte smochine vor fi culese din acest pom?". Iar Mopsos spune zâmbind: „Desigur. Întâi 10 000 de smochine, apoi o baniță de smochine, cântărite cu grijă – și încă o singură smochină, care mai rămâne". Kalhas continuă să râdă disprețuitor: „Ha, o singură smochină". Dar profeția se împlinește întocmai. Acum este rândul lui Mopsos să-l întrebe pe Kalhas: „Ca să trecem de la mii la un număr mai mic", spune îngâmfat, „câți purcei sunt în pântecele scroafei gestante din grajdul de colea?". „Opt purcei de parte bărbătească", îngaimă Kalhas, „și va naște peste nouă zile." Mopsos răspunde: „Greșești. Sunt trei purcei, doar unul de parte bărbătească, iar nașterea va fi mâine la prânz". Se dovedește că Mopsos are dreptate. Kalhas însă, ne spune Homer, „moare de inimă rea".

Știință, credință, pete în soare

De ce avem o asemenea încredere necugetată în profeți, când ne pot înșela atât de ușor? Psihologia, psihologia socială și antropologia abordează astăzi acest subiect în baza datelor. Și în cadrul acestui proces s-au lovit de o trăsătură fundamentală a percepției omenești: omul caută constant structuri în haosul care îl înconjoară. Asta îl face și să creadă anumite lucruri care nu au nicio legătură cu realitatea. Pe scurt, vedem ordine și acolo unde nu există. Psihologul britanic Bruce Hood: „Creierul nostru s-a dezvoltat de-a lungul evoluției de așa manieră încât descoperă sensul lumii în căutarea de cauzalități. Avem tendința să interpretăm totul ca și cum ar fi fost determinat dinainte. Totul trebuie să se întâmple dintr-un motiv".*

Această înclinație face parte în mod evident din modelele comportamentale mai vechi din cadrul evoluției și cu siguranță este mai veche decât omenirea. Specialistul american în studiul învățării B.F. Skinner a identificat „superstiții" chiar și la porumbeii înfometați.** A pus trei păsări într-o ladă în care era și un dispozitiv din care cădea câte un bob la 15 minute. După doar câteva minute, porumbeii au început să se comporte ciudat. Unul dintre ei dansa într-un mod anume, al doilea a început să lovească cu ciocul un colț al lăzii la intervale regulate.

Skinner a stabilit că animalele făcuseră legătură între un comportament de care dăduseră întâmplător dovadă în momentul în care căzuse un bob și dispozitivul de distribuire a boabelor. Această autocondiționare a avut ca rezultat o invocație sau - dacă vrem să privim lucrurile mai animalic - curtarea dispozitivului de distribuit hrană.

---

* Hood 2011, p. 47. Literatură: Wolfradt 1997; Vyse 2000.

** Skinner 1974, p. 273.

Acest experiment a fost confirmat ulterior prin altul, în cadrul căruia copiii trebuiau să convingă un clovn de jucărie să scuipe bilele de sticlă pe care le avea în stomac. Clovnul făcea acest lucru oricum automat la fiecare 30 de secunde, dar copiii nu știau. În cele din urmă, cei mai mulți copii au fost convinși că trebuie să-l pupe pe nas pe clovn sau să facă o grimasă. Două treimi dintre copii și-au făcut un asemenea ritual.

Putem să zâmbim cu gândul la acești copii, dar zâmbetul ne va îngheța când vom afla că, de la începutul crizei financiare, tot mai mulți manageri fac coadă la astrologi.*

Și Sigmund Freud s-a ocupat intens de superstiții. Pentru început le-a descoperit în multe acțiuni aparent inconștiente din viața de zi cu zi: de pildă că cineva care vrea să dea un număr mare la zaruri dă cu ele mai viguros decât cineva căruia îi trebuie un număr mic. Freud: „Anumite nepotriviri din funcționarea noastră psihică... și anumite realizări ce par neintenționate se dovedesc a fi, dacă li se aplică metode psihanalitice, bine motivate și determinate de motive care rămân necunoscute pentru conștient".**

Istoria economiei este plină de asemenea greșeli de gândire. De pildă la sfârșitul secolului al XIX-lea, se credea în influența petelor din soare asupra evoluției economice. Unul dintre cei mai străluciți economiști, britanicul William Stanley Jevons, concepuse o teorie a conjuncturilor, definită prin contextul astronomic.*** Jevons a comparat statisticile anuale ale

---

* http://derstandard.at/1356427446405/Immer-mehr-Manager-holen-sich-Rat-bei-Astrologen

** Freud 1924, p. 201.

*** Nu avem în niciun caz intenția să-l denigrăm pe Jevons doar pentru că s-a înșelat o dată. Dimpotrivă. Este celebru pentru aptitudinile sale matematice și pentru cultura multidisciplinară. Opera lui este înțesată de idei originale și care au rămas relevante până astăzi. Lucrarea lui *Theory of Political Economy* este o capodoperă științifică și în același timp o lectură agreabilă. A reformulat problema economică a școlii clasice și a legat utilitarismul

prețului la cereale cu petele în soare care reveneau periodic. Rezultatul: la fiecare 11,1 ani apar pete în soare și la fiecare 11,1 ani există perioade de belșug sau de scădere economică. 11,1 – un număr frumos, aproape magic. Și lucrurile sunau foarte rezonabil, mai ales din gura unui geniu recunoscut al logicii: petele din soare influențează vremea, vremea influențează recolta, recolta furnizarea de alimente, industria alimentară pe angajații ei, angajații câștigurile companiei și câștigurile influențează impozitul perceput de stat.

Abia odată cu crizele economice din anii '30 ai secolului XX s-a renunțat la credința că soarta economiei mondiale este în legătură cu cele ce se întâmplă pe un corp ceresc aflat la 150 de milioane de kilometri depărtare de Pământ. Era un fel de teorie economică a haosului, conform căreia un fluture ar putea declanșa ca ultimă consecință o furtună printr-o bătaie din aripi.

Stresul și presiunea timpului, ca motoare ale superstiției

Studiile spun că suntem extrem de vulnerabili la superstiții când avem puțin timp la dispoziție. Sau, cum spune Bruce Hood: „Când suntem supuși la stres și presați de timp, controlul gândirii intuitive funcționează mult mai greu decât în clipele de liniște. În condiții grele, chiar și subiecții raționali

---

de matematică. În teoria folosului a fost primul, înaintea lui Menger, care a formulat teoria limitei folosului, definită ca „ultimul grad al folosului". Și nu este încă recunoscută pe deplin trimiterea pe care o face la „limita durerii muncii", în care efortul și osteneala pentru dobândirea unei anumite răsplăți o depășesc pe aceasta. Dacă s-ar fi dat curs consecvent acestei idei, astăzi nu ar trebui să scriem despre victimele epuizării și despre așa-numiții „working poor". Pur și simplu nu ar exista așa ceva.

testați acceptă explicații supranaturale".* Dacă acest lucru este adevărat, ce se întâmplă cu directorii surmenați și cu investitorii, care câștigă sau pierd milioane în câteva secunde? Cum să analizeze lucrurile rațional?

În publicația științifică *Science* a fost descris un caz în care cercetătorii îi lipseau pe subiecți succesiv de sentimentul de control. Programau un computer să dea un răspuns greșit la o problemă deja rezolvată și le aminteau participanților apoi de o situație în care se simțiseră neajutorați. Altui grup nu i se lua controlul. În cele din urmă, participanților la test li se arătau imagini formate din puncte albe și negre. Grupul celor care fuseseră făcuți să se simtă nesiguri a deslușit mult mai multe figuri între puncte decât grupul care nu pățise nimic.

Sigmund Freud adaugă o reflecție suplimentară pe acest subiect în *Totem și tabu.*** Interpretează superstiția ca pe o deplasare a unor agresiuni neexercitate asupra celorlalți. Freud: „Superstiția este în mare parte așteptarea unor nenorociri, iar cine le dorește altora răul, dar reprimă asemenea gânduri în inconștient din cauza educației va fi înclinat să aștepte pedeapsa pentru acest rău inconștient sub forma unei nenorociri care îl amenință."*** Altfel spus: dorința rea se pedepsește singură.

---

* Hood 2013. Încă ceva: superstiția și instinctele declanșate de ea nu ar putea juca și ele un rol în mișcarea abruptă în sus și în jos a prețelor și pentru acele „irrational exuberances" (Shiller) de care ne temem atât de tare? Astfel încât, după ce am fost atinși de o criză, să ajungem într-o stare specială de nervozitate colectivă care urmărește să reacționăm foarte rapid și instinctiv la orice altă avertizare de pericol? Nu degeaba în germană se spune „să vezi fantome" unei stări care reflectă exact modelul comportamental al superstiției: să crezi în pericol acolo unde nu există și în cele din urmă să-l faci să devină real reacționând ca și cum ar fi real. Dacă această tulburare se extinde sistematic, duce la o afecțiune cunoscută din psihiatrie sub numele de „paranoia simplex chronica". Acest lucru înseamnă că, printr-o experiență traumatizantă, în victimă se dezvoltă credința într-o forță superioară malefică, care crește treptat, până la a se transforma în tulburare.

** Freud 1982k, p. 289.

*** Freud 1924, p. 19.

Monadologia economiei

Dacă însă nesiguranța și superstiția sunt înrudite, atunci este de înțeles că se hrănesc și își găsesc victime în special pe piețele financiare. Aici nesiguranța și schimbarea destinului sunt frecvente și aici cu viitorul se fac afaceri de miliarde. Pentru a înțelege mai bine această funcție, vom discuta un obiect care la prima vedere pare copilăresc, dar care simbolizează ca niciun altul dorințele noastre legate de economie: bila de cristal.*

Este o rămășiță foarte rezistentă din preistoria gândirii magice. O vedem până astăzi în lumea unor filme ca *Harry Potter, Cronicile din Narnia* sau *Stăpânul inelelor*. Acest instrument le permite celor inițiați să vadă viitorul și să intre în legătură cu atotștiința.

Poate că ideea unei asemenea bile de cristal l-a determinat pe filosoful baroc Gottfried Wilhelm Leibniz să-și conceapă *Monadologia*. Într-o lume construită ca un atom, monada este cea mai mică și cea mai interioară unitate a cosmosului. După Leibniz, în ea se reunesc spațiul, trecutul, prezentul și viitorul. Este una în sine și fără întindere. Este energie pură. Toată energia momentului prezent este îndreptată către un efect din viitor, spune Leibniz.

---

* Bila de cristal era inițial un instrument de lucru absolut banal: era vorba despre hemisfere transparente din cuarț sau cuarț afumat pe care călugării le puneau peste texte pentru a putea citi Sfintele Scripturi. Cândva înțelepciunea deformată optic s-a transferat în ochii celor superstițioși asupra obiectului: bila a devenit ea însăși mediu al puterii supranaturale. Un fetiș magic. O privire blasfemiatoare ar putea citi aici chiar istoria economiei: din instrument științific cu ajutorul căruia faptele economice ale oamenilor sunt sintetizate și ordonate sistematic s-a transformat repede în teatru al unor viziuni și conflicte ideologice.

Vectorul capital

La început s-a râs mult de această viziune. Privită îndeaproape, economia trăiește după acest principiu al monadei. Ce se urmărește este crearea unei breșe în spațiul numărului imens de posibilități economice. Capitalul este instrumentul. Arată direcția, între momentul prezent și viitor. Este un proces cât se poate de firesc: sămânța cu care vine țăranul este capitalul îndreptat spre recolta viitoare. Pentru bancher este creditul cheltuit și pentru investitor, investiția. Capitalul este mijlocul care încearcă să creeze viitorul economic încă de acum.

Într-o formă atenuată (pentru că este fundamentată științific), acest lucru se aplică și pentru prognozele specialiștilor noștri economici care, din evoluțiile prezente și trecute, deduc tendințe pentru un viitor asemănător aflat la jumătatea drumului. În perioadele de înflorire acest lucru a funcționat excelent. Dar criza a schimbat contextul. De la sfârșitul lui 2008, nicio singură prognoză anuală pentru statele OCDE nu s-a adeverit. Dimpotrivă, diferențele față de prognoza inițială au fost considerabile (uneori de peste 40 la sută).

Onestitatea în privința greșelilor proprii este totuși redusă. Doar Klaus Zimmermann, șeful Institutului German de Cercetare Economică (DIW), a fost dispus, în 2010, să renunțe la prognoza lui: „În condițiile actuale, cu nesiguranțe foarte ridicate, o prognoză cantitativă nu-și are rostul".* De ce însă paznicii economiei au capitulat tocmai în vreme de criză? Zimmermann dezvăluie lucruri uimitoare: „În modelele conjuncturale nu am luat în calcul crizele financiare". Iar economistul Karl-Heinz Brodbeck e chiar mai direct: „Există o prognoză sigură în economie, anume că prognozele dau

* Neuerer 2009.

aproape de fiecare dată greș... Ne confruntăm cu paradoxul că o știință exactă, economia, dă numai rezultate greșite în aplicarea ei practică".*

Pentru că restul economiștilor nu urmează sfatul lui Zimmermann, se ajunge la o ciocnire aproape amuzantă între titlurile de pe prima pagină a ziarelor: „Criza se va termina într-o jumătate de an", a anunțat OCDE pe 9 iunie 2010. În Austria, Institutul de Cercetare Economică WIFO a anunțat în aceeași zi: „La toamnă vom avea 500 000 de șomeri". Pe 22 iunie Banca Națională a Austriei a comunicat: PIB real va scădea cu 4,2 la sută.

Pe scurt: tocmai în momentele de criză, când avem mai multă nevoie de știință și de prognozele ei, ne trezim cu proceduri ritualice, care aruncă cifre ce devin imediat absurde prin producerea unui eveniment neprevăzut. Pentru a masca acest lucru există, pe lângă prognoza eronată pe un an, prognoze pe jumătate de an și trimestriale. Abia cea din urmă este cel mai adesea corectă. Dar ne ajută, ca să-l parafrazăm pe Keynes, tot atât de mult cât un buletin meteorologic care ne spune într-o zi însorită că vremea este frumoasă.

Știință, magie, realitate deformată

Așa ajungem la un punct central al acestui capitol: superstiția deformează realitatea. În *Totem și tabu* Sigmund Freud ajunge la concluzia că oamenii au tendința să interpreteze gândurile, ideile și ideologiile ca și cum ar fi reale. Freud sintetizează toate aceste lucruri prin conceptul de „atotputernicie a gândurilor".**

---

* Brodbeck 2002.

** Face trimitere în primul rând la studiul învățatului scoțian James George Frazer. Frazer strânsese în secolul al XIX-lea toate relatările și mărturiile despre rituri și credințe din religiile

Pentru acest comportament, care se apropie mult de gândirea ideologică, există un exemplu foarte deprimant: lâsenkoismul. Trofim Denisovici Lâsenko, un agronom protejat de Stalin, susținea că însușirile culturilor agricole și ale altor organisme nu sunt determinate de gene, ci exclusiv de mediu. Astfel, semăna cereale lângă plante care cresc în pustiu, pentru a le „căli" în vederea cultivării în zone deșertice sau încerca să transforme grâul în secară în baza anumitor condiții de cultivare.

Între 1940 și 1964, Lâsenko a devenit una dintre cele mai importante voci în domeniu. Presa îl socotea un geniu. Problemele grave ale recoltei și foametea provocate de experimentele lui pseudoștiințifice erau puse pe socoteala unor presupuși sabotori. Cercetările lui Lâsenko corespundeau deplin cu idealul socialist conform căruia oamenii nu sunt modelați genetic, ci exclusiv din mediul social. În legătură cu acest lucru a existat și o campanie împotriva geneticii așa-zis „fasciste" și „burgheze" și împotriva biologilor și botaniștilor care îl contraziceau pe Lâsenko.* „Atotputernicia gândurilor" lui Freud, în care oamenii și popoarele încearcă să modeleze lumea în baza unei idei se regăsește însă și în știința economică. Cele mai cunoscute școli sunt cele mai bune exemple în acest sens.**

---

naturale ale popoarelor ancestrale, pentru a putea descrie mecanismele magiei, vrăjitoriei și religiei. Astăzi Frazer este socotit pre-științific, dar unele dintre povestirile despre rituri pot fi utile și în lumea modernă. Pornind de la exemplul punerii mâinilor în scopul vindecării, Frazer descrie evoluția de la ritualul magic (magia atingerii) la știință (medicina). Freud, *Totem și tabu:* „Sintetizând, putem spune că principiul care stă la baza magiei, a tehnicii gândirii animiste, este «atotputernicia gândurilor»... Supraviețuirea atotputerniciei gândurilor iese în evidență mai ales în cazul nevrozelor compulsive, aici rezultatele acestei gândiri primitive sunt cel mai aproape de conștient".

* Este suficient să privim la conflictul dintre homeopatie și medicină clasică pentru a ilustra apropierea dintre superstiție și știință.

** Peter Drucker (2000) s-a referit la acest lucru într-un eseu pe care îl recomandăm și aici.

- Să luăm pentru început „școala clasică": viziunea științifică pe care o are asupra lumii se bazează pe faptul că individul și întreprinzătorul sunt determinanți pentru sistem. Microeconomia, economia reală, domină economia, banii sunt văzuți ca văl de fum. Statul poate să înlăture, în cel mai bun caz, problemele mai mici.
- John Maynard Keynes inversează acest sistem și afirmă că individul nu ar fi niciodată în stare să influențeze economia. Formarea de capital, productivitatea și ocuparea forței de muncă țin de ofertă. Deci factorul decisiv este macroeconomia, dirijată de stat.
- În sfârșit, monetariștii Școlii de la Chicago grupați în jurul lui Milton Friedman sunt de părere că banii și funcționarea lor sunt cheia pentru a influența dinamica economică. Iar Joseph A. Schumpeter vede istoria în funcție de „inovație" și „distrugere creativă". Câștigul întreprinzătorului este decisiv. El determină resursele de capital pentru viitoarea concurență.

Din toate aceste teorii au fost și sunt deduse cele mai nebunești „realități" – cu consecințele de rigoare. De la atitudinea *laissez-faire* a „turbocapitalismului" până la comunism, *homo oeconomicus* a avut multe de înghițit. Se pare că economiștii, ca și profeții biblici, nu vorbesc niciodată în numele cetățenilor, ci al unei voințe superioare.

Piața economiștilor

Valoarea de piață a profeților economici constă în competența lor de a arăta viitorul, de a-l ordona. Sunt căutați mai ales în economia financiară, pentru că se așteaptă de la ei să vadă

rezultatul speculației. Cum va evolua acțiunea mea, când se termină criza, care sunt viitoarele piețe ale speranței, ce urmează: deflație, inflație, depresie?

Și chiar există răspunsuri, care sunt și crezute. Pentru că experții de astăzi sunt mai pricepuți decât Kalhas, clarvăzătorul. Își asigură spatele cu formule verbale. Și spun: „În baza informațiilor existente putem spune că scroafa va naște nouă purcei". Sau: „Conform modelului nostru științific, putem afirma că nașterea nu va avea loc mai devreme de nouă zile". Acest lucru face ca prognoza să fie de încredere, iar dacă nu iese cum trebuie, cu siguranță nu economistul e de vină.

Dar există sute de asemenea clarvăzători. Așa a apărut o piață. Și cum se întâmplă îndeobște la piață, adesea câștigă cel mai mult cel care strigă mai tare. Pentru a vă face o imagine, gândiți-vă la vechea agoră din Atena ca la un iarmaroc. Într-un colț sunt vânzătorii de baloane – „Investiți în acțiunile noastre!". Omul cu moriștile urlă „Green investments!", iar la tunelul groazei prezentatorii strigă „Vine prăbușirea totală! Cumpărați fonduri în aur!". Undeva, printre ei, Nouriel Roubini rătăcește cu o lumânare aprinsă. Și când cineva se lovește de el și îl întreabă ce caută în plină zi cu lumânarea după el, Roubini mârâie: „Caut economiști".*

Piața economiștilor a devenit o piață perversă, care își face singură rău. De fapt, ar trebui să prezinte material de încredere format din date și estimări pentru economia națională.** Dar

---

* Am modificat un pic o anecdotă a lui Diogene Laertios despre filosoful Diogene din Sinope, despre care se spune că mergea cu o lumânare prin piață și când era întrebat răspundea: „Caut oameni". Din: Diogene 1998.

** În *Despre adevăr*, Toma d'Aquino a formulat cerințele profesionale ale unui profet, care într-o anumită măsură ar trebui să li se potrivească și economiștilor: un profet trebuie să dea dovadă de desăvârșire sufletească, rațiune limpede și de imaginație bogată. Se potrivește foarte bine cu faptul că și oamenii de știință au o anumită doză de superstiții. Numeroase anecdote vorbesc despre acest paradox aparent: despre primul geniu matematic al

înseşi legile economiei transformă această funcţie în opusul ei. Concurenţa inerentă pieţei şi necesitatea de a câştiga bani din meseria de profet economic duc sau obligă la exagerări, supraevaluări sau la accentuarea contradicţiilor, în locul analizei necesare, seci.

Am găsit în acest sens o parabolă foarte abisală în *Iliada* lui Homer, despre un schimb pervers în ceea ce priveşte profeţia, care pune în evidenţă această situaţie incomodă şi rezultatul ei.

Apollo, zeul profeţiilor, tânjeşte după Casandra, fiica regelui Priam din Troia. Îi promite darul profeţiei dacă i se dăruieşte. Casandra acceptă, dar se căieşte imediat de promisiunea făcută. Însă Apollo i-a transmis deja darul. Zeul renunţă la actul sexual, dar cere în schimb un sărut. Casandra acceptă. Dar târgul se încheie tragic pentru ea. Apollo o scuipă în gură. Astfel îi otrăveşte cuvintele. De acum înainte nimeni nu va mai crede în profeţiile ei.*

În cazul economiei, oamenii de ştiinţă joacă atât rolul lui Apollo, cât şi pe cel al Casandrei. Îşi otrăvesc singuri darul ştiinţei şi al înţelepciunii. Unii dintre ei pretind că ştiu ceea ce nimeni nu poate şti. Este adevărat că acest lucru îi diferenţiază

Occidentului, Pitagora, se spune, de pildă, că le-a interzis ucenicilor săi să străpungă urmele unui om cu cuiul. Pe atunci se credea că urmele înţepate ar putea să-i aducă celuilalt ghinion, ca în magia voodoo. Se spune că marele fizician Niels Bohr, fiind întrebat de prietenul său Werner Heisenberg dacă e superstiţios, ar fi spus următoarele: „Lângă casa noastră de vacanţă din Tisvilde locuieşte un om care şi-a agăţat deasupra uşii de la intrare o potcoavă, despre care o veche credinţă spune că aduce noroc. Când un cunoscut l-a întrebat, «Chiar aşa superstiţios eşti? Chiar crezi că potcoava aduce noroc?», a răspuns: «Sigur că nu, dar se spune că ajută chiar dacă nu crezi»".

* Parabola nu se rezumă nici pe departe la dimensiunea morală. Între Casandra şi Apollo are loc un târg straniu. Ambii îşi doresc lucruri pentru care în cele din urmă nu vor să plătească preţul sau pe care şi le refuză. Casandra refuză relaţia sexuală, în cele din urmă Apollo nu-şi mai doreşte nici măcar sărutul, ci îl foloseşte ca blestem împotriva victimei lui – pervertindu-i funcţia: nimeni nu mai crede adevărul. Dubla încălcare a cuvântului dat se încheie cu o mare nemulţumire pentru amândoi.

de masa colegilor și le aduce pe termen scurt bani și faimă, dar dintr-o perspectivă mai amplă ruinează o știință, care a apărut din dorința de a înlocui speculația prin cunoștințe durabile. Se aseamănă în aceasta cu Apollo care o lovește pe preoteasa lui acolo unde i-ar fi putut folosi cel mai mult: ca purtătoare a cuvântului său.* Deosebirea hotărâtoare între economiști și Apollo este că cei dintâi nu sunt zei, ca cerescul Apollo, cărora să le poată fi indiferentă paguba pământească.

Și unde se vor sfârși toate acestea? Douglas Adams a dat un răspuns amuzant în *Cu autostopul prin galaxie.*** Aici se spune că oamenii viitorului au creat un aparat care poate răspunde la toate întrebările omenirii. Astfel, i-au făcut inutili pe profeți, pe oamenii de știință, pe preoți și pe economiști. Iar aparatul a dat și soluția tuturor problemelor. Soluția era: 42. Dar acum nu avem profet care să o interpreteze.

---

* În Biblie, încă de la Neemia, cel trimis de Dumnezeu se transformă într-un personaj ambiguu și coruptibil către care se îndreaptă, în cele din urmă, mânia lui Dumnezeu: „[...]pe profeții mincinoși și duhul cel necurat îi voi lua de pe pământ... tatăl său și mama sa, cei ce l-au născut, îi vor zice: ‚Nu vei trăi, fiindcă minciună ai grăit în numele Domnului!' Părinții tăi te vor omorî, pentru că ai grăit înșelăciuni în numele lui Iahve". Din Koch 1988, Biblia, Zaharia cap. 13, pp. 2-7. (Legătura cu figura profetului Neemia este inxistentă – n.t.)

** Inițial apărută ca teatru radiofonic: *The Hitchhiker's Guide to the Galaxy*: 1979-1992.

7 | Centura Afroditei – narcisism, sugestie și iluziile consumului

Iar fiecare student în științele naturii trebuie să țină regula că orice provoacă spiritului o mare satisfacție trebuie cercetat cu neîncredere.

Francis Bacon*

Plăcerea răsucirii și struțul

Tendința noastră de a crede că există oameni care văd viitorul și ne pot oferi prevestiri sigure este doar *un* aspect al unei forțe importante din teoriile lui Sigmund Freud: o numea „principiul plăcerii". Acesta ne face să vrem să simplificăm și să falsificăm lumea în conformitate cu dorințele și impulsurile noastre interioare, pentru a îndepărta sau a reprima evenimentele negative sau frustrările. Principiul plăcerii este principiul dominant al aparatului psihic, care încearcă să diminueze mulțimea de stimuli care ne influențează psihicul. Această dorință se află permanent în conflict cu „principiul realității", care îi transmite sau vrea să-i transmită omului realitatea nefardată.

Acest conflict nu se încheie niciodată, ci durează toată viața. În viața de zi cu zi, am inventat multe expresii pentru

* Bacon 1990, pp. 89-99.

manifestările principiului plăcerii: de pildă, *wishful thinking*, „ai vrea tu", „denaturarea realității" sau „negare".

Ratita *struthio camelus*, struțul, este o imagine cunoscută a acestui lucru: ce face această pasăre chiar când vânătorul sau răpitorii sunt aproape? Își bagă capul în nisip, în speranța că cine nu poate vedea nu e văzut.

Bietul struț: povestea este, bineînțeles, inventată și calomnie pură. În realitate acest animal curajos poate să-i crape craniul unui leu cu picioarele și să-i rupă unui om toate oasele, când se apără. Povestea struțului este așadar mai degrabă o parabolă pentru un anumit comportament omenesc decât o aberație ornitologică. Nu degeaba politica struțului este definiția dată unei forme foarte populare de administrație de stat. Megalomanie dublată de incapacitatea de a rezolva probleme - sau chiar de a le identifica.

Faptul că anumite forme păguboase ale principiului plăcerii influențează și sistemul economic - și este o influență periculoasă - este ceea ce vom discuta în următoarele pagini, și anume în special lucruri legate de sugestie și de consecințele disonanței cognitive și ale reprimării și, în consecință, despre proiecție, țapi ispășitori și despre nevroza colectivă, forma cea mai eficientă și mai periculoasă. Dar să le luăm pe rând.

---

* Principiul plăcerii al lui Freud a trecut prin multe actualizări și schimbări în istoria psihanalizei. Rămâne până astăzi cea mai cunoscută expresie folosită pentru a descrie fenomenul, însă ulterior Bleuler și Jung în primul rând au ales concepte mai cuprinzătoare, pentru că, după părerea lor, cuvântul „plăcere" are o conotație prea pozitivă. Freud însuși pornise la început de la principiul primar și cel secundar. Jung a făcut diferența între gândirea „directă" și cea „imaginativă", pe care le-a numit, ulterior, „intuitivă" și „activă". Bleuler a numit fenomenul „gândire autistă" și i-a dat probabil cea mai potrivită definiție, pentru că l-a descris ca fiind „dependența de ireal". Noi urmăm aici terminologia lui Freud, însă în interpretarea propusă de Bleuler. Izvoare: Jung 1911, p. 120; Freud 1982i; Freud 1959; Bleuler 1912, p. 14. În scrierile lui Freud despre pierderea percepției realității, în cazul nevrozelor și psihozelor, se găsesc și noțiunile de „aloplastic" și „autoplastic". În cadrul procesului autoplastic, sinele se adaptează la mediu, la procesul aloplastic mediul este ajustat în funcție de sine.

Sugestia: „Cred, deci există"

Sugestia - sau, să o spunem mai banal, „convingerea" - este influențarea altei persoane sau a persoanei proprii („autosugestie") în condițiile suspendării gândirii raționale. Individul preia fără simț critic gânduri, sentimente și închipuiri.* Este o stare care face apel la structuri inconștiente, rezultatul fiind că o acțiune este dusă la capăt fără reflecție - sau, cum îi place economiei să spună, „de mâna invizibilă". Noțiunea își are originea în hipnoză** și i-a inspirat în special pe regizorii germani de filme polițiste din perioada de după război în conceperea poveștilor despre crime. Cumplitul doctor Mabuse, de exemplu, îi poruncea adesea unui om aflat în transă să comită a doua zi o crimă, pe care instrumentul viu o săvârșea în stare de trezie, fără să se gândească. În film acest lucru se întâmplă în puține cadre, cu un suport muzical dramatic. Cadru cu cadru: pași pe asfalt. Taie. Victima iese pe stradă, se uită împrejur. Taie. Camera arată perspectiva făptașului - se apropie de victimă. Taie. Total: pistolul e scos din buzunarul paltonului. Poc! Victima se chircește. Taie. Sirenele poliției. Victima lui Mabuse e moartă, făptașul e arestat, dar de fapt nevinovat.***

---

* Definiție după Peters 1997. Freud explică sugestia prin redeșteptarea unor relații infantile cu obiectele. Relația între cel care face sugestia și cel care o primește este similară cu relația de putere între părinți și copil. Eul se desprinde de lumea exterioară și se întoarce către propriul ideal al eului.

** Termenul a fost fixat de James Braid și definește influențarea verbală a unui pacient într-un anumit stadiu al hipnozei. Definițiile ulterioare vorbesc despre o ocolire a voinței sau a conștiinței.

*** Credem că nu este o întâmplare că aceste povești au apărut tocmai în Germania, la puțin timp după regimul nazist. Vedem peste tot o împărțire univocă a rolurilor. Mabuse întruchipează răul hitlerismului, este răul absolut, demonismul atotputernic, în timp ce bietul popor este reprezentat de cei care îl urmează ca hipnotizați. Sunt instrumentul lui, făptașii lui - dar făptași nevinovați. Această perspectivă, sugerată de doctorul Mabuse, trebuie să fi fost

Acestea sunt, firește, manifestări foarte grosolane și primitive ale sugestiei. În societatea modernă, lucrurile sunt mult mai subtile și le vom aborda printr-o poveste care a devenit în timp celebră. A fost scrisă într-o cămăruță dintr-un turn din Copenhaga, Danemarca, iar după publicare a avut succes în toată lumea, astfel încât astăzi există milioane de copii care spun la rândul lor această poveste de Hans Christian Andersen, „Hainele noi ale împăratului":

Cu mulți ani în urmă trăia un împărat, care ținea atât de mult să aibă haine noi, încât își cheltuia toți banii ca să se împodobească... Avea o haină pentru fiecare ceas al zilei și, așa cum se spune despre un rege că e la sfat, despre el se spunea mereu: „Împăratul e la garderobă!" (...) Într-o zi au venit doi șarlatani care se prefăceau că sunt țesători și spuneau că se pricep să țească cel mai frumos material din lume. Nu numai că modelul și culorile erau nespus de frumoase, dar hainele făcute din acel material aveau însușirea minunată de a nu putea fi văzute de cei aflați în slujbe nepotrivite sau de cei foarte proști.

„Straşnice haine ar fi acestea", și-a spus împăratul, „căci dacă le-aș avea aș putea afla ce oameni din împărăția mea nu sunt potriviți pentru slujba lor și i-aș deosebi pe înțelepți de proști! Da, trebuie să mi se facă pe dată aceste lucruri!"...

„Aș vrea să văd cum stau cu lucrul!", s-a gândit împăratul, dar se tulbura când se gândea că nimeni dintre cei proști sau nepotriviți pentru slujbă nu putea să vadă. Era de părere că pentru el însuși nu avea a se teme, dar voia să trimită mai înainte pe un altul, pentru a vedea cum stau lucrurile...

„Îl voi trimite pe ministrul meu cel bătrân și cinstit la țesători", și-a spus împăratul, „el poate să judece cel mai bine cum se țese materialul, pentru că este înțelept și nu e altul care să fie mai bun în slujba lui decât el!" Așadar, bunul și bătrânul ministru s-a dus în

---

foarte convenabilă pentru germani și austrieci după război. Să-i spunem autosugestie, pentru a nu trebui să se confrunte cu propriile răspunderi.

încăperea unde ședeau cei doi șarlatani și lucrau la mașinile de țesut goale. „Doamne ferește!", și-a spus bătrânul ministru și a căscat ochii cât cepele. „Nu văd nimic!" Dar nu a spus asta.

Cei doi șarlatani l-au rugat să se apropie și l-au întrebat dacă modelul și culorile nu i se par frumoase. Apoi au arătat către un scaun gol și bietul ministru bătrân a făcut ochii și mai mari, dar nu vedea nimic, căci nimic nu se afla acolo. „Doamne Dumnezeule", a gândit, „oare să fiu prost? N-aș fi crezut asta niciodată și nimeni nu trebuie să afle! Oare să nu fiu potrivit pentru slujba mea? Nu, nu se poate să povestesc că nu am văzut materialul!"

„Ci nu spuneți nimic?", a întrebat unul dintre țesători.

„O, e minunat, preafrumos!", a răspuns bătrânul ministru și a privit prin ochelari. „Ce model, ce culori! – Da, îi voi spune împăratului că îmi place mult!"

Toată lumea din oraș vorbea despre materialul strălucit. Dar împăratul a vrut să-l vadă și el, cât mai era pe război... „Vai!", și-a spus împăratul. „Nu văd nimic! Ce cumplit! Sunt oare prost? Nu sunt potrivit pentru a fi împărat? Ceva mai cumplit nici că mi se putea întâmpla." „O, e foarte frumos!", a spus, „sunt întru totul mulțumit!"

Toată suita pe care o avea cu el a spus același lucru. „O, ce frumos!", și l-a sfătuit să îmbrace aceste haine noi strălucite prima dată la marele praznic ce se apropia.

Astfel împăratul mergea sub baldachinul strălucit și toți oamenii de pe stradă și de la ferestre spuneau: „Ce mărețe sunt hainele noi ale împăratului! Ce trenă are la haină! Ce bine îi vine!". Nimeni nu voia să prindă ceilalți de veste că nu vede nimic; căci ar fi însemnat că nu era potrivit pentru slujbă sau foarte prost. Nicio altă haină a împăratului nu fusese atât de lăudată ca acestea.

„Dar e gol!", a spus în cele din urmă un copilaș...

„Dar e gol!", a strigat până la urmă tot poporul. Împăratul a fost mișcat, căci i se părea că poporul are dreptate, dar își spunea în sinea lui: „Trebuie să mă țin tare!". Și servitorii mergeau și îi duceau trena pe care nu o avea.*

---

* Andersen 1989, p. 151.

Tulburările vechi ale împăratului

Așa se termină povestea despre cea mai reușită sugestie din istoria poveștilor. Fuga de realitate a împăratului e cauzată de dependența lui de haine, expresie a unei tulburări narcisiste și în tot cazul a unui libido cu tulburări.* Mult înainte de sosirea șarlatanilor, acest om, care se învârte în fața oglinzii și își schimbă hainele la fiecare oră, este deja victima unui defect psihic. Dorința nevrotică de recunoaștere îi dezvoltă foamea de îmbrăcăminte nouă. Doar garderoba îi menține conștiința de sine. Deci, în acest sens, șarlatanii nu fac decât să culeagă roadele coapte ale unui caracter maladiv.

Sugestia lor este însă foarte bine ticluită. Pentru că, pe de o parte, fac apel la dorința bolnăvicioasă de recunoaștere a împăratului, dar își ambalează planul într-o promisiune care îi liniștește și partea conștientă a psihicului: deosebirea între înțelepți și proști. Astfel îi oferă victimei lor posibilitatea să raționalizeze, adică să motiveze o acțiune irațională prin gândirea logică. Împăratul acceptă bucuros pe loc oferta.

Sigur că, în sine, promisiunea este absurdă. Pentru că înțelepciunea și prostia sunt concepte relative. Pentru un prost, cel care e cât de cât inteligent e foarte deștept, în timp ce unui om foarte inteligent îi apare ca fiind prost. Dar împăratul este

---

* Interpretarea psihologică a narcisismului descrie în principal referirea individului la sine însuși. În cazul narcisismului negativ, dorința de recunoaștere este pusă în legătură cu o relație eșuată părinți-copil. Tulburarea narcisistă de personalitate este o modificare nevrotică a personalității, care trebuie tratată. Legăturile cu ceilalți sunt afectate. Cel în cauză are o relație anormală cu el însuși, numită, în limbaj de specialitate, „investirea libidinală a sinelui". Se exprimă în diferite trăsături de caracter și în modul de a se proteja împotriva lor: orgoliu, fantezii megalomane, sentimente de inferioritate, dependența de admirația altora, plictiseală și goliciune; efortul de a fi bogat, puternic și frumos. Tendința spre controlul absolut. Din raportul patologic față de obiecte se ajunge la o dezvoltare falsificată a eului și a supraeului. Sursa: Peters 1997.

impresionat de simplitatea procedurii. Ceea ce înainte era relativ devine deodată absolut și verificabil: cine nu vede hainele e prost. Cine le vede e vrednic. Așa de simplă e lumea.

Această gogoriță ascunde adevărata intenție a șarlatanilor și dă în același timp acces la mecanismul de control al celor mai intime dorințe ale stăpânului. Demascarea lui completă de la finalul poveștii coincide cel mai bine și cu starea lui psihică: narcisistul pur și exhibiționistul sunt una și aceeași persoană, goală sub frumosul baldachin. Faptul că merge mai departe în ciuda dezvăluirii de către copil a înșelăciunii nu face decât să confirme acest lucru.

Revelatoare este cu siguranță și relația care se dezvoltă între șarlatani și supușii împăratului. Pentru că înșelătorii interpretează cum vor realitatea în săptămânile în care lucrează – și pot face acest lucru doar pentru că au de-a face cu oameni bolnăvicios de ambițioși și vanitoși. Toți se află într-o situație de tipul „doublebind": dacă spun adevărul, riscă să fie socotiți proști, dacă se prefac, îl supun pe domnul lor riscului de a se face de râs și se tem de răzbunarea lui. Acest amestec de interes personal, oportunism și presiune socială ar fi putut continua la nesfârșit dacă nu ar fi existat copilul care să strige. Astfel Andersen a încredințat acelei părți a societății care este pusă cel mai puțin în legătură cu rațiunea rolul decisiv al principiului realității. Doar copilul a fost în stare să încalce constrângerea socială.

Walras, Fisher și războaiele de țesut ale economiei

„Hainele noi ale împăratului" descrie și o bună parte a dramei și problemei noastre. Este vorba despre explicarea științifică a complexității pieței prin mijloace improprii. Despre încorseta-

rea realității prin formule care nu rezistă în fața realității însăși sau în fața logicii – ci au sens doar dacă vrei să te lași impresionat de ele, cum a făcut omenirea în ultimii ani. Sau ca să anticipăm puțin: împăratul gol suntem noi toți, iar rolul puterii sugestive înșelătoare este jucat de știința economică. Iată miezul economic al acestui capitol.

Să începem cu cererea și oferta, funcțiile decisive ale unei piețe: în povestea noastră acestea sunt livrările de haine pentru împărat (oferta) și dorința lui de a avea haine noi (cererea). Cererea rămâne la fel de ridicată sau crește, iar oferta, suficientă. În povestea noastră se verifică așadar principiul că într-o piață funcțională nu poate exista o supraofertă generală, deci nici pierdere în privința vânzărilor. Asta înseamnă că pe această piață fiecare ofertă își găsește cumpărătorul și o armată întreagă de croitori vrednici poate trăi din asta, la fel ca țesătorii, vopsitorii, producătorii de vopsele și toate ramurile industriei textile.

Când știința economică era încă la început și bunurile lipseau, la începutul secolului al XIX-lea, economiștii vedeau astfel și lumea reală: societatea produce cât poate, consumă cât poate și astfel se bucură din plin de progres și bogăție. Tot ce-i trebuie omului în această lume din ce în ce mai apropiată de perfecțiune sunt voința și puterea de a munci, pentru că fiecare produs își va găsi spațiul de desfacere pe piețele înfometate. Aceasta este, pe scurt, formula pe care își bazează „legea căilor de distribuție" Jean-Baptiste Say, unul dintre cei mai influenți economiști ai începutului de secol XIX.

Într-o țară a strâmtorărilor existențiale constante, ideea a fost genială. Pentru că modelul lui Say nu face altceva decât să promoveze mobilizarea forțelor tuturor pentru a ajunge la un bine comun cuprinzător. Faptul că piețele ar putea ajunge suprasaturate și că cererea ar putea să scadă, adică, în exem-

plul nostru, cazul în care împăratul nu ar mai fi interesat de garderobă, nu a fost luat în calcul de Say. Și pe bună dreptate: pentru că în contextul lipsurilor din vremea lui, ținând seama de lipsa de produse, de mizeria socială, de războaie și epidemii, ar fi fost ori o nebunie, ori o dovadă de cinism.

În baza cugetărilor lui Say, economistul și matematicianul Léon Walras a creat „teoria echilibrului general". Ca și Say, a redus piețele la schimbul de bunuri: astfel rolul banilor este raționalizat, pentru că nu sunt decât mijlocul acestui schimb, socotiți în evoluția lor ca o marfă obișnuită. Deci formula acestei teorii nu este marfă – bani – marfă, ci marfă – marfă.

Cum banilor nu li se atribuie o dinamică proprie relevantă (dezvoltarea dobânzilor, posibilitatea de creștere exponențială, mecanisme ale creării de bani, inflație ș.a.m.d.), prețurile bunurilor oscilează armonios în jurul unui preț de echilibru: produsele care nu pot fi vândute au un preț prea mare și „licitația" piețelor îl corectează până se ajunge la prețul optim.

Această teorie a sugerat până târziu în secolul XX imaginea unei economii perfecte, care este posibilă atunci când toate piețele pot acționa cu cât mai multă libertate și intervenția statului sunt foarte reduse.

Sugestia „echilibrului general" a avut același efect ca cea a celor doi țesători din povestea noastră. Piața optimă, din care izvorăsc bunăstarea și bogăția, este în poveste materialul perfect, mai fin și mai bun decât orice altceva. Faptul că, pentru o economie care nu este staționară, piața banilor este, prin credit, dobândă și nivelul dobânzii, un motor cât se poate de volatil al creșterii și progresului, dar nu un factor care să poată fi comparat cu o marfă obișnuită, a fost pur și simplu reprimat. Economistul elvețian Hans Christoph Binswanger a pus lucrurile la punct: Walras „a încălcat cel mai important criteriu pentru conceperea unui model explicativ: cu toată simplifica-

rea - un model trebuie să simplifice! -, nu poți merge atât de departe încât să expulzezi problema pe care vrei să o explici". Economia modernă, care este o economie a banilor, nu poate fi explicată printr-un model care se lipsește de bani.*

Același lucru este valabil pentru completările monetar-teoretice aduse sistemului lui Walras de economistul american Irving Fisher, care a adăugat la ecuația cererii și a ofertei și „ecuația tranzacției", în care este luată în calcul și cantitatea de bani. Conform acestei „teorii a cantității", băncile centrale pot influența viteza de circulație a banilor și contextul dirijând cantitatea de bani. Această teorie centrală a monetarismului are o putere de atracție la fel de ridicată ca modelul lui Walras: promite o lume ușor de condus. Elementul de raționalizare este o ecuație matematică. În cazul unei creșteri a cantității de bani cu capacități incomplete, face să crească atât cererea, cât și cantitatea bunurilor produse.**

Dar în cele din urmă nici modelul Fisher nu este verificabil. Pentru că ecuația cantitativă este, din cauza unor elemente care nu sunt cuantificabile fără echivoc (viteza de circulație și cantitatea totală a banilor nu sunt măsurabile), mereu adevărată sau mereu greșită - în funcție de perspectivă. Însă rămâne permanent nedovedită. Astfel, pe războiul de țesut al economiei pare să se lucreze în continuare cel mai frumos și mai fin material al logicii omenești, care în realitate este sfărâmicios. Economia se deosebește de povestea noastră prin aceea că există în continuare oameni de știință convinși că materialul pe care îl țes este real și solid.

---

* Binswanger 2006, p. 39.

** În cazul creșterii cantității de bani cu capacități complete, efectul este creșterea prețurilor, pentru că cererea ridicată se lovește de o ofertă constantă de bunuri. Aceasta este inflația banilor. La o viteză de circulație constantă - adică atunci când cifra de afaceri a banilor rămâne constantă timp de un an într-o economie, deci comerțul cu bunuri are loc cu aproximativ aceeași intensitate. Sursa: Terlau 1998.

Și ce urmează după bunăstare?

Dar asta nu este încă totul. După cum am observat deja mai sus, sistemul „căilor generale de distribuție" al lui Say pornește de la principiul că tot ce este produs își găsește cumpărătorii. Dar nu mai este de mult așa. Pentru că bogățiile pe care le-am produs datorită capitalismului și care astăzi ajung la toți cei din acest cerc cultural au creat piețe suprasaturate. Conform regulilor logicii, acest lucru ar trebui să ducă la un proces de stagnare la nivel foarte ridicat. În fond, aceasta este starea paradisiacă la care au visat cei mai mari economiști. În primul rând, John Maynard Keynes. Când insista cu „posibilitățile economice ale nepoților noștri"*, își imagina o stare în care „nu mai există stimulente pentru acumularea de capital, iar dobânda reală a ajuns la zero", deci în care „productivitatea și venitul sunt atât de ridicate, încât nevoile sunt satisfăcute". Atunci, spune Keynes, oricine va putea face ce-i place, și toată lumea se va descurca cu un volum de muncă echivalent cu 25 la sută din volumul din anii 1930.

Problema acestei aprecieri nu este că economia nu s-a dezvoltat corespunzător. Ci că acest paradis *nu are voie* să existe. Pentru că piața nu se mai orientează de mult după nevoile noastre, ci viața noastră se orientează după piață și după mecanismele ei, care urmăresc în primul rând creșterea. Din această paradigmă apar munca și fundamentul vieții noastre profesionale și astfel și fundamentul respectului de sine. Cine muncește este apreciat, cine produce este respectat, cine răzbește este răsplătit.

Așa cum împăratul din poveste, din slăbiciune narcisistă, nu mai poate trăi fără haine noi, și noi avem nevoie pentru liniștea noastră sufletească de creștere permanentă. Ce facem,

---

* Keynes 1930b, pp. 321-332.

dar, când nevoile noastre tind spre zero? Ne creăm altele! O paletă întreagă a companiilor de prestări de servicii nu face decât să creeze, într-o succesiune din ce în ce mai rapidă, noi cereri. Nivelul dorinței trebuie menținut. Prin marketing, reclamă și relații publice.

Fără toate aceste minunate profesii cererea s-ar schimba rapid și ar crea o situație de criză în economia reală, care ar pune în umbră spargerea marilor bule financiare. Pentru a supraviețui, sugerăm nevoi. Consumul devine tendință și modă. Și iar ne trezim în garderoba împăratului. Ca și el, nu mai ducem lipsă de nimic, ci suferim de o „lipsă subiectivă", sugerată de reclame și de presă. Adjectivul „subiectiv" este de mare însemnătate în acest context, pentru că descrie o schimbare a imaginii asupra lumii, care a avut loc pe nesimțite și a schimbat complet caracterul economiei noastre. Creșterea pieței nu este consecința plăcută a activității noastre, ci condiție elementară de viață. A crește sau a te prăbuși, iată variantele oferite de modernitate.

Ceea ce e probabil cea mai mare eroare a sistemului nostru ar fi și viziunea cea mai înfricoșătoare pentru împărat: absența nevoii. Atunci povestea s-ar transforma repede pentru el în nenorocire. Dar cine să vrea acest lucru - să sufere șocul principiului realității, care distruge lumea aparentă a principiului plăcerii? În niciun caz împăratul nostru. Și alături de el și noi mergem țanțoși cu aparentă demnitate prin lume - și în același timp suntem goi.

Disonanța cognitivă a economiei

Psihologul american Leon Festinger a integrat ispita de a interpreta lumea după propriile dorințe într-o teorie inovatoare,

prin care a modernizat și a îmbogățit abordarea lui Freud. Modelul „disonanței cognitive" pornește de la ideea că psihicul omenesc procesează situațiile sau faptele ambigue în așa fel încât să le transforme într-o imagine concludentă și coerentă. Pentru a simplifica, omul evită conflictele cu el însuși. Se poate folosi pentru acest lucru de un instrument asemănător cu o reprimare semiconștientă. Asta înseamnă că inconștientul este sprijinit puternic de eu pentru a nu mai privi o situație ambiguă ca fiind ambiguă.

Colegii lui Festinger, Danuta Ehrlich, Isaiah Guttman, Peter Schonbach și Judson Mills, au adus o dovadă foarte palpabilă pentru teoria disonanței cognitive, din domeniul consumului. Au analizat comportamentul cumpărătorilor de mașini. Le-au oferit unor proaspeți proprietari de mașină broșuri ale diferitelor mărci de automobile și cu tipuri de mașini și i-au rugat să-și aleagă unul dintre cataloage. Rezultatul i-a surprins pe cercetători, pentru că nu a confirmat ipoteza conform căreia orice cumpărător își dorește o mașină mai bună sau una de lux: aproape 80 la sută dintre cumpărători au ales broșura despre propriul lor automobil. Astfel au evitat ca eventualele avantaje ale altor mașini să le pună sub semnul întrebării propria decizie.

Asemănător funcționează eliminarea posibilelor disonanțe în diferitele școli economice. Se ignoră elegant ce nu se vrea să se știe, iar obiecțiile îndreptățite sunt nimicite prin dezmințiri ideologice. Un adept al școlii monetariste de la Chicago îl bănuiește pe așa-numitul „keynesian" de marxism, în timp ce, adesea, keynesianul vede școala de la Chicago învăluită în aura întunecată a liberalismului de tip Manchester.* În schimb,

* Un mijloc foarte utilizat în acest scop sunt citatele din alți economiști, folosite ca demonstrație a lipsei de temeinicie a poziției adverse. Disonanța cognitivă a economiei a fost identificată și admonestată de Joseph A. Schumpeter încă dinainte de apariția noțiunii:

în propria lor viziune, aceste școli sunt imaginea perfectă a edificiului de învățare.

Acest comportament care reunește în sine reprimarea, negarea și deformarea realității se potrivește cu alegoria zeiței dragostei și a feminității, Afrodita.* Și asta nu în sensul cel mai plăcut. Această zeiță este cu adevărat frumoasă și seducătoare, dar nu mai frumoasă decât alte zeițe ale Olimpului, ca Hera sau Atena. Dar are un avantaj concurențial tehnic asupra celorlalte, care o face de neînvins sau, mai bine spus, irezistibilă: brâul fermecat.

Soțul Afroditei, Hefaistos, l-a făcut din aurul cel mai strălucitor și i-a adăugat un farmec care să-i prindă în capcană pe toți cei a căror privire cade pe cea care poartă podoaba. Este „fermecătoare" în sensul propriu al cuvântului și privitorii sunt obligați să se îndrăgostească de ea. E clar că Hefaistos nu are nicio idee despre efectul darului său și despre fidelitatea soției. Pentru că Afrodita își pune brâul de fiecare dată când îi place un zeu sau un om. Ares, zeul războiului, este amantul ei permanent, iar alții sunt Poseidon, Hermes și Dionisos, iar dintre muritori, Adonis, Anchises și Butes, argonautul. Toți cad în capcana brâului de aur sau se bucură de ea, în funcție de cum privești.

Ceva asemănător se întâmplă și în cazul ideologizării științelor economice. Realității oricum plăcute i se dă o aparență și mai plăcută, care o face perfectă. În ideologii, farmecul logicii se desfășoară consecvent: realitatea urmează planului, nu planul realității. Acolo unde brâul Afroditei încă mai are efect,

---

„Aproape orice aiureală spusă vreodată despre capitalism a fost susținută de un specialist în economie".

* Afrodita este una dintre cele mai importante zeițe antice, care trebuie privită în legătură strânsă sau chiar ca fiind identică cu Astarte și, înaintea ei, cu zeița mesopotamiană a fertilității, Ișter. A fost preluată de romani, fără prea multe schimbări, sub numele de Venus.

ideologii și ale lor *beautiful minds* sunt la treabă, cu o forță spirituală ce-i drept foarte impresionantă. Rezultatele lor se exprimă prin formule și teoreme, „relevanța valorii actuale", „teoria eficienței pieței" sau „ecuația Black-Scholes", ca să dăm doar câteva exemple. Descriu o lume perfectă în cifre perfecte. Este o gândire fascinantă.

Prin această propagandă a perfecțiunii vândută lumii, economia de piață capitalistă este foarte păgubită; i se ia cea mai bună armă: capacitatea de a se adapta realității. Un capitalism bine gândit poate să reacționeze la cele mai cumplite provocări atât timp cât rămâne flexibil. A rezistat în fața comunismului și a socialismului inventând statul social. A supraviețuit crizelor pentru că a ieșit din ele cu puteri reînnoite și capacitate sporită de inovație. A scăpat singur din cele mai profunde depresii economice prin reforme interne și modernizare. A reușit aceste lucruri pentru că a fost imun la ideologii. Și în primul rând s-a remarcat prin aceea că a învățat de la cei care-l criticau.

Eseistul german Wolf Lotter a analizat acest lucru în cartea *Zivilkapitalismus*. „Capitalismul se impune pentru că se lasă provocat. Face soluții din contradicții. Criticii lui nu vor să audă alte păreri? Sar jigniți în sus și bat încăpățânați din picior când realitatea nu se potrivește cu viziunile lor? Bine. Între timp, capitalismul își modifică oferta. Capitalismul este capabil să evolueze, în timp ce critica lui stagnează."* Mai bine nici că se putea spune.

Cei care astăzi strigă cel mai tare „libertate pentru piețe" îi răpesc capitalismului libertatea prin imaginea lor rigidă. Căci în realitate capitalismul nu mai are dușmani externi, dușmanii s-au eliminat singuri. Dușmanii cei mai mari ai capitalismului

* Lotter 2013, p. 90.

sunt la centrul de control și îl împing spre o rațională care, paradoxal, duce la irațional. Ei sunt singurii care îl mai pot răsturna. Motivele acestui rău au fost identificate deja de Aristotel și de Toma d'Aquino, care s-au ocupat de principiile autoamăgirii omenești. Amândoi ajung la concluzia că în rațiune nu poate exista nimic eronat și că „nu simțurile sunt responsabile pentru eroare, ci fantezia".*

Sigmund Freud a formulat pe acest subiect un gând de filosofie a istoriei foarte frumos. Ilustrează evoluția omenirii prin trei trepte, dintre care prima, cea animistă, reprezintă puterea vindecătorilor și a vracilor de a manipula realitatea în coordonare cu forțele naturii. Freud spune: „În stadiul animist, omul își atribuie atotputernicia; în cel religios, le-a cedat-o zeilor, dar nu a renunțat cu adevărat la ea, pentru că își păstrează posibilitatea de a-i influența pe zei în funcție de dorințele proprii. În viziunea științifică a lumii nu mai este loc pentru atotputernicia omului care și-a recunoscut propria lipsă de însemnătate și se supune resemnat morții ca tuturor celorlalte necesități naturale. Dar în credința în puterea spiritului omenesc, bazată pe legile realității, trăiește mai departe o bucată din credința primitivă în propria atotputernicie".**

Cât de periculoasă poate fi o asemenea combinație de credință în propria atotputernicie, fantezie și realitate ne arată un exemplu istoric ale cărui repercusiuni se fac simțite și astăzi: comerțul bisericesc cu indulgențe. Acesta nu explică doar o mare parte a antisemitismului, ci, în primul rând, viziunea maladivă pe care o avem în legătură cu piețele financiare.

---

* Toma d'Aquino 2013, p. 57.

** Freud 1982k, p. 376.

8 | Țapul ispășitor al piețelor – proiecție, deplasare și victimele lor

Ascunde-te, lumină a stelelor!
Nu privi către dorințele mele întunecate, adânci!
Ochiule, nu vedea mâna
Ci lasă să se-ntâmple
Ceea ce, când s-a întâmplat
Ochiul se teme să privească.
William Shakespeare*

Despre chinurile iadului și purgatoriu

Pentru o sugestie de efect nu-ți trebuie prea multă imaginație. Uneori instinctul pur de a vrea să-i stăpânești pe alții este suficient pentru a le băga în cap oamenilor imagini minunate și sucite, pentru a-i atinge pe oameni acolo unde sunt sensibili și a-i amăgi. Trebuie doar să știi unde să lovești și imediat reprezentanții puterii reușesc să-și impună poziția în mințile celorlalți și chiar să realizeze aplicarea ei practică.

Sare în ochi faptul că tocmai sistemele care au dobândit un monopol sunt cele supuse în cea mai mare măsură pericolului anomaliilor patologice. Capitalismul a dovedit și el de curând acest lucru. După căderea Cortinei de Fier și prăbu-

* Shakespeare 1986, p. 32.

şirea blocului comunist, deodată totul părea posibil: modelarea lumii după propriul principiu şi libertatea de a se arunca fără inhibiţii asupra vieţii sociale şi de a purcede la experimente îndrăzneţe. Dezmembrarea desăvârşită a statului social, reorganizarea structurilor concernelor până la primatul shareholder-value sunt consecinţele. În plus, orientarea în funcţie de câştigul cu orice preţ şi crearea unei generaţii de manageri a căror morală superioară nu este foarte diferită de a piraţilor şi a tâlharilor.

La începutul secolului al XIII-lea, Biserica Catolică se afla într-o situaţie foarte asemănătoare. Pe de o parte, era linişte după invaziile barbare şi migraţii. Adversarii dispăruseră de tot. Armatele musulmane fuseseră respinse cu asemenea forţă, încât puteau fi urmărite de cruciade până în inima teritoriilor lor. Barbarii din nord fuseseră învinşi pe de o parte, pe de altă parte creştinaţi în sens catolic. Pe atunci Biserica era mai puternică decât oricând.

Şi credincioşii ei au simţit asta, căci acum a interpretat şi ultimele întrebări legate de viaţă şi a inclus întregul cosmos în conceptul care defineşte viaţa după voia lui Dumnezeu.

Unul dintre ultimele bastioane ale acestei viziuni a fost interpretarea teologică a raiului şi a iadului. În toate miturile păgâne antice şi preantice, cerul le este rezervat zeilor, în timp ce demonii şi fiinţele diabolice mişună în lumea de jos, iar sufletele celor morţi merg în Hades şi suferă acolo pe vecie. La început, nici creştinismul nu s-a deosebit de predecesorii săi în această bipolaritate. Cunoaşte exilul veşnic al sufletelor într-un loc al morţilor şi un loc al celor aleşi, unde martirii şi sfinţii merg direct după moarte.

Al treilea loc – sugestia purgatoriului

Dar ce se întâmpla cu oamenii ca mine și ca tine? Cu păcătoșii de toate felurile și soiurile: cu cei nedesăvârșiți. Cu cei nu întru totul răi și nu întru totul buni. Ce se întâmplă așadar cu *toți* după moarte? Ei bine – pentru ei, care prin faptele lor nu aveau ce căuta în rai, nu rămânea decât osânda veșnică despre care au vorbit mereu primii Părinți, de la Pavel la Augustin. Un loc care, după imaginea folosită pe atunci, e în același timp înghețat și arzător și în care ești îngropat și nu mai învii niciodată.

Dar Biserica din secolul al XIII-lea pune capăt acestei imagini deznădăjduite. Creează un stimulent, speranța unui „al treilea loc", cum îl numește medievalistul francez Jacques Le Goff. Este un loc care nu e nici rai, nici iad, un loc al curățirii de păcatele ce pot fi iertate. Un loc al căinței și al durerii, care nu are însă decât o singură ieșire: cerul și, astfel, paradisul.

Astfel trebuie să vedem purgatoriul, „focul curățitor", ca pe un loc al speranței: cine renunță la rău și se căiește de păcate, cu spovedanie, rugăciuni și fapte, poate fi iertat după ce stă o vreme în focul curățitor.

Această speranță a adus religiei de stat creștine marea biruință împotriva viziunilor păgâne și maniheiste, pentru care cei mai mulți oameni ajungeau în cel mai bun caz în întunericul veșnic.

Posibilitatea purificării duce însă și la un ciclu de îmbogățire personală și în cele din urmă sistematică pentru Biserică. Partea întunecată a purgatoriului este comerțul cu indulgențe.*

---

* Conceptul pastoral al izbăvirii de păcate s-a dezvoltat și s-a accentuat de la înființarea Bisericii. Astfel, după dreptatea lui Dumnezeu, vina gravă are două consecințe: osânda și despărțirea de Dumnezeu (*culpa*/vină). Este înlăturată prin iertarea dată în Taina Spovedaniei (dezlegare) sau, în caz de nevoie, printr-o căință totală în fața lui Dumnezeu căreia însă, dacă se poate, trebuie totuși să-i urmeze o spovedanie. Pedeapsă și ispășire după moarte (*poena /*

Funcționează foarte simplu: cumpără-ți izbăvirea! Împarte-ți averea! Și, dacă o împarți, împarte-o preotului, mănăstirii, episcopului! Prin aceasta îți reduci considerabil perioada petrecută în purgatoriu. O scrisoare de indulgență din comunitatea Alsdorf de lângă Köln pune în evidență întreg mecanismul perfid. Sfințenie alăturată făgăduințelor și amenințărilor cumplite, cu autoritatea unei duzini de episcop – reprezentanți ai papei:

> Tuturor fiilor sfintei noastre maici, Biserica, la care ajunge această scrisoare, le dorim noi, arhiepiscopi prin mila lui Dumnezeu: Roger de St. Severin, Filip de Salerno... și Andrei de Lydda mântuire veșnică în Domnul... Este așadar voia noastră ca biserica mărturisitorului Castor din Alsdorf, dioceza Köln, să fie cercetată de creștini cu cinstea cuvenită și mereu cinstită. De aceea le acordăm indulgență tuturor celor care... își deschid mâna pentru clădirea bisericii, pentru lumini, podoabe sau alte lucruri trebuincioase ale acestei biserici sau care, în ceasul morții, dăruiesc, lasă moștenire sau donează ceva din averea lor... – scrisă la Roma, în anul Domnului 1295, primul an de pontificat al lui Bonifaciu al VIII-lea.

Convingerea demonilor

Cum să nu te impresioneze așa ceva? Pentru ca acest sistem să fie însă și eficient și să-i impresioneze cu adevărat pe credincioși, clericii se folosesc și de scurte povestiri, pe care acești predicatori ai purgatoriului le răspândesc fără oprire, pentru a-și convinge comunitățile. Aceste povești trebuie să fi avut un efect foarte puternic asupra minților oamenilor: este vorba

---

pedeapsă). Poate fi ispășită în lumea aceasta prin fapte bune sau prin participarea la surplusul de fapte bune ale altor credincioși. Biserica se socotește administratoarea tezaurului comun al izbăvirii dăruit de Hristos și de sfinți (tezaurul harului) și deci autorizată să mijlocească din aceste fapte indulgența lui Dumnezeu în privința pedepselor. (Este vorba, bineînțeles, despre Biserica Catolică – n.t.)

despre duhuri, diavoli, suflete rătăcitoare și chinuri infernale, pentru a-i face supuși pe credincioși. Pe de o parte, scopul este ascultarea de Dumnezeu și de Biserică, pe de alta, banii care aduc bogăție mare bisericilor și ordinelor călugărești, mai ales celor de cerșetori, cum sunt franciscanii și dominicanii. Febra indulgențelor cuprinde toată Europa. Mănăstirile și episcopii trimit delegații întregi prin orașe să se îmbogățească din averea cetățenilor. După puțin timp poți să ispășești chiar și o ucidere sau chiar să dobândești în avans iertarea păcatelor prin indulgențe.

Este afacerea perfectă. Păcatul și veșnicia au fost convertibile în bani lichizi timp de secole. Comerțul cu indulgențe a fost prima mare speculație pură și ultima sigură construită pe autosugestie determinată de învățătură de credință și aplicată unei întregi comunități culturale. Că justificarea ei le-a creat de la bun început mari probleme teologilor este de la sine înțeles. Căci cum ai putea justifica faptul că Dumnezeu se lasă plătit și mituit? Comerțul cu indulgențe este unul dintre motivele decisive pentru care reformatorul Martin Luther se ridică împotriva sistemului dominant. Și în cele din urmă acest lucru duce la divizarea Bisericii.

Când marele reformator și-a formulat tezele de la Wittenberg, în zonă era un celebru călugăr dominican trimis de papă să le ia credincioșilor averile în schimbul făgăduinței mântuirii. Numele lui era Johann Tetzel, iar pamfletele despre el ni s-au păstrat până astăzi:

O, germani, ascultați-mă bine
Părintele sfânt mă trimite pe mine
Vă aduc acum, singur eu, dragi copii
Careini* nouă sute și zece mii

* Careinul este o indulgență cuprinzătoare pentru „încălcări păcătoase". Johann Tetzel este un personaj foarte controversat. E posibil să se fi născut în 1460 la Pirna. În 1489 a

Har și iertare de păcate vor fi
Pentru voi, părinți, nevastă, copii
Și fiecăruia i se va da pentru câți gologani în cutie va arunca
Cum sună banul în cutie
Sufletul sare-n cer cu veselie.*

Foarte dependenți de mila lui Dumnezeu erau în primul rând cei bogați: creditorii, negustorii și zarafii. Câte un cleric își împodobea predica vorbind despre chinurile lor în iad. Călugărul Caesarius din Heisterbach, de pildă, spunea următoarea poveste despre țăranul Godescalc din Utrecht, care dădea bani cu camătă:

Într-o noapte a auzit (Godescalc) într-o moară din vecinătate un zgomot ca cel al pietrelor de moară... Deci s-a sculat cămătarul, s-a dus acolo, a deschis ușa morii și a văzut o priveliște înfricoșătoare: a zărit doi cai negri și lângă ei un arap înspăimântător. Acela i-a spus țăranului: „Nu mai zăbovi! Intră și urcă pe calul pe care ți l-am adus!". Neputând să se împotrivească, cămătarul a făcut întocmai. Cu diavolul călare lângă el a trecut în galop prin adâncimile iadului. Acolo i-a întâlnit pe mama și pe tatăl lui. În cele din urmă a văzut un scaun de foc, pe care cel ce urma să fie așezat avea de îndurat pedeapsa veșnică fără cruțare. Atunci diavolul i-a spus: „În trei zile te vei întoarce aici și acest scaun va fi pedeapsa ta". Rudele l-au găsit pe cămătar zăcând fără simțire în moară și l-au dus în patul său. Pentru că era sigur că trebuie să îndure pedeapsa pe care o văzuse, a refuzat spovedania și căința. Astfel s-a pogorât în iad nespovedit, neîmpărtășit și fără maslu.**

---

devenit călugăr dominican la Leipzig. Se știe că s-a ocupat de comerțul cu indulgențe în părți ale localităților Halberstadt și Magdeburg. Tetztel a murit în 1519, la Leipzig.

* Citatul este luat dintr-un pamflet despre Tetzel din secolul al XVI-lea. www.es.flinders.edu.au/~mattom/science+society/lectures/illustrations/lecture19/tetzel.html

** Le Goff 1988, p. 85.

Proiecție și psihoză de masă: antisemitismul

Acum poate vă întrebați ce legătură au toate acestea cu lumea noastră. Foarte multe. Pentru că odată cu răspândirea legendei despre purgatoriu s-a consolidat și un val de prejudecăți împotriva celor care au de-a face cu banii și mai ales care împrumută bani. Biblia hrănește și ea din plin proiecția banilor răi: „Dacă-l împrumuți cu bani pe fratele sărac de lângă tine, nu-l zori și nu-i pune camătă". (Ieșire 22, 25 - trimitere greșită în original, n.t.) „Cel ce iubește aurul nu va fi îndreptățit și cel ce umblă după pradă o va avea în gât." (Înțelepciunea lui Isus, fiul lui Sirah 31, 5) „Nu puteți să slujiți lui Dumnezeu și lui Mamona." (Matei 6, 24) „Și dacă dați cu-mprumut celor de la care nădăjduiți să luați înapoi, ce mulțumire aveți? Că și păcătoșii le dau cu-mprumut păcătoșilor, ca să primească înapoi întocmai. Ci iubiți pe vrăjmașii voștri și faceți bine și dați cu-mprumut nimic nădăjuind." (Luca 6, 43-45)

Pornind de la această bază este greu să construiești o relație fără probleme cu lumea finanțelor. În schimb, Biserica pune în mișcare o căruță condusă de etică și morală. Își ignoră sau își raționalizează propriile fapte - vezi comerțul cu indulgențe -, în schimb lovește cu atât mai puternic în alții, care fac același lucru într-o altă formă.

În toate interpretările călugărilor și clericilor care-i spovedesc pe oameni, cămătarii sunt pe o treaptă inferioară sodomiților și violatorilor de copii. Este imaginea clasică a țapului ispășitor.*

---

* Imaginea țapului ispășitor își are originea într-unul dintre cele mai misterioase pasaje biblice. În Levitic 16, Dumnezeu cere de la Moise și Aaron o jertfă de ispășire: „Aaron va arunca sorți asupra celor doi țapi: un sorț pentru cel menit Domnului și un sorț pentru cel menit lui Ducă-se-pe-pustii (Azaze!). Va lua Aaron țapul cel sortit Domnului și-l va aduce jertfă pentru păcat, iar țapul asupra căruia a căzut sorțul ‚al lui Ducă-se-pe-pustii' îl va pune viu înaintea

Care este fărădelegea cămătarilor? Împart credite și percep dobânzi. Locuitorii din Cahors și lombarzii, premergătorii bancherilor, ofereau pe atunci primele mari investiții. Comerțul și circulația banilor fac posibilă apariția burgheziei și creează noi piețe înfloritoare. Cu purgatoriul, care face ca vina morală să poată fi plătită, Biserica rămâne unul dintre principalii beneficiari ai noii creșteri. Pentru că, în schimbul unei bucăți de hârtie, Biserica dobândea acele averi create prin noul comerț cu bani.

Bani, proiecție și rasism

În timp ce creștinii avuți puteau fi ținuți în șah, dogma bisericească nu avea niciun efect asupra „necredincioșilor". Și astfel Biserica a putut să construiască imaginea unui dușman, care în cele din urmă a pus la stâlpul infamiei întreaga economie financiară și în primul rând un popor care, începând cu secolul al XIII-lea, a fost în centrul osândei și persecuției: evreii. Partea absurdă este că Biserica e cea care i-a obligat pe evrei să devină cămătari, interzicându-le orice meserie în afara celor de schimbător de bani, medic și cămătar. În schimb creștinilor le era interzis tot ce este astăzi definit cu termenul de „economie reală".

Domnului, ca să se roage asupra-i și să-i dea drumul în pustie. (...) Aaron își va pune mâinile pe capul țapului celui viu și va mărturisi asupra lui toate fărădelegile fiilor lui Israel, toate nedreptățile și toate păcatele lor; și punându-le pe acestea pe capul țapului, îl va trimite-n pustie printr-un om anume. Și țapul va purta asupră-și în pământ neumblat toate nelegiuirile lor". Figura lui Azazel este cea a unui demon al pustiei, menționat în tradițiile canaanită, egipteană și mesopotamiană. Mai târziu Azazel este văzut ca diavol sau chiar ca a doua identitate a lui Dumnezeu. Pentru noi este important să analizăm funcția țapului pe capul căruia sunt puse păcatele, pentru ca apoi să-i fie jertfit celui rău. Conform acestui lucru, prima formă a indulgențelor este o jertfă și prima formă a spovedaniei, o simplă proiecție asupra acestei jertfe, iar de jertfit i se jertfește celui rău, nu binelui.

Acest lucru a avut consecințe groaznice pentru evreii din Europa. Până în perioada nazistă, israeliții au fost învinovățiți pentru toate problemele economice, de la prăbușirea bursei până la șomajul în masă. Întreprinzătorii evrei erau prezentați și persecutați permanent ca șantajiști ai muncitorilor de treabă, bancherii evrei, ca cei care sug sângele economiei. Ca o ultimă consecință, această obsesie niciodată combătută a dus direct la lagărele de concentrare și exterminare național-socialiste.* Civilizația a evoluat prin puseuri psihotice constante, la sfârșitul cărora se afla halucinația conform căreia un popor întreg era compus din paraziți și murdărea națiunea și progresul Germaniei.

Accesul rațional la viață și conceptul *homo oeconomicus* sunt înlocuite cu conceptul soldatului-muncitor eroic, a cărui jertfă poate smulge comunitatea din disperarea ultimilor ani. Dacă Freud spune că „nevroza nu neagă realitatea, doar că nu vrea să audă de ea; psihoza o neagă și încearcă să o înlocuiască", atunci în cazul Holocaustului avem de-a face cu o formă foarte gravă a unei psihoze mortale, care adaugă la ucidere și sinuciderea pe câmpurile de luptă.** Și toate acestea în baza unei tulburări de origine religioasă, ale cărei rădăcini apar cu 600 de ani în urmă.

---

* Aici trebuie precizat că național-socialismul opera, de asemenea, cu concepția economică medievală care face o separație clară între economia „reală" și cea financiară. Evreii au fost stigmatizați ca speculanți și declanșatori ai crizei economice mondiale și degradați la statutul de dăunători de o comunitate religioasă. Ca opoziție față de „camătă", național-socialiștii au conceput revenirea la sânge, pământ, cambulă și roadă, precum și la puterea muncii, care și-a găsit expresia în programe ce au acoperit toate domeniile, inclusiv cultura și arhitectura. Banii nu trebuiau să meargă în afară din „Imperiul de o mie de ani". Banii și valoarea erau obținute de germanii pur-sânge din pământ, cu sudoarea poporului.

** Freud 1982j, p. 359. Noțiunea de „psihoză" a cunoscut de-a lungul istoriei definiții mereu noi. Astăzi aproape că nu mai este folosită în psihologia clinică. *ICD-3* a înlocuit-o în 1980 prin noțiunea de „tulburare", prin care este descrisă o afecțiune trecătoare a aparatului psihic.

Din punct de vedere psihologic, în toți acești ani evreii au fost victimele unei proiecții al cărei efect a fost multiplicat prin teologie și scrieri populare și făcut durabil peste generații. Proiecția este un mecanism de apărare folosit foarte des; joacă un rol deosebit în halucinații. Prin proiecție, propriile dorințe și imagini sunt transferate inconștient asupra lumii exterioare – și anume asupra unor obiecte sau persoane. Obsesiile naziștilor s-au hrănit din diatribe repetate și au dus la pogromuri, jafuri și distrugere oarbă.

Să revenim la rădăcinile acestui rău: în timp ce Biserica susținea și promova ura împotriva evreilor, lucra și ea fără oprire cu Mamona. Ni s-au păstrat documente despre afaceri făcute cu banii împrumutați de la cistercieni și despre credite acordate de alte mănăstiri în schimbul unui depozit corespunzător. Și stăpânii Europei s-au ocupat multă vreme de dobânzi. Nobilimea și-a construit castelele, până în mijlocul perioadei baroce, cu bani de la creditori. Comerțul peste mări, care a pus bazele bogăției Angliei, se sprijinea pe creditele comerciale ale marilor bănci englezești care se nășteau, la fel ca întreținerea curților prinților și împăraților Europei, care aveau la bază tot credite plătite din impozite.

Pieţele financiare reprimate

Prejudecata împotriva banilor și a finanțelor s-a cuibărit în cultura de sorginte creștină de-a lungul veacurilor, la fel ca resentimentele împotriva evreilor. În acest context lucrează cei pe care înainte de crize îi facem, ca de la sine înțeles, responsabili pentru creșterea propriilor finanțe, ca și cum nu ar exista niciun risc. Când apar crizele, ne place să luăm arma moralei și să lovim cu ea în cei care, după părerea noastră,

ne-au înșelat încrederea. Cunoaștem această atitudine de milenii.

În acest context trebuie văzută separația strictă între finanțe și economia „reală", o construcție absurdă chiar și din punct de vedere conceptual. Pentru că ce se află dincolo de realitate? Din perspectivă omenească, doar irealul, nebunia, ce nu este adevărat. Deci într-acolo a fost împinsă economia financiară – probabil instinctiv și fără reflecție. O eroare cu multe consecințe. O economie reală, fără bănci, este de neimaginat. Locurile de muncă fără investitori și finanțatori sunt de neînchipuit. Banii nu stăpânesc doar lumea, ci și bunăstarea noastră.

Este un mesaj pe care nu vrem să-l acceptăm. Dar pentru a ne lămuri trebuie să ne punem o singură întrebare: ce-ar fi dacă toți criticii piețelor financiare ar avea dreptate? Pe ce piață fără locuri de muncă și-ar vinde cărțile lor prețioase? Și despre ce ar mai scrie? Despre fericirea de a fi mai sărac? A reforma finanțele înseamnă și a le recunoaște ca ceea ce sunt: o componentă integrală și integratoare a sistemului, care nu poate fi pur și simplu reprimată dintr-un impuls pur al principiului social al plăcerii.

Cel mai cumplit rezultat istoric al proiecției și al principiului plăcerii și discuția generală despre natura și perspectiva piețelor financiare ne vor duce acum la domeniul în care avatarul actual al principiului plăcerii își croiește drumul hedonist. Este domeniul consumului practic.

9 Erisihton cel niciodată sătul – despre consum, creștere și devorarea lumii

Adu-mi ceva din comoara îngerilor!
Du-mă la locul ei de odihnă!
Adu-mi un colier de la pieptul ei,
o jartieră a dragostei mele pătimașe.
Johann Wolfgang von Goethe*

Darurile iubirii

Am promis să facem o călătorie în adâncurile sufletului. Însă nu am vorbit încă despre sentimentele elementare: despre iubire și ură. Asta vrem să facem acum, pentru că este vorba despre pofta după consum, despre dragostea pentru obiecte și bunuri și uneori despre dependența de ele. Este pur și simplu o aiureală să afirmi că dragostea nu-și are locul în economie. Dimpotrivă. Îndrăznim chiar să spunem că cel care a înțeles problemele legate de dragoste și dorință poate identifica și problemele elementare ale economiei.

Psihanaliza a încercat să definească cel mai înalt sentiment, explicând dragostea nu din perspectiva „adultă" a filosofiei sau a fiziologiei, ci din perspectiva copilului mic – adică a sugarului, venit pe lume pe jumătate orb, fără grai și dezori-

* Goethe 1971, p. 78.

entat. Stimulii pozitivi și negativi, plăcerea și neplăcerea sunt primele puteri care dau năvală spre el și în fața cărora este lipsit de orice apărare. Psihanalista Melanie Klein* a descris în mod foarte convingător felul în care copilul este aruncat dintr-o parte într-alta, între sentimentul satisfacției și cel al frustrării pure. Sânul mamei poate deveni obiectul fericirii absolute, dar și obiectul disperării și al lipsei cumplite – depinde dacă nevoia copilului de hrană este satisfăcută sau nu.

Copilul mic trăiește așadar între extreme. Însă și în rest se află într-o situație economică ciudată: nu poate da nimic lumii, nu poate decât să ia. Vrea să aibă, trebuie să aibă pentru a supraviețui. Aceasta este baza creșterii omenești: trebuie să iei mai mult decât dai.** Sigmund Freud a exprimat acest lucru în tratatul său despre evoluția iubirii: „Primul impuls sexual pe care îl identificăm este autoîncorporarea sau devorarea, un tip de iubire asociat cu desființarea existenței separate a obiectului, deci care poate fi definit ca ambivalent. Pe o treaptă superioară a organizării pregenitale analo-sadice intervine râvna după obiect în forma dorinței de a-l stăpâni, căreia pagubirea sau nimicirea obiectului îi este indiferentă. Această fază premergătoare a iubirii nu poate fi deosebită de ură în atitudinea ei față de obiect. Abia odată cu apariția organizării genitale iubirea devine contrariul urii".***

Așa cum în primă fază iubirea sugarului constă din impulsul pur de a-și încorpora obiecte, societatea modernă de con-

---

* Melanie Klein, psiholog pediatru britanic, a descris această iubire, în consonanță cu Sigmund Freud, ca pe prima formă de iubire de sine infantilă. Vezi și Klein 2011.

** Cine vrea ar putea face deja din acest lucru o legătură cu economia. Nu degeaba această iubire care cere este numită în limba engleză *demanding*, în conformitate cu vocabularul economic, iar când devine maladivă, *abusive*, care face dependent. O iubire de acest fel nu se preocupă de cel aparent iubit, ci manifestă un interes dublu pentru sine. Este un eros originar și brut, care nu știe încă nimic despre lume.

*** Freud 1982i, pp. 101 și urm.

sum se bazează chiar pe acest prim impuls omenesc, şi nu pe o treaptă mai înaltă, cvasielaborată, a psihicului social.

Această societate nu produce dintr-un calcul pe termen lung, pentru protecţia urmaşilor sau pentru atingerea bunăstării sociale. Produce din ce în ce mai mult pentru unicul scop de a consuma. Se deosebeşte de societăţile anterioare prin frecvenţa tot mai mare a îndemnurilor de a devora, de a consuma ceva şi prin închipuirea sugerată constant că are nevoie de ceva. Am atins această problemă deja în cadrul reflecţiilor despre sugestie în economie. Acum vom face o analiză de bază a consumului. Pentru dumneavoastră, ca cititori, aceasta este o călătorie intelectuală de la simpla dorinţă la dependenţa nestăvilită, respectiv de la creşterea care îmbogăţeşte la autodistrugerea impulsivă. La începutul acestei călătorii se află povestea unui fiu de rege din Grecia Antică, care a avut de plătit un preţ cumplit pentru sacrilegiul împotriva zeilor: Erisihton, despre care ne vorbeşte Ovidiu în *Metamorfoze*.*

Erisihton şi focul foamei

Odinioară, poporul mândru al pelasgilor locuia în ţara sfântă Dotion. Acolo i-a consacrat zeiţei Demetra o frumoasă dumbravă. Dar nu avea să rămână frumoasă.

> Tatăl ei (Erisihton, n.n.) era acel faimos dispreţuitor al zeilor, care nu aprindea niciodată jertfe cu bun miros pe altarele lor. Se spune că odinioară a distrus un crâng sfinţit al Demetrei şi l-a profanat cu toporul. Se înalţa aici, ca o pădure, un stejar uriaş, vechi de ani; în jurul trunchiului şi al crengilor erau tăbliţe memoriale şi panglici şi cununi, martori ai rugăciunilor împlinite. Adesea sub el driadele

* Ovidiu 1994, pp. 453 şi urm.

dansau hora sărbătorească, adesea înconjurau trunchiul frumos rânduite și cu mâinile împreunate. Duramenul său măsura zece stânjeni; ceilalți copaci ai pădurii creșteau mult sub el, așa cum iarba se întindea sub ei. Și toate acestea nu l-au făcut pe fiul lui Triopa să cruțe copacul, ci le-a poruncit slugilor să taie stejarul sfânt. Iar când îi vede șovăielnici la împlinirea celor spuse, îi smulge unui servitor toporul și strigă, mârșavul: „Și de-ar fi să fie însăși zeița, și nu doar copacul ei drag: acum vârful înverzit al stejarului va atinge pământul!". Strigă deci și ridică securea și lovește dintr-o parte. Atunci pământul se cutremură și se aude un geamăt; frunzele și ghindele încep să pălească și paloarea cuprinde ramurile falnice. Dar când mâna ticălosului rănește trunchiul copacului, iată, din scoarța crăpată curge sânge, nu altfel decât atunci când mărețul taur, adus la altar ca jertfă, se prăbușește și sângele îi țâșnește din gâtul spintecat. Toți îngheață de frică și unul singur îndrăznește să strige împotriva fărădelegii, să oprească groaznica secure. Întunecată e privirea thessalianului și strigă: „Pentru gândul cucernic, ia-ți răsplata!". Îndreaptă securea dinspre copac spre om, îi seceră capul de pe trunchi și lovește apoi din nou copacul. Ascultă! Din stejar se aud aceste cuvinte: „Sunt aici, sub lemn, cea mai prețuită nimfă a Demetrei! În moarte îți vestesc: pedeapsa fărădelegilor îți stă înainte! Și aceasta-mi este mângâierea în moarte". Ticălosul lovește mai departe cu furie: într-un târziu copacul începe să se clatine de la nenumăratele lovituri și se prăbușește, tras de funii: până departe greutatea lui doboară trunchiurile pădurii la pământ... Cu haine cernite și tânguindu-se merg surorile la Demetra și imploră pedeapsă pentru Erisihton. Ea le ascultă și pleacă, preafrumoasa, capul: se cutremură de la mișcare spicele câmpului, cele pline de rod. Și hotărăște o jalnică pedeapsă – dacă se cuvine jale pentru acel nelegiuit, cu faptele lui cumplite –, ca foamea să-l sfâșie pe cel stricăcios.

Blestemul își face efectul. Erisihton se devorează în nevoia lui de hrană:

Fără întârziere cere ce-i pot da marea, pământul, aerul și se plânge în fața mesei întinse că e chinuit de foame. Mâncând cere mâncare și ce ar fi fost de ajuns pentru un oraș, pentru un popor întreg, nu este de ajuns pentru unul. Da, cu cât înghite mai mult, cu atât poftește mai mult și precum marea primește râurile lumii și nu se satură nicicând de apă, bea și cele mai îndepărtate ape curgătoare, și precum focul mistuitor care nu trece pe lângă nimic care-l poate hrăni, arde bușteni nenumărați și cu cât îi pregătești mai mult, cu atât mai mult cere și cu atât mai mult mistuie cu totul. Așa primește și înghite în același timp gâtlejul lui Erisihton, ticălosul, orice ospăț. Când într-un târziu hrana îi înghite toată averea, îi rămâne singură fiica, nevrednică de asemenea tată. Sărac acum, o vinde.

Însă fiica are puterea să se transforme în animale și fuge de la proprietar și se întoarce. Când tatăl își dă seama că trupul fiicei se poate transforma,

o vinde adesea la stăpân: când ca iapă, când ca vită, apoi căprioară și pasăre, prin această înșelăciune îi aducea tatălui lacom mâncarea. Dar când toate sunt devorate de mărimea acestui rău... a început să sfâșie cu mușcături mădularele sale înseși și nefericitul își hrănește trupul mâncându-l.*

Mai mult decât un caz de paradă

Nu este nevoie de o abordare complexă pentru a traduce această povestire în limba psihologiei și a economiei.** Erisihton este cazul clinic clasic al dependenței. Omul este chinuit de o

* Ovidiu 1958.

** Parabola seamănă din punctul de vedere al structurii cu mitul de la începutul cărții, al Inannei și al arborelui Huluppu. Și aici este vorba despre un loc din natură locuit de spirite sfinte, și aici un copac este tăiat pentru a ridica o clădire falnică, iarăși se vorbește despre rolul toporului. Doar că aici nu marele zeu al soarelui, ci cel mai mic și mai lacom om taie copacul.

dorință atotputernică de a-și procura obiectul dependenței și dă dovadă de o tendință ilustrativă de a depăși doza. Și efectele negative asupra sa și a celor din jurul lui sunt incomensurabile.* Economic este vorba despre autodistrugerea unei piețe primitive prin consum, declanșat de constrângerea provocată de blestemul Demetrei. Este o economie de război, orientată exclusiv spre distrugere.

Însă de ce dă năvală prințul în crâng și declanșează blestemul? Vrea să construiască o sală de bal, pentru a fi mai bine văzut de prieteni. Urmează o logică legată la rândul ei de consum, dorința de recunoaștere.** Ridicarea sălii fastuoase este o faptă narcisistă, care trebuie privită în același timp ca o acțiune perversă social. Din perspectivă blasfemiatoare, Erisihton se poartă ca cineva care, pentru a-și menține respectul de sine, are nevoie la intervale regulate de o mașină nouă. Sala de bal este pentru Erisihton ce este pentru proprietarul de mașină automobilul: o carcasă reprezentativă, care să demonstreze măreția, puterea și, în cele din urmă, potența.

Așadar, urmărirea reputației (de la Erisihton la proprietarul de mașini) poate fi privită și ca un domeniu de afaceri deosebit de lucrativ, unde se face comerț exclusiv cu dorințele noastre de autoreprezentare. Moda face parte din aceste domenii de

---

* Definiția dată de Peters dependenței, vezi și Peters 1997.

** Și exhibiționismul este din punct de vedere psihanalitic legat de progresul omenirii. Omul modern nu se mai aruncă pe celălalt dacă îi place. A câștigat cultura și în schimb, cum ar spune Freud, a plătit prin inhibiții și nevroze. Așadar, descărcarea instinctuală nu mai are loc prin forța mușchilor și exhibiționismul junglei, ci prin căutarea recunoașterii în viața profesională și socială. Munca și consumul ne asigură astăzi ceea ce obișnuim să numim reputație. Această dorință a reprezentat un progres enorm față de ceea ce a fost înlocuit, anume agresiunea fizică și violența pură. Bineînțeles că aceste instincte mai există. Dar se exprimă altfel – simbolic. Dacă anumiți bărbați au nevoie de două țevi mari de eșapament la mașină, avem de-a face cu o reprezentare destul de grosolană a instinctelor. Alți bărbați preferă pantofi sau costume scumpe sau comandă cea mai bună șampanie. În sine nu e tragic și nici un comportament patologic. Dar astăzi se consumă fără control un lucru care până acum ne stătea nelimitat la dispoziție: mediul.

afaceri și este unul dintre reprezentanții de vârf ai economiei globalizate. Merită să aruncăm o privire asupra ei.

Despre noile pălării vechi – regulile modei

Se știe că moda nu e pentru sufletele eterice și puritane. În tot cazul, poetul german Heinrich von Kleist avea necazurile lui cu ea. În fața ultimului răcnet din garderobă, în loc să fluiere la vederea frumuseții femeii învăluite, răspundea cu dispreț pur: „O haină căreia astăzi îi zic halat de noapte este purtată mâine ca rochie de seară și invers".

Dincolo de obiecția ursuză a acestui poet, obiectul descrierii noastre este unul dintre marile modele de succes ale economiei internaționale. Schimbarea irizată a modei – și a banilor pe care masa de cumpărători este dispusă să-i cheltuiască pe ea – poartă o parte din răspunderea pentru secolele de dominație economică a țărilor industrializate. Regiuni întregi s-au îmbogățit atât de tare din mătase, lenjerie, damasc și catifea, încât profită până astăzi de acea bogăție. Întreaga Flandră, sudul Angliei, valea râului Po și-au întemeiat bogăția pe binecuvântările modei textile.

Moda este un joc psihic complex între individ și grup, între excentric și imitatorii lui, între presiunea grupului și ieșirea din normă. Așadar moda are de-a face cu logica doar în privința aspectelor sale exterioare: logistica drumurilor de transport și calculul cifrei de afaceri și al profitului.

Dincolo de acestea, moda este un obiect al artei, al constituirii psihice individuale și sociale. Istoricul artei Ernst H. Gombrich a dat modei definiția portivită de „joc cu valorile rarității".*

* Gombrich 1991, pp. 94 și urm.

Pot fi recunoscute aici diferite tipuri umane. Dacă pe individualist îl interesează să iasă în evidență dintr-un grup, o parte mai mare a grupului respectiv încearcă contrariul – adică să nu sară în ochi și să se adapteze normei dominante. Un al treilea grup este în căutarea permanentă de modele cărora să poată să li se alăture. Primul și al treilea grup, inventatorii și cei receptivi, sunt motoarele mișcării modei.

Grupul numărul doi, cel leneș, cel pentru care este nevoie de perseverență, trebuie mișcat – cu mult efort și forță și putere de convingere. Cei de aici vor trece în tabăra celor aflați în mișcare doar atunci când vor avea sentimentul că sare neplăcut în ochi să nu facă parte din această tabără. Abia atunci își va fi atins inventatorul scopul și va trebui, prin urmare, să-i atragă imediat pe cei receptivi cu o nouă creație. Pentru că, din momentul în care un model este universal valabil și vizibil peste tot, și-a atins și limita utilității: plăcerea dată de combinația de materiale, culori și forme a devenit obișnuință – și fiecare articol de îmbrăcăminte cumpărat de aici încolo își pierde din valoarea de utilizare pentru cumpărătorul receptiv.

În acest sens moda de astăzi se deosebește radical de modelele ei obișnuite de până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. În acele vremuri, poziția și pătura socială ale individului erau legate în mod ostentativ de îmbrăcăminte și pălărie. Cine nu avea articolul potrivit de îmbrăcăminte nu făcea parte din respectiva clasă socială. Pălăria nu era așadar necesară pentru supraviețuirea fizică, ci pentru cea socială, la fel ca în cazul prințului nostru, Erisihton, care credea că sala de bal era necesară pentru a exista în societate. Această disciplină de clasă a făcut ca, timp de secole, inovațiile în modă să nu apară decât într-un ritm foarte lent, pentru că noutățile erau controlate constant de convenția grupului – adică de obicei.

Acest lucru s-a schimbat radical odată cu permeabilitatea structurilor sociale. Moda a profitat din plin de dispariția vechilor structuri și de drepturile egale din societățile democratice. Cu cât o societate este mai liberă, cu atât mai repede se succed tendințele și cu atât mai mare este cifra de afaceri din modă.

Avem de-a face cu o ramură a economiei care redă simptomele maladive ale economiei de piață într-un mod impresionant și colorat. Pentru că moda este, prin firea ei, plină de toane și schimbătoare, cum mai este doar cursul la bursă. În esență nu este controlabilă decât prin referirea la impulsurile și afectele omenești. Și pune în mișcare averi de miliarde de dolari.

Doar cetățenii Statelor Unite consumă 20 de miliarde de articole de îmbrăcăminte pe an, ceea ce individual înseamnă 68 de articole textile și opt perechi de pantofi în douăsprezece luni. Cine cumpără mult aruncă mult: douăsprezece kilograme de haine purtate pe an pe cap de locuitor. În toată lumea se fabrică astăzi 50 de miliarde de tone de poliester, care este materialul textil cel mai folosit. Doar lanțul de magazine Zara fabrică un milion de articole de îmbrăcăminte pe zi.

Industria globalizată a modei pune în evidență și conflictul dintre Nord și Sud și astfel împărțirea omenirii în cele mai mari grupuri imaginabile: săracii și bogații. Cea mai mare parte a hainelor noastre este produsă în fabrici de textile din Bangladesh, Indonezia și China, la prețuri mici, pentru firme europene. Cum am arătat deja în capitolul despre agresiune prin exemplul fabricilor de textile din Bangladesh, este vorba despre un exemplu de violență instrumentală.

Moda, dacă vrea să aibă succes, trebuie să creeze masă. Trebuie să cucerească piețe, să pătrundă pe ele și să se extindă și să lucreze pentru a deveni cât se poate de răspândită. Odată

acest punct atins, se ajunge la starea de „suprasaturație a pieței", urmată repede de contractare și moarte. Cine se pricepe însă creează și pe un teren mort afaceri-bombă. „Călătoriile" erau până de curând un pustiu economic, până când au fost transformate în *outdoor happening*. De atunci hainele „permeabil active" din material sintetic se vând la fel de scump ca odinioară ciorapii din păr de cămilă pentru drumeții. Oare ce-ar fi spus ursuzul Heinrich von Kleist despre moda microfibrelor: astăzi un sac de plastic pe care mâine îl poartă la munte ca softshell.

Constrângerea creșterii

În multe dintre cele spuse despre modă ne apropiem de un punct esențial: de creșterea prețelor – dar și de creșterea distrugerii. Să ne întoarcem la povestea noastră despre prințul Erisihton. Economistul Hans Christoph Binswanger a explicat acest exemplu ca pe o parabolă pentru furia distructivă a omului nou față de mediu și s-a ocupat de legătura dintre creșterea exponențială și distrugerea exponențială care-i definește atât pe *homo oeconomicus*, cât și pe legendarul prinț.

Ce declanșează această înclinație sau această dependență de creștere? Să observăm, alături de Melanie Klein și Sigmund Freud, exemplul sugarului neajutorat. Acest copil își găsește satisfacția nevoilor la pieptul mamei. Bea și astfel ajunge la un stadiu de saturație, moment în care ingurgitarea de hrană se oprește. Matematic, starea lui se poate exprima astfel: foame plus hrană egal sațietate sau $-1(F) + 1\ (H) = 0$.*

* Creșterea exponențială descrie un proces matematic în care mărimea fundamentală se schimbă cu același factor la distanțe temporale egale. Există în acest sens un frumos exemplu al învățatului indian Sissa ibn Dahir: dacă pe primul pătrat al unei table de șah cu

Omulețul este așadar obligat să se concentreze pe el însuși, dar nu nesățios. Erisihton a devenit în schimb nesățios din cauza blestemului. Nevoia lui de hrană crește exponențial. Starea lui nu se exprimă matematic prin foame plus hrană egal sațietate, ci foame plus hrană egal foame mai mare, adică F = H(x). Foamea se comportă matematic și pictural precum focul pe care l-a introdus Ovidiu în metaforă. Dorința a devenit din impuls natural dependență.

Legile lui Don Juan

În anatomia societății de consum găsim aceleași mecanisme. Cu cât sistemul se hrănește mai mult din creșterea actuală, cu atât mai multă creștere îi trebuie în perioada următoare. Cu atât mai rapidă va fi succesiunea consumului. Orice revenire la modelul foamei potolite ar fi socotită stagnare și deci păguboasă. Și acum ne aflăm în fața uneia dintre cele mai importante evaluări economice din istorie: este stagnarea păguboasă? Nivelul zero al sațietății este păgubos și, dacă da, pentru cine?

Răspunsul este simplu, chiar dacă nu tocmai optimist în ceea ce privește viitorul. Din punctul de vedere al cererii, starea de sațietate nu ar fi cu nimic păguboasă pentru consumator. Ar fi, ca în cazul copilului, legată de o stare de satisfacție. Sau, ca să ne întoarcem la modă: pălăria sau haina ar putea fi purtate timp mai îndelungat și ar putea să și placă mai mult timp dacă ciclul tendințelor ar încetini un pic, adică dacă pălăria roz nu ar trebui să dispară după ce a fost purtată o dată pentru a fi înlocuită cu una albastră, ci ar fi purtată până când s-ar uza.

---

64 de pătrate pui un bob de grâu, pe al doilea două, pe al treilea patru și așa mai departe, în așa fel încât numărul de pe un pătrat să fie mereu dublu față de cel de pe pătratul anterior, pe al 64-lea pătrat obții nu mai puțin de 18,5 trilioane de boabe de grâu.

Pe partea ofertei în schimb, saţietatea ar avea un efect foarte distrugător: timpul de lucru s-ar scurta drastic, pentru că ar trebui să se producă mult mai puţin, şi multe locuri de muncă s-ar pierde, pentru că produsele nu s-ar mai vinde. Dacă însă oamenii produc mai puţin, iau salarii mai mici şi pot cheltui mai puţin. Deci sistemul nu s-ar mai mişca lateral la un nivel zero, ci s-ar contracta. Consecinţa ar fi deci o contracţie - cu alte cuvinte, o criză. Şi cu aceasta am atins problema fundamentală. Orice încetinire a consumului poate avea efecte grave pentru întreaga economie. Deci în această formă a economiei puse în mişcare de consum, nivelul zero nu există decât ca o fază de trecere între creştere sau contracţie, niciodată însă ca o continuitate, cum şi-o doresc mulţi dintre cei autonomi.

Altfel spus - starea după care tânjeşte în mod firesc orice fiinţă egoistă sau narcisistă (în privinţa hranei, a sexului etc.), căutarea unui climax libidinal total, este un blestem pentru sistemul economic. Şi de aici rezultă caracterul sistematic nesăţios al economiei globalizate.*

Crearea permanentă a unui impuls devorator este principiul de supravieţuire a pieţelor. Dacă traducem acest impuls în limba lui Freud şi a psihologiei dezvoltării, avem de-a face cu un don-juanism economic - numit după tragicul seducător care nu-şi poate folosi energia primară decât folosindu-se de alţii. În timp ce Don Juan consumă femei, consumismul consumă bunuri şi resurse. Când nu consumă, apare depresia.

---

* Economistul american Thorstein Veblen a sintetizat acest lucru în *Theory of the Leisure Class*: „Nicio creşterea a bunăstării nu poate satisface tendinţa, dorinţa individului de a acumula bunuri... Deşi eficienţa face posibilă atingerea şi obţinerea unor condiţii mai bune de viaţă cu mai puţin efort, energia membrilor harnici ai societăţii va fi orientată permanent în direcţia unui consum demonstrativ mai mare". (Veblen 2009). Veblen face aici trimitere şi la economistul John Stuart Mill, care a exprimat acelaşi scepticism: „Hitherto it is questionable if all the mechanical inventions yet made have lightened the day's toil of any human being" (Mill 1848). [Până acum este discutabil dacă toate invenţiile mecanice au uşurat truda vreunui om - n.t.]

Există un exemplu foarte impresionant pentru consumul care tinde spre tot mai mult și pentru comportamentul adictiv, descris de Homer. Este povestea unui uriaș și a unei lupte pe viață și pe moarte – protagonistul ei este unul dintre cei mai mari eroi greci: Odiseu, pe care l-am cunoscut deja ca tovarăș al lui Ahile în războiul troian.

Polifem în capcana de lux

Povestea noastră are loc într-o vreme în care Troia era deja de mult distrusă și prădată. Odiseu este în drum spre casă, rătăcind deja de multă vreme. Acostează cu flota pe țărmul insulei ciclopilor. Acești uriași au uitat meșteșugul fierăriei, pe care strămoșii lor, ce lucraseră pentru Zeus, îl stăpâneau. Trăiesc fără legi, adunări ale consiliului, fără piețe și fără cunoștințe agricole, relatează Homer.

Cel mai mare și mai puternic dintre ei este Polifem, fiul cu un singur ochi al zeului mărilor, Poseidon. Înainte de sosirea grecilor, Polifem este simplu păstor. Ziua își paște turmele pe câmpii mănoase și verzi, seara merge acasă, în peștera lui, și se îngrijește de animale, le mulge și face brânză. Dar acum apare Odiseu și viața uriașului autosuficient se schimbă dramatic: Odiseu și tovarășii lui sunt surprinși în peșteră de Polifem când se întoarce acasă. Odiseu îl roagă să-i găzduiască și primește pe loc răspunsul: „Pune mâna pe doi navigatori. Creierul însângerat li se revarsă pe jos, apoi le smulge mădular cu mădular și pune masa, înghite ca un leu și nu lasă deoparte nici măruntaie, nici carne, nici oase".*

Polifem este un consumator din noua ordine. Este mulțumit cu oile lui și cu viața în economia lui stabilă, primitivă. Dar

* Homer 1979, p. 559.

se schimbă imediat cum gustă carne de om. Ca prințul Erisihton, își dorește tot mai multă. Homer descrie acest lucru chiar într-o succesiune exponențială: în prima zi, Polifem ia doi navigatori, a doua zi, deja patru plus două cupe de vin tare, pe care i le întinde Odiseu, cel captiv în peșteră alături de tovarășii lui. Monstrul îl întreabă cum îl cheamă, iar Odiseu răspunde „Quitus", adică „Nimeni".

Sfârșitul poveștii este cunoscut. La sfârșitul celei de-a doua zile ciclopul doarme amețit de băutură când un țăruș încins al aheilor pune capăt mulțumirii sale sătule: „Și au luat trunchiul ascuțit de măslin și i l-au înfipt ciclopului în ochi... Deci i-am ținut parul aprins în ochi, l-am învârtit, și sângele fierbinte s-a scurs în jurul vârfului bine înfipt... A urlat crunt, de a răsunat în gaura întunecată, de jur-împrejurul nostru".* Din cauza țipetelor, ceilalți ciclopi vin grabnic să vadă ce se întâmplă. Polifem strigă către ei din peștera închisă. „Sunt orb! Nimeni m-a orbit!" Atunci tovarășii lui spun: „Bietul de el. Dacă nimeni nu-i de vină, atunci pesemne că e închipuirea ta! Roagă-te tatălui nostru Poseidon să te însănătoșească și nu mai face atâta zgomot!".**

Din punct de vedere psihologic, Polifem este de fapt cel captiv, captiv în pofta de sângele și carnea oaspeților săi. În loc de bunul primar oaie, abundent, își dorește acum bunul de lux om, limitat. Simbolic vorbind, aceste bunuri de lux îi răpesc în cele din urmă simțurile, orbindu-l, și mintea, făcându-l să pară nebun în fața celorlalți ciclopi.

Există cu adevărat puține parabole mai radicale ale mentalității de consum. Dar faptele lui Polifem sunt asemănătoare cu cele ale unei societăți pe care bogăția o face să piardă contactul cu realitatea. Consumul își creează - astfel văzute lucrurile - propria peșteră și cei exilați din cauza atașamentului pentru

* Ibidem.

** Ibidem.

lucrurile strălucitoare sunt în același timp captivi în această peșteră. Își imaginează vechiul vis al țării lui pică-pară-mălăia-ță, în care gâștele sau porumbeii fripți le cad din cer. Este o grădină a Edenului reorientată spre consum. Dacă însă luăm în calcul prețul, acest rai se transformă într-o clipită în iad.

Sfârșitul „supraingurgitării"

Această latură de coșmar a societății de consum, avântul dependenței și al autodistrugerii, este ilustrată cel mai bine în domeniul sănătății. Și anume la victimele „societății supraingurgitării": 17,9 la sută dintre locuitorii Statelor Unite sunt supraponderali, conform ultimelor cercetări.* Toate bolile care rezultă de aici, cum ar fi diabetul, tulburări ale sistemului cardiovascular și ale organelor interne, sunt responsabile pentru zece la sută din cheltuielile întregului sistem de sănătate. Sunt 380 de miliarde de dolari pe an.**

De ce se îndoapă oamenii? Și de ce se îndoapă tot mai *mulți* oameni?*** Motivul este o problemă de ofertă și de calcul al profitului, în centrul căreia se află unul dintre cele mai importante ingrediente din lume: zahărul.

În principiu, alimentele ar trebui să fie hrănitoare și ieftine. A fost una dintre primele lecții pe care le-au învățat bogații și puternicii acestei lumi: masele înfometate sunt adversari

---

* Sursa: data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.TOTL.ZS

** Sursa: www.bloomberg.com/news/2012-06-13/health-care-spending-to-reach-20-of-u-s-economy-by-2021.html

*** Obezitatea este recunoscută din 1948 de Organizația Mondială a Sănătății, dar acum 35 de ani, în ciuda primelor dezbateri relevante din SUA și Marea Britanie, a fost socotită irelevantă. Abia în 1995 OMS a stabilit că problema supraponderalilor în țările industriale este mai mare decât a subponderalilor. Odată cu „Millenium Burden of Disease Analyses", supraponderabilitatea și dependența de grăsimi au fost recunoscute în sfârșit ca probleme aproape de nerezolvat, pentru că au făcut să explodeze costurile din sănătate la nivel global.

letali, care distrug palate. Sunt necesare aşadar alimente uşor de fabricat, durabile şi care pot fi transportate în siguranţă. Şi aici apare familia zaharurilor şi în special glucoza ($C_6H_{12}O_6$). Zaharurile sunt uşor de fabricat şi de transportat şi creează combustibil pentru corp. Cea mai lipsită de pretenţii şi mai ieftină combinaţie de combustibil este zahăr plus grăsime.

Alimentele realizate industrial şi cu termen de garanţie extins pot fi produse la preţuri mici. Corpul omenesc reacţionează la primirea de combustibil prin senzaţia de saţietate. Însă această senzaţie nu apare în momentul alimentării cu combustibil, ci abia când hrana este digerată, deci la 15 minute după ce ai mâncat. Şi acest interval devine problematic. Cine mănâncă trei burgeri o poate face în trei minute, fără să atingă nicidecum senzaţia de saţietate. Însă caloriile pe care le ingurgitează prin zahărul şi grăsimile conţinute de burgeri acoperă nevoia zilnică a unui adult.

Aceasta este problema aşa-numiţilor *binge eaters*, care adesea ingurgitează la o singură masă până la 15 000 de calorii. Astfel nu devii mai solid, ci de-a dreptul gras. Dar aceasta nu e singura problemă. În plus, îngrăşarea urmează principiului amânării temporare. Burgerul nu se vede imediat în grăsimea de pe corp, ci abia după câteva săptămâni. Astfel se desfăşoară un fel de sistem de credite corporale: „Îndoapă-te acum şi plăteşte mai târziu". Acest mecanism este la fel de necruţător ca cel monetar: în cazul creditelor, plăteşti până la ultimul bănuţ, aici, până la ultimul gram.

Dependenţa de grăsime devine din ce în ce mai mult o problemă de clasă: cine trebuie să se hrănească ieftin are puţine posibilităţi să scape de grăsime şi zahăr. Aceasta duce la echivalenţa surprinzătoare gras egal sărac şi suplu egal bogat, o inversare faţă de vremurile când mâncarea era legată de lipsuri şi doar bogaţii puteau afişa o „burtă de trai bun". Consecinţele

acestei inversări nu sunt doar costurile pentru sistemul de sănătate, ci adesea și o influență asupra sănătății psihice a celor în cauză. Mulți dintre cei dependenți de mâncare sunt victime ale depresiilor, ale atacurilor de panică și ale sentimentelor de vinovăție.

La sfârșitul tuturor calculelor se află unul pervers legat de economia reală: cu cât mai mulți grași, cu atât mai multă creștere economică. Motivul este următorul: costurile pentru sistemul de sănătate fac parte din produsul intern brut, deci din creșterea economică. Cu cât există mai multe grăsimi, care încarcă sistemul de sănătate cu bolnavi, cu atât este mai bine pentru bilanțul total. Sau, altfel spus, societatea îndoapă până la îmbolnăvire păturile mai strâmtorate economic și atinge astfel și o creștere.

Despre creștere și coeziune

L-am citit pe Ovidiu cu „focul neîmblânzit al poftei". Dacă facem o analiză istorică, vom observa ușor că aceste instanțe de control social, fie ele de natură religioasă sau seculară, au ținut mereu în frâu acest tip de creștere. Și anume în măsura în care această creștere se comporta precum focul nestăpânit. În aproape toate cercurile culturale există un univers întreg de povestiri și mituri împotriva acestei forme de acumulare: de la aloizii care creșteau permanent din mitologia greacă, care au fost la un pas să-i răstoarne pe zeii din Olimp, până la înfricoșătorul Gargantua din legenda franceză și monstruosul Leviatan din Biblie.

Nu trebuie să săpăm prea mult după interpretările viziunilor de groază curente. Se explică ușor: focul creșterii, în special în economie, nu le aparține tuturor în egală măsură. Unii profită

de el mai mult decât toți ceilalți - la fel ca ceea ce se numește în general camăta cu dobânzi, care îi avantajează pe cei care dau credite în mod disproporționat în comparație cu cei care le iau. Mai ales acolo unde bunurile fundamentale ale comunității nu par încă asigurate, o creștere nestăvilită este adesea legată de prejudecata că bogăția se lipește de hoți și de infractori.

Sobek și Horus - și munții de aur

Coeziunea și „nimic în surplus" erau așadar foarte importante din punct de vedere teoretic pentru asemenea societăți. O foarte frumoasă legendă despre acest lucru ne-a rămas din Egipt și se spune pe treptele templului crocodilului de la Kom Ombo. Este vorba despre o luptă între Sobek, zeul-crocodil ucigaș, și Horus, zeul ceresc iubitor de oameni. Ambii zei au stăpânit cândva peste acest vechi oraș domnesc.

Și stăpâneau peste o împărăție fericită. Pe câmpiile de lângă Kom Ombo spicele se îndoiau de atâta rod, iar minele dădeau orașului și întregului Egipt bogăție nesfârșită de aur. După ce domniseră timp de secole în armonie, Sobek a dorit să fie singurul stăpân. Așa că s-a luat la ceartă cu Horus și a spus că toate bogățiile pământului îi aparțin și că Horus și oamenii sunt obligați să lucreze pe câmp și în puțuri doar pentru el. Horus a respins această sugestie și Sobek i-a alungat pe el și pe oameni. Orașul a rămas pustiu.

Sobek credea că și-a îndeplinit dorințele. A luat sufletele morților din lumea adâncurilor și le-a poruncit să muncească pentru el. Deci strigoii scoteau aur și îi construiau lui Sobek temple și cămări pentru comori. Sobek se socotea fericit. Însă după puțin timp, rezerva de cereale s-a terminat și domnitorul

a început să sufere de foame. Așa că le-a poruncit strigoilor să se ducă la câmp și să-l lucreze. Însă strigoii au dat din capete și au început să urle din toți rărunchii. Iar când Sobek le-a poruncit să tacă, unul dintre ei a ieșit în față și a spus: „Stăpâne înfricoșător cum nu e altul pe pământ. Ne-ai adus aici pentru a fi cel mai bogat și cel mai puternic stăpânitor de pe pământ. Și, iată, am făcut cum ne-ai poruncit. Putem să scoatem aur și nestemate din pământ și să clădim cele mai frumoase case. Dar, Sobek, suntem ai tărâmului morții. Nu putem să omorâm nimic din ce e viu, deci nu putem nici să tăiem spicele, așa cum ne poruncești."

Pe Sobek l-a cuprins deznădejdea și a trimis după Horus și după oameni și i-a rugat să se întoarcă. De atunci încolo, cei doi stăpânitori au împărțit din nou puterea și au ridicat un templu comun, care se mai poate vedea și astăzi la Kom Ombo.

Sobek este asocialul, care din pofta de a avea tot mai multă putere și bogăție își suprasolicită comunitatea. Acest lucru poate fi ilustrat cel mai bine printr-o curbă a producției, o formulă simplă care pornește de la premisa că nu există cerere pentru bunuri de lux atât timp cât nu este satisfăcută cererea de bunuri vitale. Curba producției din Kom Ombo corespunde cu cea a unei țări în curs de dezvoltare. În fond, aceasta a fost și greșeala lui Sobek. Și-a potolit pofta de bogăție și lux uitând că trebuie să și mănânce.

Morala tuturor poveștilor de acest fel a fost sintetizată cândva de Sigmund Freud, pe când scria despre originile sentimentului social: „Ceea ce este perceput ulterior în societate ca spirit comunitar nu-și neagă originea din invidie. Nimeni nu trebuie să iasă în evidență, toți trebuie să fie la fel și să aibă același lucru. Justiția socială înseamnă să renunți la multe lucruri, pentru ca și ceilalți să trebuiască să renunțe sau, ceea ce e același

lucru, să nu şi le poată procura. Această dorinţă de egalitate este rădăcina conştiinţei sociale şi a sentimentului datoriei".*

Backdraft – blestemul focului

Am ajuns la finalul unui capitol cuprinzător şi sintetizăm: sistemul economic a creat fetişul creşterii, care înseamnă toată iubirea lui pentru bogăţie. Acest fetiş este din ce în ce mai încărcat cu obligaţiuni şi atârnă de un fir de mătase. Acest fir a slăbit acum câţiva ani şi a părut să se rupă, dar a fost întărit printr-o operaţiune de urgenţă a băncilor centrale – efectul este că acum, improvizat, rezistă, dar există şi mai multe obligaţiuni în spatele acestui fetiş mult-iubit. Încrederea necesară pentru a nu pierde acest joc la risc se creează din ce în ce mai mult prin sedative de tipul *quantitative easing*, adică prin tipărirea de bani.

Un singur lucru este sigur în cazul unor asemenea manevre: aşa cum, după epuizarea tuturor resurselor, prinţul Erisihton trebuie să-şi folosească fiica pentru a-şi satisface nevoile prin prostituţia ei, aşa şi noi, pentru a menţine siste-

---

* Freud 2007, p. 82. Freud scrie în acelaşi loc despre efectele integratoare şi creatoare de identitate ale modei. Şi dă exemplul unui cântăreţ. „Să ne gândim la cârdul de femei şi fete îndrăgostite care-l înconjoară pe cântăreţ sau pe pianist după spectacol. Sigur că fiecărela dintre ele i-ar fi uşor să fie geloasă pe celelalte, însă din cauza numărului lor şi a imposibilităţii provocate de el de a-şi atinge scopul dragostei, renunţă la el şi, în loc să-şi smulgă părul una celeilalte acţionează ca o masă unitară, îi aduc omagii celui sărbătorit şi acţionează în comun şi s-ar bucura să-şi împartă şuviţele lui. Iniţial rivale, au reuşit să se identifice prin aceeaşi dragoste pentru un obiect." (ibidem). La fel ne-am putea imagina şi o masă plină de haine dintr-un magazin de modă, unde oamenii se strâng şi se identifică, între ei sau în societate, în baza cumpărării şi purtării acelor haine. În fond aceasta este şi funcţia modei, care ne arată pe de o parte originali sau moderni şi pe de alta ca făcând parte dintr-o comunitate. Că în plus te poţi şi costuma şi-ţi poţi face propriul eu de nerecunoscut face ca totul să fie în cele din urmă şi mai atrăgător.

mul, trebuie să luăm un ultim credit de la viitor. Cambiile de astăzi rămân în sarcina generațiilor următoare. Și dorința noastră de a nu trebui să fie plătite niciodată depinde de o singură idee și de o singură speranță: ca cineva, undeva, să vină cu o idee care, deodată, să creeze atâta bogăție din nimic, ca prin farmec, încât toate datoriile să se șteargă. Și încă putem spune despre noroc că este speranța care moare ultima.

Să rămânem la conceptul de foc al lui Ovidiu și să folosim un termen din limbajul pompierilor din New York: *backdraft fire*. Prin el acești *firefighters* definesc un foc mocnit, care din cauza lipsei de oxigen creează subpresiune într-o încăpere. Când este alimentat cu oxigen, din gazele rămase în încăpere se formează un amestec foarte exploziv. Este nevoie de o singură scânteie pentru a se crea un val enorm de presiune și rulouri de foc de până la 2 500 de grade.

Asta a pățit și creșterea noastră. În fabrici și în economia reală vâlvătaia s-a aprins de mult, dar pe piețele financiare era cald și liniște. Însă acum și-a schimbat complet caracterul. Astăzi există o concentrație ridicată de creștere în mâinile capitalului de pe piețele financiare și la bănci. Acest sistem crește fără a transmite multă energie economiei reale. S-a retras într-o încăpere periculoasă pentru viață și mocnește. Adună puteri. Se iubește pe sine însuși ca sugarul lui Freud – ingurgitează și suge –, fără să poată sau să aibă voie să dăruiască. Și unde se va sfârși acest *backdraft*? Nu știm. Cert este că economiei îi lipsește un lucru pe care în mod normal pompierii încă îl mai au: acoperirea.

10 | Măgarul de aur – despre fetișul bani și mecanica lăcomiei

Money is the MOMENT to me.
Money is my MOOD.
Andy Warhol*

Rățoiești**, capital, infracțiune

Cine iubește morala, omenia și ordinea nu e un mare admirator al miturilor. Pentru că sunt ambigue. Pe de o parte le vedem frumusețea monumentală în cele mai splendide culori, povești și personaje. Pe de altă parte scot la vedere cam tot ce interzic morala și moravurile: plăcerea violenței pure, ducerea la îndeplinire fără scrupule a dorințelor sexuale, ispita impulsurilor masochiste și sadice. Morala și ordinea se prăbușesc. Binele se amestecă cu răul, bunele intenții se transformă în fărădelegi și cea mai cumplită atrocitate rămâne nepedepsită. Acesta este probabil aspectul tulburător: pentru mituri dreptatea este doar un fenomen marginal și adesea neintenționat al răzbunării și răsplătirii răului cu rău. Acest lucru este valabil în special atunci când vorbim despre avere, aur sau bani. Atunci dorința de dreptate dispare aproape cu totul. Indiferent că bunurile cele

* Warhol 1975.

** Am tradus prin „Rățoiești" numele orașului fictiv din benzile desenate Disney în care trăiesc, printre alții, Donald Duck și Mickey Mouse – în germană Entenhausen, engleză Duckburg, franceză Donaldville (n.t.)

mai prețuite apar în chip real sau simbolic – viciul și fărădelegea sunt aproape. Nu degeaba folosim o vocabulă economică atunci când spunem că un delict deosebit de grav este o infracțiune „capitală".

Dar, înainte să discutăm despre păcate de moarte, mai facem un ocol în lumea distracției copilărești. Aici se vede că și benzile desenate aparent superficiale ajung între timp la miezul lucrurilor – în cazul de față în pas de rață: deci bun-venit la Rățoiești! Sau mai bine spus în casa de bani a lui Scrooge McDuck, cel mai bogat om din lume. Acolo, într-un seif, se află cel mai important element al lumii Duck.

Este o monedă minusculă, care valorează mai mult decât toți ceilalți taleri de aur din casa de bani. Stă pe o pernă de catifea, sub o cupolă mică de sticlă frumos lustruită. Este primul sfert de dolar câștigat vreodată, *Number One*, „bănuțul norocos" al bătrânului. Pe el se clădește întreg imperiul lui Scrooge. Fără el s-ar prăbuși, pentru că proprietarul nu ar suporta pierderea lui. Bănuțul norocos, inventat de desenatorul firmei Disney, Carl Barks, este talismanul perfect. Conține credința concentrată a lui Scrooge McDuck în propria pricepere. Cât timp îl are, nu-i e frică de nimic.

Și atunci cel mai bogat om din lume pleacă sigur pe el în călătorii fantastice de descoperire și cucerire, este unul dintre acei întreprinzători eroici despre care vorbea Joseph A. Schumpeter: gata să riște totul pentru a dobândi avantajul economic decisiv. Fără bănuț însă încrederea în sine se prăbușește, Scrooge McDuck devine o epavă depresivă.

Valoarea bănuțului îi depășește infinit valoarea nominală. Este un izvor însuflețit de noroc. Sigmund Freud l-ar fi încadrat pe Scrooge în civilizația animistă, stadiul prereligios, în care oamenii credeau că toate lucrurile au suflet și își legau soarta de un totem.

Bănuțul norocos este ilustrația unei tensiuni interne numite în psihologie bipolaritate. Pentru că nu poate avea decât efect extrem. Fie este de față – și atunci norocul râde sub forma acumulării de avere și a băilor orgiastice în piscina cu monede din casa de bani. Fie bănuțul dispare – atunci urmează o criză personală și economică, căreia nu i se poate pune capăt decât prin regăsirea obiectului magic. La cum suferă Scrooge, s-ar putea spune și că pierderea îl castrează. Și deși povestirile despre familia Duck sunt aparent lipsite de orice urmă de sexualitate* – în sens psihologic bănuțul norocos se dovedește a fi un adevărat fetiș**, iar teama raței de a-l pierde ia cel mai adesea forma maniei persecuției. Grija pentru bănuț își are însă locul doar acolo unde își face apariția o persoană care, conform concepțiilor „rățoiești", este vrăjitoare. Magica De Spell. Nu o interesează averea bătrânului, ci doar acest bănuț norocos.

La Rățoiești, unde banul este dominant și omenia nu iese la iveală decât prin înțelepciune (Huey, Dewey și Louie) sau prin lene (Donald), nimeni nu bănuiește că forța economică infailibilă a planetei nu este Scrooge, ci Magica. Ea nu vrea să economisească și să adune, ca bătrânul lacom și zgârcit. Vrea

---

* Când spunem „fără urmă de sexualitate", ne referim la sensul foarte restrâns de iubire trupească. Dar Sigmund Freud a extins foarte mult acest concept, în legătură cu dimensiunile plăcerii și neplăcerii, care fac parte încă din momentul evoluției infantile din gama noastră de sentimente – de pildă satisfacerea unor nevoi orale (foamea) sau a altor nevoi (căldură, siguranță, dăruire). Din această perspectivă, „baia de bani" practicată adesea de Scrooge este o dimensiune pervertită evidentă a plăcerii trupești, care în cadru psihanalitic face parte din sexualitate. În acest cadru extins al lui Freud intră și noțiunea de „castrare": ca lipsire dureroasă de baza individuală a plăcerii.

** Fetișul este văzut în psihanaliză ca parte a perversiunii în care plăcerea este legată obligatoriu de anumite cadre sau obiecte exterioare. Vezi și Laplanche / Pontalis 1972. În lucrarea sa târzie *Clivajul eului în procesul de apărare* (Freud 1982g., pp. 389-397), în care tratează și fetișismul, Freud a descris complexitatea și posibila interconectare între nevroză, psihoză și perversiune. Termenul de „psihoză" include și stările paranoide legate de halucinații – de pildă mania persecuției.

să realizeze ceea ce gâscanul cu tot anturajul lui și cu inventatorul Gyro Gearloose nu îndrăznesc nici măcar să viseze: vrea să obțină acel *golden touch*, o stare în care tot ce atinge să se transforme în aur. Acest lucru nu este însă posibil decât dacă topește bănuțul lui Scrooge și face din el o „piatră filosofală", dobândind astfel bogăție nesfârșită.

Apropo de bogăție: personajul și acțiunile lui Magica au o legătură interesantă cu cercul mitologiei grecești. Aici numele lui Pluto nu se referă doar la bogăție, ci și la moarte și la puterea lumii subterane. Și nu întâmplător vrăjitoarea lui Disney își are sălașul la poalele vulcanului Vezuviu, adică acolo unde poetul roman Ovidiu a situat intrarea în Hades, în împărăția morții. Dacă planul lui Magica se împlinește, atunci bogăția și moartea se vor afla din nou acolo unde erau acum peste 2 000 de ani: ușă în ușă.

Să ne întoarcem la seriozitatea economică a lucrurilor. Cei care văd departe ar avertiza-o pe Magica în legătură cu efectele colaterale ale visului ei, ceea ce economistul britanic Arthur Cecil Pigou a numit „externalități". Aceste externalități sunt cât se poate de vizibile în cazul de față: socoteala lui Magica nu ține seama de pildă de natura nedigerabilă a aurului. *Golden touch* ar avea ca efect, fără îndoială, transformarea oricărei hrane cu care ar veni în contact vrăjitoarea. În acest sens poate să spună că are noroc că nu-și poate duce planul la îndeplinire, pentru că altfel ar muri jalnic de foame, înconjurată în același timp de cea mai mare bogăție din lume.

Sigur că Carl Barks nu a inventat doar ca să se distreze personajul Magica de Spell, la fel cum nu pentru plăcerea de a povesti a fost așezat regele Midas în cercul mitologic. Aceste personaje au fost gândite pentru că ne seamănă. Să ne uităm dar la activitatea unor concerne multinaționale: arată acțiunile lor prea diferit de cele ale lui Magica de Spell, în goana lor după

profit pe termen scurt și în neglijarea consecințelor pe termen lung? Afirmăm că banii nu ne interesează în primul rând din cauza funcției lor economice ca mijloace de păstrare și prezervare a valorilor, ci că banii au devenit valoarea și scopul suprem ale societății – o putere în sine, instanța supremă a vieții omenești, o valoare „intrinsecă", cum ar spune filosofii.

Exact de acest lucru s-a ocupat gânditorul german Georg Simmel în cartea sa, *Filosofia banilor.*[*] A recunoscut că banii includ și dorințele noastre imateriale, tânjirea noastră după succes. Banii au devenit materia primă a posibilităților nelimitate: când ai o sumă în portofel sau în cont, îți imaginezi ce ai putea face cu ea. Punerea în practică a acestor dorințe este aproape accesorie – sau uneori chiar nedorită.

Astfel văzuți, banii sunt visul trăit, un substrat al dorurilor la care visăm în milioane de forme. Semnifică, în ciuda aparentei lor micimi fizice și a caracterului trecător, fantezii nemuritoare.[**] De aceea crizele piețelor financiare duc la crize sufletești reale ale societăților. Distrugerea averilor nu distruge doar valori economice – ci în primul rând vise. Lucrurile stau astfel din cauza puterii banilor pe de o parte și a înclinației noastre către visarea cu ochii deschiși pe de altă parte. Banii sunt legătura dintre visele noastre și realitate. Dacă se rupe, suntem neajutorați, ca bătrânul Scrooge fără bănuț. De aici rezultă o tensiune de nerezolvat: banii înseamnă pe de o parte accesul la piața visurilor, dar pe de altă parte sunt un izvor însemnat de temeri. Cine trăiește într-o societate a banilor

---

* Simmel 2008.

** Economistul francez Marcel Drach vorbește în acest context despre cele „două suflete" ale banilor. Unul este, după Drach, măsurabil, celălalt, incomensurabil. Subiectul se supune supraeurilor culturale simbolizate de monede. Din cantitate rezultă calitatea bunurilor și din simplu simbol banii devin surogat pentru bunuri. Rămâne discutabil dacă concluzia lui Drach că „domnia rooseveltiană a banului (deficit spending) promovează lipsa de măsură – în special prin statul asistențial".

trebuie să trăiască și cu grija că și-ar putea pierde averea sau ar putea sărăci. În impulsul omenesc de a avea tot mai mult se ascunde și teama mai mult sau mai puțin conștientă că avutul poate fi distrus - prin furt, șomaj sau altă nenorocire. În cazurile extreme această teamă de a pierde totul crește odată cu bogăția. Visul frumos și coșmarul cresc împreună. Ceea ce ne duce la concluzia că banii* sunt o substanță nevrotică.**

Contul de economii și caracterul lui

Această legătură iese în evidență în primul rând în raportul nostru cu instituțiile de păstrare a banilor - băncile. Timp de decenii au fost descrise ca un păstrător sigur și apărător al averilor - o strategie foarte eficientă și de succes. Lucrurile au mers până acolo încât băncile au sugerat cu succes că banii lucrează pentru noi*** și se înmulțesc singuri în bancă. Cu asemenea dogme chiar și celui mai suspicios om i-ar putea scăpa faptul că felul în care ne folosim averea este definit de o încredere uimitoare. Să facem comparația cu bătrânul zgârcit Scrooge. Nu ar putea niciodată să aibă atâta încredere încât

---

* O carte mai nouă pe subiectul „Economie și acțiune psihanalitică" se ocupă de bani și a apărut în 2013 la Klett-Cota. Este o colecție de eseuri numită *Puterea fantastică a banilor*. Este inclus aici și un eseu interesant al lui David Tuclet, numit „A înțelege banii".

** Folosim noțiunea de „nevroză" cu cea mai mare precauție, în sensul de tulburări psihice care apar în urma unor conflicte interne greu de rezolvat și au ca simptome compromisul între o dorință și respingerea ei. Formularea lui Carl Gustav Jung este aici mai utilă decât definițiile deseori schimbate ale lui Sigmund Freud: în inconștient există anumite conținuturi, care din lipsa de noțiuni aperceptive nu pot fi acceptate de conștient. Energia lor, adesea însemnată, se îndreaptă spre conținuturi mai puțin evidente, dar conștiente, și le sporește intensitatea la nivel patologic. Astfel apar fobii și obsesii aparent nemotivate, care se pot exprima social, religios sau politic.

*** Sloganul „Lăsați-vă banii să lucreze pentru dumneavoastră" a fost folosit în publicitate, înainte de criza financiară, de mai multe bănci germane și austriece.

să-şi lase banii în mâinile altor rate. Mai mult, se încuie cu averea într-o casă de bani.

În schimb modul în care economisim noi este mult mai îndrăzneţ. Ne încredinţăm capitalul unei instituţii care face din el credit pentru alţii sau, dacă rămânem la înţelesul iniţial al cuvântului „credit", care dă încrederea noastră mai departe unor creditori. În cele din urmă se creează un lanţ de încredere, care în cele din urmă se bazează pe un pariu: cel care economiseşte are încredere în bancă, banca are încredere în debitor, debitorul are încredere în viitor şi deci în noroc. Se ajunge la o deplasare între a avea şi a nu avea. Căci economiile din bancă, deci ceea ce deţine banca din capitalul celor care economisesc şi al investitorilor, trebuie să apară obligatoriu în bilanţ la pasive. Banca nu a făcut decât să împrumute aceşti bani. Căci profit nu poate face decât cu acel capital pe care îl împrumută mai departe. Acesta apare la active în bilanţ.

Problema: atât timp cât este băgat în operaţiuni, case, fabrici sau împrumuturi pe termen lung, capitalul nu poate fi transformat rapid în substanţa originară. Acest lucru devine o problemă când toţi deponenţii şi investitorii îşi vor banii înapoi în acelaşi timp. Pentru ca acest lucru să nu se întâmple, trebuie ca zilnic să se construiască încredere. Asta începe de la înfăţişarea convenţională a funcţionarului tuns regulamentar. Cine s-ar gândi că un om pieptănat aşa frumos, gri ca un şoarece, poate face o speculaţie îndrăzneaţă? Continuă prin publicitate. Sloganul „Lăsaţi-vă banii să lucreze pentru dumneavoastră" este un fel de promisiune a unui *perpetuum mobile* care, odată pus în mişcare, creează o ţară personală a lui pică-pară-mălăiaţă din dobânzi, în timp ce deponentul poate să lenevească. Toate aceste iluzii sunt de o importanţă enormă. Pentru că încrederea noastră în bănci, bani şi stabilitate este substratul creşterii noastre economice. Ceea ce numim aşadar adminis-

trare „solidă" este în esență jocul cu o emoție sub influența dirijată a impresiilor exterioare.

Cu legătura dintre sentiment și bani am ajuns la punctul nostru de interes - banii în toate manifestările lor, în special cele compulsive, patologice. La ele s-a gândit și John Maynard Keynes și a formulat următoarea dorință analitică: „Dragostea pentru bani ca proprietate va fi socotită ca ceea ce este, o boală oarecum dezgustătoare, o ciudățenie pe jumătate criminală, pe jumătate patologică, lăsată cu cutremur în seama specialiștilor în boli mintale".*

Da, banii ca fetiș. În mod semnificativ povestea lor începe cu o rătăcire în timpuri imemoriale, în regatul lui Midas din Frigia.** Acest Midas este un domnitor uimitor, pe de o parte viclean, pe de altă parte fascinat până la perversiune de aur și bogăție lumească. Prin regatul său trece la un moment dat și zeul Dionisos, cu alaiul său zgomotos, bețiv și desfrânat. Toate sunt bune și frumoase până când într-o noapte îngreuiată de vin, unul dintre satirii lui, învățătorul lui, Silenos, pleacă din tabără și se rătăcește în întuneric. Dimineața devreme este găsit de slujitorii lui Midas dormind mahmur între trandafirii de la palat. Midas are grijă de creatură, îi dă din nou mult vin și îi promite să o ducă înapoi la stăpânul său dacă îi dezvăluie în schimb tainele lumii.

Silenos începe așadar să-i spună o poveste uimitoare despre râul vieții. Cine traversează acest râu, spune satirul, ajunge în tărâmul paradisiac Hiperboreea, locuit de oameni fericiți și nespus de longevivi, care nu au a se teme nici de boală, nici de război. Midas ascultă uimit și dă din cap. Atât. Apoi îl duce pe

---

* Keynes 1963. Textul original poate fi găsit și pe internet la www.aspensinstitute.org

** Grant 2009; Vollmer 1990; Ranke-Graves 2007. Un tratat interesant despre istoria sistemului bancar și istoria reglementării a apărut în 1994 la Mohr Siebeck: Stadermann 1994.

satir înapoi la Dionisos. Când zeul recunoscător îl întreabă dacă vrea să-i îndeplinească o dorință, regele nu vrea să trăiască în Hiperboreea, în țara fericirii veșnice și a vieții lungi fără boli și fără griji. În schimb face socoteli, își vede comorile, bogăția, și își dorește ca tot ce atinge să se transforme în aur. Sau, altfel spus, între satisfacția absolută și mediul aur, care promite de asemenea satisfacție, Midas alege aurul: fetișul a învins paradisul.

Dionisos îi împlinește dorința râzând strident. Și cum trebuie să mai fi râs când, un pic mai târziu, l-a văzut pe rege venind în tabără și implorându-l în lacrimi să-i ia darul care îl face să transforme totul în metal: palatul, servitorii, pe iubita lui fiică, apa și hrana. Regele moare de foame lângă bogăția lui. Dionisos îi împlinește cererea, îl trimite pe Midas la râul Pactolos, pentru a se spăla și a scăpa de dar. Ceea ce se și întâmplă.

Ce a pățit Midas este aplicația practică a uneia dintre teoriile economice accentuate până la perversiune ale utilității marginale. Teoria se ocupă de valoarea subiectivă a unui bun, care crește odată cu cantitatea bunului până atinge un punct de saturație și utilitatea subiectivă scade din nou. Midas pune semnul egalității între valoarea subiectivă și cea obiectivă și din cauza acestei creșteri enorme a valorii nu-și mai vede nevoile de bază. Utilitatea marginală se transformă imediat într-o pagubă totală.

Am putea aplica această dorință a lui Midas și unei anumite forme de politică de economisire din timpul crizei monedei euro, metodă care vede în economisire singurul remediu incontestabil pentru siguranța viitorului sistemului nostru economic. Și aici externalitățile sau pagubele colaterale sunt scăpate din vedere sau prea puțin luate în calcul. În timp ce susținătorii austerității spun că se sacrifică pentru tineri și pentru viitorul lor,

șomajul în rândul tinerilor este cel care crește în țările în cauză cu peste 50 la sută. Și nimeni nu pare surprins.

Lăcomia, zgârcenia și dorința de acumulare

Midas scapă așadar de darul pe care-l ceruse. Dar motivația lui este interesantă: este lăcomia, care se află într-o relație psihologică interșanjabilă strânsă cu zgârcenia. Ambele au rădăcină lingvistică germanică *(gir)*, latină *(avaritia)* și engleză *(avarice)* comune. Urmărim acum principalele caracteristici ale zgârceniei și lăcomiei, în forma lor maladivă, de nevroze compulsive.

Când mai era mult până la apariția psihanalizei, arta poetică știa deja de efectele patologice ale amândurora. În casa *Avarului* lui Molière (1688), banii au preluat comanda și sunt prețuiți ca o ființă dragă. Boala iese în evidență cel mai bine în actul V, într-un dialog între zgârcit, Harpagon, și Valère, iubitul fiicei lui. Amândoi vorbesc despre iubire. Valère despre iubirea pentru prietena lui – Harpagon însă despre banii lui iubiți, care tocmai i-au fost răpiți. O întrecere inegală între iubire și iubirea pentru obiect, libido și perversiune, sex și fetișism:

> Harpagon: Spune-mi ce din lumea asta te-a făcut să purcezi la faptă?
> Valère: Ah, mai întrebați?
> Harpagon: Da, sigur că te întreb.
> Valère: O zeitate care iartă întotdeauna cele la care ne îndeamnă – iubirea.
> Harpagon: Iubirea?
> Valère: Da.
> Harpagon: Frumoasă iubire, frumoasă iubire, draga mea! Iubirea pentru ludovicii mei! (bani de aur bătuți în Franța, n.a.)

(...)

Valère: Este o comoară, cu adevărat și fără-ndoială cea mai de preț pe care o aveți; dar nu o pierdeți dacă mi-o încredințați. Vă cad la picioare să-mi dați această comoară preafrumoasă; și bine v-ar fi să mi-o dăruiți de bunăvoie.

Harpagon: Ci nici vorbă! Cum ți-a trecut așa ceva prin minte?

Valère: Ne-am jurat unul altuia credință și ne-am făgăduit să nu ne despărțim niciodată.

Harpagon: Scump jurământ și minunată făgăduință!

Valère: Da, ne-am legat să fim veșnic împreună.

Harpagon: Mai vedem noi; am eu grijă să vă despart!

Valère: Doar moartea ne poate despărți!

Harpagon: Omul ăsta e îndrăgostit drăcește de banii mei!...

Valère: Puteți face orice vă place și sunt gata să sufăr orice. Dar un lucru vă rog să credeți, că dacă se va fi făcut vreo nedreptate eu sunt singurul vinovat și fiica voastră nu are nicio vină.

Harpagon: Asta mai lipsea! Cum ar putea fiica mea să fie părtașă la o asemenea cumplită fărădelege? – Dar vreau să primesc înapoi ce-i al meu și să recunoști unde ai dus-o.

Valère: Eu? N-am dus-o nicăieri; este în casa voastră.

Harpagon (aparte): O, iubita mea lădiță! – Cum, nu a ieșit din casă?

Valère: Nu, domnule Harpagon.

Harpagon: O, spune-mi pe dată. Nu te-ai atins de ea?

Valère. Eu, s-o ating? Ne faceți amândurora o mare nedreptate! Ard pentru ea de cea mai curată și mai cinstită dragoste.

Harpagon (aparte): Arde pentru lădița mea?*

Filosoful Georg Simmel a recunoscut – ca și Molière – forța lui Eros în bani: „Zgârcitul iubește banii așa cum iubești un om foarte respectat, a cărui simplă prezență și faptul că îl știm și simțim că suntem cu el ne aduc fericire, chiar și fără să ne bucurăm direct de particularitatea legăturii noastre cu el".**

---

* Molière 1987, pp. 76 și urm.

** Simmel 2008, p. 464.

Miezul nevrozei care se poate transforma în constrângere patologică se află în reținere și acumulare: „Renunțând în prealabil și cu bună știință să folosească banii pentru a se bucura de anumite avantaje, zgârcitul îi pune la o distanță nestrăbătută de propria lui subiectivitate, distanță pe care încearcă însă mereu să o parcurgă prin conștiința proprietății lor".*

Și aici iese la iveală caracterul de fetiș. Banii devin simbol al puterii și al bucuriei și au cel mai puternic efect în mod virtual. Nici iubirea, nici alt impuls nu le sunt superioare. Comoara lui Harpagon este un morman strălucitor de putere. Economisirea – văzută de teoria economică ca o limitare prezentă pentru un viitor mai bun – se arată aici ca restricție benevolă și scop în sine.

Dar Harpagon are și alte trăsături interesante din punct de vedere psiho-economic. Îi place ordinea până la pedanterie, este încăpățânat și egoist până la brutalitate. Oare întâmplător aceste însușiri sunt și pilonii de bază ai economiei noastre *high speed*? Și nu este adevărat că acest sistem suferă de constrângerea creșterii și nu poate supraviețui decât prin lăcomia pentru resurse?**

Aceste însușiri ale lui Harpagon nu definesc doar manifestările exterioare ale economiei. Ci ne arată drumul și către

---

* Ibidem.

** Pentru a înțelege acest lucru nu este necesar nici măcar un seminar de economie. Un simplu film e de ajuns. De pildă *Stăpânul inelelor* de J.R.R. Tolkien, această epopee despre lupta între bine și rău, în care prietenia, loialitatea și cavalerismul – și câțiva hobbiți mărunți – învinge puterile distrugătoare ale naturii, produse în cantități masive, fără suflet și organizate industrial ale lui Sauron. Unul dintre personajele cele mai fascinante ale epopeii este Sméagol, un hobbit schizofrenic, deformat trupește și sufletește de puterea inelului. Într-adevăr, nu vrea, ca toți ceilalți, „puterea" lui, ci doar să-l iubească, ca pe un fetiș. Îi spune drăgăstos „my precious". Pentru a ajunge în posesia lui (și a fi posedat de el), este gata să ucidă și să înșele fără niciun fel de inhibiție. Uneori anumiți adepți ai economiei de piață par a fi înrudiți cu Sméagol: lipsiți de scrupule și plini de orgoliu, brutali în concurență, corupți de câștiguri și bonificații.

deformările psihologice ale economiei. Sigmund Freud a descris combinația de iubire de bani, ordine și narcisism în tratatul său *Caracterul și erotismul anal*: „Cei pe care vreau să-i descriu ies în evidență prin aceea că dau dovadă de următoarele însușiri mereu alăturate: sunt foarte ordonați, economi și îndărătnici". Freud leagă aceste însușiri frecvente cu faza anală din dezvoltarea timpurie a copilului și ajunge la următoarea concluzie: „Cele mai cuprinzătoare sunt legăturile între complexele aparent atât de disparate ale interesului pentru bani și defecație".

Bani și mizerie

Combinația de bani și excremente poate părea foarte exagerată. Probabil că și de aceea criticile au fost necruțătoare în 1907, când Freud și-a publicat aceste gânduri. Și cu toate acestea au logică. Iată explicația lui Freud:

> Punctul de pornire a acestei discuții poate fi faptul că în producțiile inconștientului – incidențe, fantezii și simptome – noțiunile de excrement (bani, cadou), copil și penis sunt separate cu dificultate și se confundă adesea între ele. (...) Să repetăm deci fără îndoială că aceste elemente se întâlnesc adesea în inconștient ca și când ar fi echivalente între ele și s-ar putea înlocui unul pe altul în mod inofensiv. O dovadă lingvistică a acestei identități între copil și excrement este expresia „a dărui un copil". Pentru că excrementul este primul dar, o parte a trupului de care sugarul se desparte doar după ce este convins de persoana iubită, cu care îi dovedește și fără să i se ceară afecțiunea, pentru că de regulă nu murdărește persoane străine. (...) Fie renunță docil la excrement, îl „jertfește" iubirii, fie îl ține pentru satisfacția autoerotică, iar mai târziu pentru a-și afirma

* Freud 1982a, p. 23. Vezi și Simmel 2008, pp. 243, 247; Faust o. J.

propria voință. Odată cu ultima hotărâre se constituie sfidarea (încăpățânarea), care deci își are originea într-o insistență narcisistă în cadrul eroticii anale.*

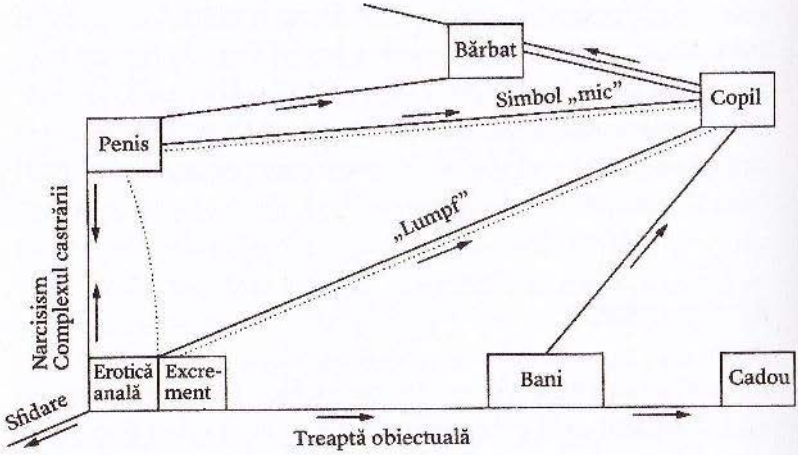

Colegii și urmașii lui Freud, Theodor Reik, Wilhelm Reich și Melanie Klein, au confirmat și au rafinat această abordare. Ei spun că există o legătură puternică între bani și „faza de dezvoltare anală" din copilărie. Impulsul narcisist este transferat de-a lungul dezvoltării copilului de la excrement la alt element de cea mai mare valoare, sugerat de societate: banii. Freud îl numește „interes pentru excremente", transformat în „interes pentru bani".

Este interesant că și în folclor și în numeroase povești și mituri există o legătură clară între bani și fecale. Începe cu noțiunea de „căcător de ducați". În miturile vechi babiloniene, banilor li se spune „excrementele iadului", *ilu manman*. Și, în

* Freud 2013.

sfârșit, Freud însuși face trimitere la „cea mai strânsă legătură între bani și mizerie", citând povești în care diavolul dă aur care după plecarea diavolului se dovedește a fi mizerie.

Produsele măgarului de aur

Unul dintre exemplele cele mai impresionante este însă o poveste franceză din secolul al XVII-lea, a lui Charles Perrault: „Peau d'âne", „Piele de măgar". O familie regală trăiește în pace și fericire până când regina se îmbolnăvește și moare. Regele caută peste tot o femeie la fel de frumoasă ca răposata. Pare cu neputință, și atunci îi vine ideea să se însoare cu propria fiică. Fata o roagă disperată pe nașa ei, o zână, să o ajute. Zâna înțeleaptă știe că prințesa nu trebuie să respingă brusc planul incestuos al tatălui ei, dar nici nu-l poate primi. De aceea o sfătuiește pe prințesă să ceară ceva cu neputință de realizat. Prințesa cere o haină de culoarea vremii. Dar regele reușește să-i împlinească această dorință. Și următoarele două dorințe – haine de culoarea lunii și a soarelui – îi sunt îndeplinite. Disperată se duce din nou la zână, care de data aceasta o sfătuiește să ceară ceva care îl lovește pe tatăl ei într-un punct sensibil: pielea măgarului care defechează bani de aur și astfel îmbogățește regatul. Dar răspunsul afirmativ al propriei fiice valorează pentru rege mai mult decât prețiosul măgar, așa că îi împlinește și această dorință.

Prințesa fuge de la curtea tatălui ei. Ca să nu fie recunoscută, își mânjește fața cu funingine și se învelește în pielea măgarului ucis. Din cauza hainei ciudate i se spune „Piele de măgar". Doar o dată pe săptămână se îmbracă cu hainele ei frumoase, pe ascuns. Un prinț o vede prin gaura cheii, cei doi ajung să fie împreună și până la urmă este iertat și tatăl prințesei.

Pentru a interpreta corect povestea, trebuie să adăugăm că în simbolistica miturilor măgarul întruchipează bărbăția. Legătura dintre aur, excremente și bărbăție este așadar încetățenită mult înainte ca Freud să o prezinte public.

Un exemplu asemănător este povestea „Pun-te masă"*, culeasă de Frații Grimm.

Un croitor are trei fii și o singură capră care îi hrănește cu laptele ei pe toți. Fiii trebuie să aibă grijă ca acest animal valoros să fie zilnic bine hrănit. Într-o zi, cel mai mare păzește capra și o întreabă seara dacă s-a săturat. Capra răspunde:

„Multe frunze am mâncat și de tot m-am săturat. Bee. Bee."

Acasă însă, când tatăl îi pune aceeași întrebare, capra răspunde:

„Cum să mă fi săturat? Peste-o groapă am săltat, nicio frunză n-am mâncat. Bee, bee!"

Croitorul se înfurie și îl izgonește pe fiul lui de acasă. Același lucru se repetă cu frații mai mici. În cele din urmă, croitorul trebuie să scoată singur capra la păscut și își dă seama că s-a înșelat. Acum alungă capra de acasă, iar înainte o rade pe cap, ca s-o pedepsească. Între timp fiii s-au dus în străinătate la ucenicie: cel mai mare la un tâmplar, mijlociul la un morar și cel mai mic la un strungar. Când își termină ucenicia, fiecare dintre ei primește de la învățător un dar aparent neînsemnat, dar cu puteri fermecate. Ucenicul tâmplar primește o măsuță pe care la rostirea cuvintelor „Pun-te masă" se așternе cele mai alese mâncăruri. Tânărul morar primește un măgar care la auzul cuvântului „bricklebrit" face bucăți de aur. Darul pentru cel mai mic nici nu satură, nici nu îmbogățește, dar în cele din urmă le este tuturor de mare folos: un sac cu un băț în el, care la cuvintele „bățule, ieși din sac" îi bate pe oamenii neplăcuți.

* Frații Grimm (1999).

Cei doi fraţi mai mari sunt păcăliţi în drum spre casă de un hangiu, care schimbă în secret masa care se întinde singură şi măgarul de aur cu o masă şi un măgar obişnuite. Cei înşelaţi nici nu-şi dau seama şi se fac de râs acasă faţă de tatăl lor, când vor să-i arate minunea. Din fericire însă îi scriu fratelui mai mic despre hangiul cu urechi ascuţite, iar când prâslea îşi termină ucenicia recuperează cu ajutorul bâtului masa şi măgarul.

Legătura strânsă dintre bani, bărbăţie şi potenţă nu mai are nevoie de alte explicaţii dacă ne uităm la al treilea obiect minunat al fiului de croitor, cel cu care învinge hoţii şi răul. Este arma celui mai puternic bărbat, a lui Heracle: „Bâtule, ieşi din sac!"

Şi elevul lui Freud, Theodor Reik,* a atras atenţia în 1951 în eseul său „Aur şi excremente" asupra faptului că aztecii

---

* Iată o selecţie de citate reprezentative pentru mulţi alţi psihologi şi psihanalişti, referitoare la fenomenul bani / mizerie:

Theodor Reik, „Aur şi excremente": „Aztecii, despre care se ştie că au fost descoperiţi abia în 1519 de Hernán Cortés, numeau aurul *teocuitla*, „mizeria zeilor", şi îi spun aşa până astăzi. A se vedea şi anumite expresii germane, englezeşti şi franţuzeşti." Din Reik 1951, p. 183.

Percy E. Newberry scrie că scarabeul este un gândac foarte interesant, pentru că, folosit mai târziu ca sigiliu, joacă un rol important în evoluţia sistemului monedelor, astfel încât originea banilor poate fi identificată în imaginile anal-erotice ale preistoriei.

Ernest Borneman, Psihanaliza banilor: „Cred că putem trage concluzia că dorinţa de a poseda în sine, presupunând că există ca instinct specific omenesc, joacă un rol relativ nesemnificativ în modelarea atitudinilor şi comportamentelor legate de proprietate. Sentimentul proprietăţii este fără îndoială foarte complex. Toate nevoile primare, ca sexul, hrana, interesele parentale, sociale, estetice şi cele cognitive, participă la construcţia lui, care la rândul său este definit şi accentuat prin dorinţa de a fi respectat, de a se da în spectacol, de concurenţă şi de dorinţa de putere." (Borneman 1986).

Simmel, despre bani şi extirpare: „Această legătură strânsă cu eul, care face ca proprietatea să apară în acelaşi timp ca sfera şi ca expresia lui, nu se leagă în niciun caz doar de el, în măsura în care durează şi este păstrat. Corespunde mai degrabă cu imaginea noastră asupra proprietăţii ca sumă de acţiuni, conform căreia tocmai renunţarea la valori, fie la schimb, fie în dar, poate aduce cu sine o anumită sporire a sentimentului personal – atracţia legată de exteriorizare, de sacrificiul de sine şi care, pe căi ocolite, înseamnă o înălţare a sinelui prin micşorare. Adesea abia în renunţare simţim proprietatea, la fel cum un mădular al

numeau aurul *teocuitla*, „mizeria zeilor". Și ajungem iar la filme aparent superficiale și la subtextul lor. Vă amintiți de *Piraților din Caraibe* (2003), comedia cu pirați a lui Jerry Bruckheimer?

Este vorba tocmai despre aurul aztecilor, asupra căruia plutește un blestem. Când un pirat cuprins de lăcomie atinge o monedă, este lovit de osânda veșnică (până când Jack Sparrow învinge moartea prin viclenie și prin schimbarea realității). Mediul bani intră în stăpânirea piraților care îl consumă, le fură sufletul și le dăruiește, în funcție de dorința lor de acumulare, foamea și setea veșnică. Căpitanul Barbossa și echipajul de pe Black Pearl sunt urmașii lui Midas - dezvoltați de Hollywood.

Unii cititori au dat deja increduli din cap și s-au distanțat instinctiv de asemenea teze dubioase. Și aproape că am fi făcut și noi același lucru în privința acestei teorii. Dar, presupunând că psihanaliza are dreptate, ne dă și o cheie pentru una dintre cele mai cunoscute povestiri din mitologia greacă: povestea celui mai puternic om care a trăit vreodată, Heracle.*

Acest semizeu nu este doar un erou minunat, ci și o figură tragică. Heracle își ucide copiii într-o clipă în care-și pierde mințile.

Ca ispășire, eroul se pune în slujba unui rege sadic, care îi dă sarcini imposibil de dus la capăt. Într-a cincea dintre aceste încercări misterioase trebuie să curețe într-o singură zi grajdurile regelui Augias din Elis.

Despre acest Augias se spune că ar fi fost cel mai bogat om al Greciei antice - asta afirmă legenda. Pe câmpiile și în grajdurile lui sunt cele mai bune vite. Nu sunt doar frumoase, ci și

---

corpului este simțit cel mai puternic în momentul extirpării. Atracția lui a avea se accentuează în momentul renunțării - dureros sau chiar plăcut - într.un grad pe care nu l-ar putea atinge niciodată fără să plătească acest preț." (Simmel 2008, p. 549).

* Baldwin 2004; Vollmer 1990; Ranke-Graves 2007.

binecuvântate de zei. Nu se îmbolnăvesc niciodată și se înmulțesc din belșug. Aici începe interpretarea economică a istorisirii. Numărul de vite crește constant și exponențial – și ne lovim pe loc din nou de „externalitățile" lui Arthur Cecil Pigous, despre care am vorbit mai sus. În primul rând că urmările fertilității nestăvilite miros cumplit. Pășunile Peloponesului, frecventate de vitele perfecte, sunt acoperite în întregime de excremente. Duhoarea, spune legenda, răspândește molimi peste toată peninsula. Pe proprietarul Augias asta nu-l interesează, i se pare, așa cum se spune în popor, un rahat.

Este pur și simplu amuzat la apariția lui Heracle cu sarcina lui. Pune rămășag cu el pe zece la sută din turmă că eroul nu va reuși să scape de tonele de excremente. Heracle se pune pe treabă și folosește un truc. Mută cursul unui râu cu apă limpede înspre grajduri și astfel excrementele sunt luate de apă și sarcina este îndeplinită în mai puțin de o zi. Pariul a fost câștigat și Heracle ar putea fi un om bogat. Dar Augias nu este dispus să respecte rămășagul. Heracle trebuie să plece fără vite.

Această poveste conține toate elementele despre care am vorbit în acest capitol: virilitate, externalități, lăcomie și zgârcenie și excremente – și, în cele din urmă, bani. Pentru că în tot spațiul mediteraneean vitele sunt privite ca semn al bogăției: niște monede ateniene mai vechi se numeau boi – aveau gravat, după modelul cretan, un cap de bou.

Să ne amintim aici de Freud. Bogăția, banii sau aurul nu înseamnă aici doar mizerie, ci sunt legate și de nevrozele asociate din psihanaliză: curățenia pe care se obligă să o facă Heracle; în plus, lăcomia și zgârcenia, căci Augias nu vrea să-și plătească datoria. Însă această purtare include și sfidarea despre care vorbea Freud.

Vițelul de aur și concurența intrinsecă

Și în Biblie găsim vita ca simbol al bogăției: dansul israeliților în jurul vițelului de aur poate fi interpretat și din punct de vedere economic, dacă vițelul este văzut în legătură cu simbolul taur/bou și nu ca însemn religios al slujitorilor lui Baal.*

Din această perspectivă istorisirea vorbește și despre o ciocnire între puteri rivale: în timp ce Dumnezeu încheie cu Moise pe vârful muntelui legământul veșnic și îi dictează cele mai importante și sfinte porunci, jos, în vale, fetișul pământesc este divinizat. Aici stau față în față cele două valori „intrinsece" în cel mai înalt grad.

Cum am început capitolul privind în iadul lui Magica de Spell, să încheiem acest tur de forță, de dragul variației, cu o privire aruncată cerului.

Ați urcat vreodată în cer? Noi, da. E drept că cerul nostru era la doar vreo 15 metri deasupra pământului. Se află la San Marco, la Veneția. Dacă ați fost deja acolo, știți de frumusețea uluitoare a eterului, în al cărui mijloc tronează Hristos Pantocrator ca stăpân al lumii. Acest eter nu este împodobit cu nori baroci și inundat de raze de soare pictate. Este cerul. E din aur curat.

În iconografia bisericească deodată aurul nu mai simbolizează răul. Este culoarea paradisului, a credinței, a tăriei. Vedem așadar că nu toată lumea devine lacomă la vederea bogăției nesfârșite. Însă se pare că este nevoie de un proces de învățare. Există în acest sens chiar un model biblic frumos în Evanghelia de Crăciun. Iisus stă, sărăcăcios, în scutece în ies-

* Biblia, Ieșirea 31, 18 – 33, 6. Vechiul Testament pomenește aici un cult al taurului ca simbol al puterii, bogăției și fertilității, răspândit în Orientul Mijlociu (la hitiți, cretani etc.). Numele de „viței" trebuie să sune în mod evident peiorativ (Comentariu la traducerea unitară, Societatea Biblică Catolică, Stuttgart, 1980).

lea din Betleem. Şi cine e lângă leagănul Lui? Nu animalele care reprezintă banii, aurul şi puterea? Boii şi măgarii.

11 | Policrate și bucuriile hedo-masochiste, dar cu măsură

Faptul că prețul pentru progresul cultural este pierderea fericirii prin creșterea sentimentului de vinovăție corespunde întru totul intenției de a descrie acest sentiment ca fiind cea mai importantă problemă a dezvoltării culturii și de a demonstra acest lucru.

Sigmund Freud*

Filosoful francez Jacques Lacan este de părere că imperativul civilizației noastre este „Savurează!". Este sarcina care ne delimitează viața, care pătrunde spre noi din toate tipurile de ordine culturală și etică, care ni se administrează, dacă putem spune așa, cu picătura. Se întâmplă în filme, prin politică și economie și chiar prin etică și religie. Plăcerea a devenit obligație. Cei care nu sunt capabili să savureze din plin ajung repede să fie socotiți oameni cu care ceva nu este în regulă. Chiar și discuția etică împotriva viciului include o doză de hedonism. De pildă atunci când, în discuțiile curente, argumentul este că plăcerea pe termen scurt are ca urmare o plăcere mai mică pe termen lung. Și dacă luăm în calcul viața de după moarte, atunci chiar și tradiția creștină obișnuită urmează o logică hedonistă: cine se ferește disciplinat în lumea aceasta de păcat (care cel mai adesea vine cu promisiunea unei plăceri pe termen scurt), aceluia i se promite plăcere pe termen lung prin mântuire: „Iar dacă ochiul tău cel drept te smintește pe tine, scoate-l și aruncă-l de la tine, căci mai de folos îți este să piară unul din mădularele tale, decât tot trupul tău să fie aruncat în gheenă".**

---

* Freud 1982d, p. 260.

** Noul Testament, Matei 5, 29, www.bibliaortodoxa.ro

Economia este avangarda acestei vânători utilitare, după beneficiu și interes personal. Ea vede omul ca fiind aici pentru a maximiza cât mai repede foloasele, ceea ce tradus nu înseamnă nimic altceva decât a căuta plăcerea și bucuria în sens material. Deși știința economică susține că este neutră și analitică, e de fapt o școală ascunsă a valorilor și - dacă vreți - a moralei. Acest canon moral implicit ne învață că maximizarea interesului propriu este singurul scop al eforturilor oamenilor.

Dar pe lângă această fascinație pentru plăcere și pentru simțirea plăcerii, pe care - dacă e să ne luăm după filosoful, matematicianul și teologul Alfred North Whitehead - o împărtășește și Dumnezeu; pe lângă această străduință a omului, a existat mereu și un curent contrar în cultura occidentală: al îndoielii, al avertismentului împotriva unei plăceri prea mari și al temerii de ceva superior. Nu există nicio poveste care să sintetizeze aceste lucruri mai bine decât cea a lui Policrate.

În acest capitol ne vom ocupa de (im)posibilitatea plăcerii și a bucuriei, vom vorbi despre tulburările și simptomele maniaco-depresive, bipolare ale economiei și despre rolul teologiei. Povestirea despre Iov ne va fi de mare folos. Vom introduce un nou concept, „hedomasochism", și vom cerceta în profunzime acele motive care ne fac să așteptăm o pedeapsă pentru fericirea excesivă. În același context vom analiza teama de hybris, de semeție - deci frica de progres, de posibilitatea de a fi prea puternici, prea asemănători cu Dumnezeu.

Policrate, cel blestemat să fie fericit

Herodot ne spune o poveste fascinantă despre un tiran puternic care a domnit cândva peste insula Samos. Acest domnitor,

Policrate, ar fi fost atât de fericit, spune Herodot, încât i-a înfuriat chiar și pe zei și i-a făcut să se răzbune din plin:

> Într-un fel sau altul – cum s-a întâmplat nu se știe –, Policrate a fost ucis și Oretus i-a atârnat trupul mort de o cruce... Când a căzut ploaia, Zeus a spălat leșul și a fost uscat de soare și toată umezeala din corp i-a fost absorbită. Acesta a fost așadar sfârșitul fericirii îndelungate a lui Policrate.*

Mult înainte să se întâmple acestea, fiica lui Policrate i-a văzut moartea în vis și i-a spus celui mai bun prieten și aliat al tiranului, egipteanul Amasis, care a încercat să-l avertizeze pe Policrate: „I-a spus deci Amasis lui Policrate: este o bucurie să auzi de un prieten că-i rodesc toate, dar rodul tău nespus nu-mi aduce bucurie, căci știu că zeii sunt geloși".

Și apoi Amasis continuă cu argumentația, însă nu se mai folosește doar de argumente religioase, ci de experiența de zi cu zi și de bun simț:

> Pentru mine însumi și pentru toți cei pe care îi iubesc doresc când biruință, când piedici sau greutăți. Deci să trec prin viață într-o succesiune de bine și rău, mai degrabă decât să trăiesc într-o fericire fără sfârșit. Eu unul nu am auzit de nimeni să-i fi izbutit toate și care să nu fi fost lovit în cele din urmă de soartă și să fi pierit.

Deci Amasis îi dă următorul sfat:

> Auzi-mi dar cuvântul și întâmpină-ți fericirea după cum urmează. Întreabă-ți inima care dintre bunurile tale îți este cel mai prețuit și de care vrei să te desparți cel mai puțin. Ia-l, orice ar fi, și aruncă-l, să nu mai fie văzut niciodată de vreun om. Ca fericirea ta să nu fie lovită de pagubă, fă cum te-am sfătuit.

---

* Morford / Lenardon / Sham 2010, Übers. OT.

Policrate face cum i-a spus prietenul lui și caută bunul lui cel mai de preț. Din fericire pentru soția și copiii lui, prețuiește un inel cu pecete mai mult decât propria familie. Astfel dăruiește această bijuterie faimoasă mării. Acum își spune că și-a împlinit dorința și că furia zeilor a fost potolită. Fericit, face mare sărbătoare în castelul lui și îi invită pe toți aliații, ca să sărbătorească împreună împăcarea lui cu soarta. În ziua marelui banchet pescarii pescuiesc un pește imens și i-l dăruiesc regelui, care pune imediat să fie gătit pentru oaspeți. Policrate taie deci peștele în fața tuturor oaspeților de onoare, dar din stomacul delicatesei se rostogolește deodată inelul. Când aude de întâmplare, Amasis o rupe cu Policrate. Tiranul din Samos însă suferă moartea cumplită pomenită mai devreme, după ce dușmanii îi întind o capcană.

Cicluri economice

Povestirea fericirii enorme a lui Policrate merită interpretată din mai multe unghiuri. Psihanaliza și criminologia au descoperit primele povestea, Sigmund Freud și John Carl Flugel au pus-o în legătură cu impulsul de a-ți face singur rău. Ideea fericitului care se pedepsește singur și a compensării răului poate fi transpusă în economie. Pentru că o dinamică, așa cum se poate desfășura în psihicul unui individ, își poate găsi corespondent la nivelul întregii societăți. Căci societatea nu e nimic altceva decât o colecție de manifestări psihice și sentimente comune.

Și nu auzim atât de des de la economiști, politicieni și ziariști că economia se află în depresie? Această analiză niciodată verificată care ne însoțește de la declanșarea fenomenelor de criză nu este, nici vorbă, acceptabilă – și nu ar rezista niciunei cercetări psihologice. Deci economia nu este depresivă. Este

mai degrabă maniaco-depresivă. Într-adevăr, economia dă dovadă de tendințe bine documentate de a se comporta ca o persoană cu tulburare bipolară, adică de a exagera lucrurile în toate înfățișările, în vremuri bune și rele deopotrivă.

Ideea că „nu poți fi mereu binecuvântat", pe care Paul Simon o cântă în cântecul lui „American Dream", simbolizează ideea noastră despre istoria omenirii și interpretarea ei. Nimic nu trimite mai clar la această idee decât existența ciclurilor economice. În mare, economia civilizației occidentale a crescut constant în ultimele secole, deși această creștere a oscilat între faze de vârf și prăbușiri economice. În istoria științelor economice au existat mereu încercări de a explica acest lucru și de arăta de ce economia ca sistem nu crește liniștit și egal (cum se întâmplă în cazul omului care crește până ajunge adult, la fel cum copiii nu cresc pentru ca apoi să se micșoreze iar). Este oare posibil ca economia să se comporte precum complexul lui Policrate, ca binele sau saltul să fie mereu legate de pedeapsă sau criză?

Nedreptăți pozitive

Cuvântul „nedreptate" are o conotație preponderent negativă. Este vorba despre un eveniment legat de incorectitudine, ceva care nu este sistematic, ceva cu care nu suntem de acord și care, dacă ar fi după noi, ar evolua cu totul altfel. Ca atunci, de pildă, când drepții suferă și corupții profită. Este în mod evident nedrept, motiv pentru care cuvinte ca „incorect" și „nedrept" sunt înțelese în general în sens dezavantajos, necuviincios sau pur și simplu într-un context negativ.

Dar uităm prea ușor că nedreptatea poate avea și un efect întru totul pozitiv. Când ni se întâmplă lucruri bune despre care

suntem de părere că nu le meritäm, este tot un fel de nedreptate pozitivă, pentru care pare să ne lipsească definiția. Pentru că este cunoscută de toată lumea, introducem aici încă o dată o povestire din Noul Testament. Este parabola lucrătorilor viei: stăpânul unei vii le plătește tuturor lucrătorilor aceeași simbrie. Cei care muncesc toată ziua primesc la fel de mult ca cei care vin la lucru doar o oră. Un dinar fiecare. Cei care muncesc toată ziua socotesc că acest lucru nu este corect și se plâng.

Partea uimitoare a poveștii este că cei care se simt tratați nedrept sunt tocmai cei care sunt plătiți corect, pentru că primesc o simbrie cinstită și hotărâtă dinainte. Dacă ar fi să ne luăm după măsura nedreptății, „lucrătorii pe termen scurt" ar trebui să se plângă pentru că primesc mai mulți bani decât se cuvine. Per total însă nimeni nu primește mai puțini bani decât s-a înțeles. Deci stăpânul viei este „pozitiv nedrept". Ca și în alte parabole ale Noului Testament este vorba de a arăta natura aparent paradoxală a Împărăției lui Dumnezeu. Astfel privite lucrurile, la dezbaterea dacă Dumnezeu e drept sau nu s-ar putea adăuga: Dumnezeu nu e drept; slavă Domnului.

Să revenim la problema lui Policrate, care primește și el mai mult decât pare drept în funcție de munca și faptele lui. Nu ni se întâmplă și nouă să avem sentimentul că nu am fost răsplătiți corect – și anume într-un sens foarte pozitiv? În consecință inconștientul nostru declanșează următorul mecanism: măsura bogăției (materiale sau imateriale) este nemeritată, prea mare, abundența a creat un dezechilibru în ordinea (dreaptă) a lucrurilor. Câștigul e „prea bun" pentru a fi drept, pe scurt „prea bun ca să fie adevărat" sau în tot cazul „prea bun pentru a fi adevărat pe termen lung". Pentru că însă suntem beneficiarii acestei nedreptăți, pentru că tragem foloase din ea, nu ne plângem. Și totuși: deși reprimăm impulsul, intuim că această „incorectitudine", această „nedreptate", acest „exces" vor trebui reechilibrate la un moment dat.

Trauma sublimă sau pozitivă

Cu alte cuvinte: psihicul nostru nu reprimă doar experiențe și afecte negative, ci facem același lucru cu evenimentele pozitive. Deci dacă folosim cuvântul „traumă" pentru a defini urmările unui eveniment negativ grav, putem să-l folosim și pentru consecințele unui eveniment pozitiv. Și aceste traume sublime se pot exprima în atitudini și acțiuni distructive sau creative, în egală măsură. Putem de asemenea foarte bine să spunem că aceste traume sunt eficiente în cazurile în care credem că s-a întâmplat cu adevărat ceva nedrept (plângerea pe care o folosim cel mai des în copilărie este „nu e drept!").

Deci nu doar întâmplările negative pot zgudui coordonatele simțului realității, ci și cele pozitive, cum a descoperit psihologul și psihanalistul Slavoj Žižek. Avem tendința să ne privim „platoul" psihologic ca pe o câmpie plată și regulată pe care simbolurile, întâmplările și obiectele sunt legate între ele, structurate și ordonate – conform unei logici psihologice spațiu-timp. Cu alte cuvinte, presupunem că axele x, y și z sunt linii drepte care ne dau posibilitatea să descriem între ele întâmplări, obiecte, simboluri, fapte și relații. Această imagine seamănă bine cu spațiul euclidian din vremea lui Newton.

Ce-ar fi însă dacă spațiul nostru psihologic s-ar comporta ca spațiul fizic, despre care știm că nu este ca cel ideal euclidian, adică nu neapărat drept? Ce-ar fi dacă în continuul nostru ar apărea un obiect cu forță mare de atracție și ne-ar îndoi continuul spațiu-timp? Coordonatele noastre, sistemul nostru de raportare nu ar mai fi drepte sau plate, ci neregulate, strâmbate.

Din cele pe care le cunoaștem din psihologie, traumele au tendința să se comporte ca asemenea obiecte fizice cu forță mare de atracție. Unele ne atrag, altele ne resping; și ne strâmbă percepția psihologică. Nu este aici locul pentru o analiză

aprofundată, dar trebuie să observăm că afectele percepute ale răspunsului nostru emoțional nu sunt univoce. Unele dintre aceste forțe de atracție sunt percepute de noi în același timp ca plăcute și producătoare de plăcere și foarte negative (de pildă iubirea-ură). Pe de altă parte resimțim ca pozitive anumite forțe respingătoare (tensiunea când ne uităm la un film care ne place), pe altele ca pur negative (respingerea iubirii; agresivitatea împotriva celorlalți).

Acest spațiu psihologic conține fanteziile, pozițiile etice, judecățile și simbolurile noastre și în acest spațiu se mișcă și forțele economiei (este suficient să ne uităm la forța publicității, pe care am discutat-o în capitolul despre deformarea realității). Este vorba deci despre prăpastia dintre eul real și idealul eului, între dorințele mele și dorințele pe care de fapt nu mi le doresc. Poate că acest spațiu – să-i spunem, după modelul nostru, al doilea derivativ al dorințelor –, poate deci că acest al doilea derivativ este mai responsabil pentru traumele noastre decât dorințele și temerile „nefalsificate".

Să revenim la trauma pozitivă: traumele grele au tendința să strâmbe spațiul psihologic din jurul lor – și în cazurile extreme (ca „găurile negre" din fizică) aceste forțe dobândesc o asemenea intensitate încât se suprapun cu alte forțe, ceea ce ar fi imposibil într-un spațiu bidimensional.

Un exemplu pentru o asemenea traumă pozitivă „gravă" este iubirea sau mai degrabă starea care ar putea fi descrisă ca procesul de îndrăgostire. Nu îl iubești doar pe celălalt, ci întreaga lume înconjurătoare este oarecum privită prin prisma afectelor pozitive, care în această stare de îndrăgostire îl cuprind pe cel care iubește. Lucrurile care cu puțin timp în urmă i se păreau foarte interesante celui care iubește pălesc; viața pare să capete un sens cu totul nou. Nu se pune atât problema pe cine sau ce iubim. Nu ne interesează aici atât relația

dintre doi oameni care se iubesc, ci în primul rând persoana care iubește și relația ei cu lumea: toată lumea se schimbă sau, cum se zice în popor, „se-ntoarce cu susul în jos". Într-o lume dominată de economie părem să avem mai multe probleme cu iubirea decât cu ura – și cele mai multe traume ale omului modern al consumului sunt pozitive, nu negative.

Un alt exemplu, ceva mai comun, vine din lumea culinară. Oricine a trăit la un moment dat ceva asemănător: dacă mergi la Milano și seara savurezi la un restaurant bun o mozzarella, care declanșează o senzație inegalabilă, sistemul de coordonate al celui care savurează se schimbă serios, chiar dacă cu privire la o brânză de bivoliță (aici putem schimba în funcție de preferințe, de la o bere la Praga până la un tort Sacher la Viena). Asemenea evenimente culinare vor pune într-o asemenea măsură în umbră gustul tuturor tipurilor de mozzarella mâncate până atunci, încât vor influența și plăcerile viitoare („Nicio mozzarella n-o să mai fie ca cea de la Milano", cel puțin până când o mozzarella va fi cu adevărat mai bună decât cea de la Milano). Vedem așadar că „sublimul, „cel mai bun" poate fi în același timp extatic și distructiv și că poate provoca în același timp dorința și voința și teama. Nici lumea lucrurilor „mai bune" sau a „sublimului" nu este niciodată stabilă sau previzibilă după natură. Este însă fără îndoială periculoasă, din cauza însușirii ei înșelătoare. Este suficient să ne amintim ce sunt dispuși să facă oamenii din dragoste. Așadar se poate spune și că în cele din urmă este o chestiune de gust și de instinct de conservare să lași asemenea forțe de atracție să aibă efect asupra ta sau să te închizi față de ele.

Puterea sublimului

„De multe ori nu este în puterea noastră să avem sau să nu avem credință. Dar sublimul, care lucrează cu o forță poruncitoare și irezistibilă, convinge orice cititor, fie că vrea, fie că nu." Nu este vorba despre un text postmodern sau deconstructivist, ci despre un tratat clasic al profesorului de poetică (Pseudo)Longinus, *Despre sublim*, scris în secolul I după Hristos.* Dacă Longinus are dreptate, puterea sublimului este imensă. Acest sublim nu face apel la rațiunea, la logica noastră și nici măcar nu cere permisiunea de a se completa logic cu alte conținuturi ale gândurilor noastre, cu simboluri sau conținuturi de credință preconcepute. Acest extraordinar „nu-i convinge pe ascultători, ci îi aruncă în extaz"**. Sublimul îl duce pe cititor într-o stare neobișnuită, îl scoate în același timp dintr-un domeniu pe care îl înțelege și cu care este obișnuit, din domeniul controlului. Sublimul, supranaturalul are astfel puterea să formeze concepte și idei mărețe.

Aristotel vorbește și el despre „efectul stupefiant" al „stării accentuate de fericire", în opoziție cu „starea normală de fericire" („bucuria normală" dispare în fața unei „bucurii accentuate", de pildă una provocată de droguri) și această nouă bucurie o înlocuiește oarecum pe cea normală.***

Sublimul pare așadar să nu aibă mai nimic de-a face cu celelalte experiențe sau cu logica noastră: „Ceea ce este minu-

---

* Longinus 1890, p. 4. Este vorba despre o traducere directă din engleză. În traducerea germană cuvântul „credință" este tradus prin parafrază. Se spune: „Efectul celui care vrea să convingă depinde de noi, în timp ce extraordinarul are o putere și o forță de atracție irezistibile". (Longinus 1988, p. 7)

** Longinus 1988, p. 5

*** Aristotel face analiza fericirii în *Etica nicomahică*, Etica I 1094 până la pp. 11 și urm., Etica I, 5, Etica X, 6 și 7 1176a, 1177a.

nat ne tulbură puterea de judecată și eclipsează ceea ce e doar rațional sau plăcut".* Deci sublimul poate restructura realitatea. Nu numai că scoate din uz regulile existente ale obiectelor percepute, poate inversa și ordinea logică. După Longinus, sublimul are un efect atât de puternic încât se apropie de sentimentul orgiastic, pentru că „trezește sentimentele ascultătorilor într-un fel care îi face aproape să renunțe la ei și îi transpune într-o frenezie orgiastică".**

Nu este de mirare așadar că un eveniment sublim, „mare", dă naștere în psihicul nostru unei situații asemănătoare unui vis. Acum psihicul se poate desfășura în două direcții. Fie îți asumi trauma pozitivă și o încorporezi, fie experiența declanșează o forță de atracție de tip fetiș și subiectul încearcă să repete la nesfârșit aceeași experiență. Prima opțiune pare greu de aplicat, tot așa cum nu poți integra pur și simplu o traumă negativă în viața de zi cu zi, ca și cum nimic nu s-ar fi întâmplat. Dacă însă vorbim despre o nedreptate pozitivă, atunci nu este tocmai dificil să faci legătura între acest concept și complexul lui Policrate – și cu economia.

Dacă deci nu găsești calea de mijloc, ci prea mult bine alternează mereu cu prea mult rău și unul îl înlocuiește nemijlocit pe celălalt, există un nume pentru acest lucru. Vremurile bune sunt exagerate până la o stare maniacală periculoasă, iar vremurile rele până la depresii suicidare – nu se poate menține echilibrul între cele două. Vorbim despre o tulburare bipolară. În limbajul cotidian afecțiune maniaco-depresivă.

---

* Din nou aici este vorba despre o traducere din engleză, pentru că traducerea germană a lui Schönberger se îndepărtează drastic de varianta engleză. Longinus 1890, p. 5. „That which is admirable ever confounds our judgement and eclipses that which is merely reasonable or agreeable".

** Longinus 1890, p. 74: „...rendering them almost beside themselves and full of orgiastic frenzy."

Economia maniaco-depresivă

Merită să facem aici o comparație cu tratamentul clinic al acestei boli pentru a vedea dacă se pot trage eventuale paralele cu economia sau măcar dacă există modele de comportament și tratament asemănătoare.

Deși auzim mereu că economia este în depresie și mai rar că este într-o fază maniacală, este important să observăm că – din punct de vedere clinic – ambele stări pot duce până la colapsul organismului și chiar până la sinucidere. Și poate la fel de important este că afecțiunile maniaco-depresive trebuie tratate cu totul altfel decât, de pildă, depresiile.

În timpul unei depresii pacientului i se dau antidepresive, pentru întărirea trupului și a sufletului. Dacă prin intermediul lor bolnavul dobândește mai multă energie și o dispoziție mai bună, aceasta este în general o veste foarte bună. În schimb maniaco-depresivii nu trebuie tratați doar cu antidepresive, iar faptul că își redobândesc buna-dispoziție nu este neapărat un semn bun. În cazul unei personalități maniaco-depresive, stabilizatorii de dispoziție sunt medicamentul recomandat, iar scopul nu este să binedispui pacientul, ci să-i menții dispoziția la un nivel stabil.

Dacă puțini economiști folosesc definiția „maniaco-depresiv", cei mai mulți preferă să se ocupe, prin viu grai sau în scris, îndeosebi cu vindecarea depresiilor economice. Însă foarte puțini au pus preț până acum pe tratamentul fazelor economice maniaco-depresive. Cum această carte privește sistemul din perspectivă psihologică, este cazul să începem chiar aici: cu mania.

Mania

Nu este prea dificil să traduci în limbaj economic faza maniacală a unei tulburări bipolare – în primul rând dacă ne amintim manifestările dinainte de începutul crizei din 2007. Ne amintim foarte bine evaluările peste măsură de pozitive (aproape orice era evaluat de agențiile de rating cu AAA), precum și estimările legate de viitoarele evoluții (o viziune pozitivă). Produsul intern brut (PIB) era predestinat să crească în mijlocul bucuriei și prosperității, la fel cum prețurile la locuințe erau predestinate să crească necontenit. Deficitele bugetare păreau de importanță redusă, iar economia ca știință, cândva o știință întunecată, de-a dreptul melancolică, a devenit o disciplină cât se poate de vioaie (vom mai reveni la această tendință bipolară a economiei). Modelele matematico-econometrice funcționau fără greș, globalizarea nu-și arăta decât partea luminoasă și toată lumea avea încredere în piețele financiare, sprijinindu-se pe siguranța benignă că toată lumea știe ce e de făcut – și că știe și ce face. Conform acestei evaluări, piețele se comportau rațional, sau, mai bine spus, „extrarațional", și toată lumea era plină de încredere că acel *unorchestrated orchestrator* sau „mâna invizibilă" ne dirija în siguranță și ne coordona dorința de profit și ne conducea pe toți către un viitor minunat.

Când lucrurile au devenit însă prea frumoase pentru a mai putea fi adevărate, au fost cuprinse de instabilitate și s-au surpat. Sistemul – o noțiune care cuprinde valori și dogme dintre care unele sunt codificate în legi, altele se exprimă în cursul acțiunilor, altele în prețurile caselor –, acest sistem așadar nu și-a mai putut menține nivelul de fericire și ce s-a întâmplat apoi a fost o prăbușire ca a lui Icar din ceruri (că tot veni vorba, locul legendar unde a avut loc această dramă a fost Marea lui Icar, din jurul insulei Samos, pe care a domnit

Policrate). Şi nu ne-am purtat oare în 2007 şi 2009 chiar ca acest Icar, care s-a ridicat prea mult spre cer cuprins de încântare şi de credinţa că poate să zboare. Prea sus pentru aripile lui artificiale de ceară, al căror secret, ceara, nu l-a înţeles cum trebuie, şi pentru că altcineva i le făcuse (în legendă - geniul Dedal, în cazul nostru - geniile matematice care au creat modelele economice).

Oricum. Cuvântul „manie"* vine din greacă şi înseamnă „nebunie", iar simptomele maniei sunt:

- hiperactivitatea (Organizaţia Mondială a Sănătăţii vorbeşte despre „spirits to barely controllable exuberance") şi
- conştiinţa extinsă, prin care întâmplările prezentului şi viitorului sunt văzute într-o lumină prea pozitivă, „încrederea şi conştiinţa de sine sunt extinse excesiv", „pierderea reţinerii sociale normale", „persoana maniacală se va simţi ca şi cum obiectivele ei le sunt superioare tuturor celorlalte, ca şi cum nu ar exista niciun fel de consecinţă negativă a acestui mod de a acţiona sau numai consecinţe

* Aici este utilă definiţia maniei reale, conform *ICD-10, F 30, 1*: „Starea de spirit depinde de situaţie şi poate oscila între voioşie fără griji şi excitare aproape necontrolată. Starea de spirit agitată este legată de impulsuri înmulţite şi duce la hiperactivitate, dorinţa de a vorbi şi nevoie diminuată de somn. Inhibiţiile sociale obişnuite se pierd, atenţia se pierde, în schimb se ajunge adesea la o puternică lipsă de concentrate. Aprecierea de sine este crescută, ideile megalomane şi optimismul fără măsură se exprimă liber. Pot apărea tulburări de percepţie, cum ar fi aprecierea culorilor ca fiind neobişnuit de vii şi adesea frumoase, alături de o preocupare pentru detaliile unor structuri de suprafaţă sau ale unor ţesături şi în plus hiperacuzie subiectivă. Persoana în cauză poate începe proiecte extravagante şi imposibil de dus la capăt, poate cheltui nechibzuit bani sau în contexte cu totul inadecvate poate fi agresivă, îndrăgostită sau glumeaţă. În anumite perioade maniacale dispoziţia este mai degrabă încordată şi bănuitoare decât agitată. Episodul durează cel puţin o săptămână şi este destul de grav pentru a întrerupe mai mult sau mai puţin capacitatea de funcţionare profesională şi socială. Buna-dispoziţie este asociată cu înmulţirea impulsurilor şi a mai multora dintre simptomele menţionate, în special dorinţa de a vorbi, nevoia redusă de somn, ideile megalomane şi optimismul exagerat". Din Dilling 2014, p. 162.

mărunte – și ca și cum nu trebuie să dea dovadă de nicio reținere în urmărirea propriilor scopuri".

Această descriere se potrivește foarte bine cu comportamente pe care nu le vedem doar în studii psihologice, ci și în romane și filme. Pe scurt: înainte de criză am perceput prezentul și viitorul într-un sens foarte pătimaș – în adevăratul sens al cuvântului. Nu numai că am presupus că am ajuns într-un târziu la sfârșitul alternanței ciclurilor de „boom și criză". Și prognozele noastre economice erau cât se poate de pozitive. Porneau de la premisa că PIB va crește cu adevărat constant – ca și cum ai porni în călătorie cu un iaht cu pânze și ai renunța la motorul auxiliar pentru că pornești de la premisa că vei avea mereu vânt prielnic. Înaintea crizei ne simțeam ca un pacient în faza maniacală – atotputernici.

Dar pacientul maniacal mai are un comportament caracteristic, cheltuiala nechibzuită, ceea ce ne duce la următorul fenomen: al „comportamentului dispus la risc"* – din perspectiva normală.

În starea maniacală pacienții muncesc adesea foarte intens și au impresia că trebuie să doarmă puțin sau chiar deloc. În aceste perioade se simt și foarte inovatori, productivi, și lucrează aproape fără întrerupere, consumându-și resursele interne (în mod sugestiv, în engleză acest lucru se numește *burning the midnight oil*). Asta se întâmplă până când se termină *midnight oil*.

Aici precizăm din nou: mania și depresia sunt un domeniu foarte complex și cercetat intens al psihiatriei. Nu avem pretenția să încadrăm datele economice în manifestările clar delimitate ale maniei. Important în contextul nostru este însă să arătăm că – la fel ca în economie – există forme de tranziție de

* Banett / Smoller 2009.

la normalitate la boală, care cel puțin în context economic pot avea și părți cu totul pozitive. Să comparăm de pildă starea de creștere economică cu hipomania, o formă mai blândă a maniei, și vom observa paralelisme uimitoare – conform *ICD-10* această stare este definită după cum urmează: „Dispoziția este stabilă, ușor tonică, motivația și activitatea sunt crescute și de obicei se observă un sentiment ieșit din comun de bine și de forță fizică și psihică. Adesea apare o creștere a sociabilității și a dorinței de a conversa, o încredere exagerată, libido crescut și o dorință diminuată de somn, dar nu în măsura în care să ducă la întreruperea activității profesionale sau la respingere socială. Iritabilitatea, postura îngâmfată și comportamentul grosolan pot apărea în locul frecventei sociabilități euforice".*

În economie această „fază hipomaniacală" ar putea fi descrisă ca premergătoare unui boom. Frecvența și interacțiunea comerțului, deci comunicarea economică, cresc masiv, actorii de pe piață au o activitate și comenzi peste măsură, iar atenția presei, care caută vedete ale viitorului și moguli ai prezentului seamănă foarte bine cu sociabilitatea exagerată. Și în concordanță cu acest nimb se creează și conștiința de sine și atitudinea susținătorilor pieței.

Pornind de aici am putea descrie astfel economia noastră: muncim prea intensiv și prea mult, deși generația noastră este cea mai bogată din toate timpurile. Nu putem să ne odihnim și să ne deconectăm. Doar criza a provocat – involuntar, firește – această deconectare. Și acesta a fost și mesajul ei: fiți mai lenți, faceți-mă mai lentă. Dacă toți ar fi suferit în egală măsură de pe urma crizei, atunci ar fi rezultat într-adevăr o încetinire, în genul unui timp de lucru scurt de muncă pentru toți. Muncește patru zile și ocupă-te timp de trei zile de tine, de prieteni, de familie. Așa însă efectele crizei au fost deturnate în șomaj pentru unii și mai mult de muncă pentru ceilalți.

---

* Dilling 2014, p. 160.

Este interesant că multe filme de la Hollywood vorbesc despre lipsa de timp pentru familie, prieteni și pentru tine însuți - sau, cu alte cuvinte, despre faptul că „munca ne mănâncă viața". Această dorință de liniște și timp liber este evident reprimată de stilul nostru de viață - de ce lăsăm asta să se întâmple? De ce nu lăsăm pur și simplu această dorință să crească în continuare, pentru ca apoi să o punem în aplicare în economia reală? Sigur că acum se poate afirma: duhul este osârduitor, dar trupul este neputincios. Dar aici formularea ar trebui inversată: economia, trupul, are nevoie în mod clar de o pauză, dar duhul nostru nu vrea să accepte acest lucru. Așa văzute lucrurile, criza din 2008 și stagnarea/recesiunea care i-a urmat nu a fost nici măcar un semn de boală economică, ci mai mult unul de oboseală. Economia avea nevoie de odihnă, nu de alte băuturi energizante și tonifiante.

Mai există o paralelă foarte interesantă între un om cu tulburări maniacale și sistemul economic: în cele din urmă, pacientul maniacal caută „ajutor prin tratamentul clinic, pentru a se proteja pe sine și a-i proteja pe ceilalți". Și nu asta s-a întâmplat de curând? Coloana vertebrală a economiei, economia financiară, s-a rupt și a trebuit tratată spitalicește, pentru a fi readusă în „starea normală". Același lucru se poate afirma despre economie în ansamblul ei: a trebuit să primească doze masive de bani de la stat și dobânzi reduse excesiv de la băncile naționale, pentru a nu se scufunda de tot. Și acest „tratament clinic" a trebuit și trebuie să fie administrat chiar în timp ce scriem aceste rânduri, până când lucrurile revin la starea normală.

Iată ce scrie un cunoscut portal britanic specializat în probleme de sănătate* despre manii: „Când pacienții își revin din starea de manie regretă adesea lucrurile făcute în starea maniacală". Exact acest regret s-a simțit după mania economică.

---

* www.patient.co.uk

Bancherii cinstiți s-au îmbrăcat în sac. Reprezentantul direcției unei bănci europene de vârf a sintetizat astfel situația la un congres: „Ce am făcut și ce am gândit – privind lucrurile din perspectiva zilei de astăzi, am fost beți".*

De ce maniile sunt mai periculoase pentru economie decât depresiile

Maniile se dovedesc cel mai adesea a fi la fel de periculoase ca stările de melancolie – în ambele cazuri se ajunge la colaps. Și în timp ce lumea dezbate până în cel mai mic amănunt pericolele crizelor economice și ale creșterii diminuate, ne vom concentra pe ceea ce se trece cu vederea: pericolele maniilor și ale perioadelor cu rate mari de creștere.

Până acum era un modus vivendi al vremurilor noastre să cumpărăm creșterea cu prețul stabilității. Acest lucru se deduce simplu din produsul intern brut orientat în funcție de statistica creșterii (care nu a fost gândită niciodată ca statistică a succesului, ci pur și simplu ca statistică a activității economice). Doar un nebun ar fi de părere că este mai bogat cu 100 000 de euro dacă împrumută acești bani. Banii nu sunt ai lui, ci împrumutați. Într-o zi va trebui să îi restituie. Când însă un guvern face datorii de trei la sută din PIB (și apoi investește acești bani în economie) și PIB crește în același an cu trei la sută, toată lumea – inclusiv economiștii de vârf – este încântată. Este însă

---

* Trebuie să adăugăm că nu toate episoadele maniacale se sfârșesc cu colapsul persoanelor afectate. Nici în economie nu se întâmplă așa. Se ajunge mai des la stările comparabile cu „hipomania", deci cu o formă mai blândă de manie. Trebuie menționat aici și că există și alte simptome ale maniei care nu pot fi transpuse atât de simplu în lumea economică, sau doar la nivel sublim, filosofic: iritabilitatea și lipsa concentrării, tendința de a vorbi prea mult, discurs ininteligibil și abrupt, comportament sexual anormal (adesea excesiv).

o mare diferență între a împrumuta bani și a-i avea.* Părem să confundăm voioși aceste două lucruri diferite. Ar trebui să ne mai gândim o dată ce se află în spatele prescurtării PIB. Dacă o păstrăm, nu ar trebui să însemne produs intern brut, ci produsul îndatorării brute. Însă produsul îndatorării brute a crescut cu adevărat cu trei la sută: imperiul datoriilor noastre, castelul nostru de cărți a crescut din nou după criză.

Așa am dezvoltat în vremuri economice bune manii. Ar fi trebuit să ne plătim datoriile în vremea dinaintea crizei și să încetinim pulsul economiei, dar am făcut contrariul, atât în SUA, cât și în Europa. Ne-am supraîncărcat țările cu datorii și le-am făcut instabile, fragile, dependente de deficite – așa cum un drogat devine dependent și colectează datorii. În numele creșterii, ne-am pus într-o situație foarte riscantă.

Cu acest comportament am avut mare succes, am reușit să vindem stabilitatea și am cumpărat în schimbul ei o creștere temporară. Efectul a constat în economii care au crescut foarte repede, dar din păcate au fost și foarte instabile. Practic am inventat un vehicul extrem de rapid, care explodează în momentul în care se oprește. Un mod nu tocmai responsabil – ca să folosim un eufemism – de a construi mașini. Nu auzim mereu, în toate situațiile posibile, în avion, în clădiri și trenuri, că „siguranța e pe primul loc"? În consecință, ne concentrăm pe riscurile mici care fac parte din sistemul pe care l-am creat. De ce nu putem avea aceeași atitudine precaută și în economie? Între motocicliști se spune, atunci când vara își pun hainele grele de piele din motive de siguranță, că nu le poartă pentru drum în sine, ci pentru accident. Sau mai clar: dacă ești de părere că nu ai nevoie de cască, probabil că într-adevăr nu-ți trebuie.

---

* Este ca și cum am număra de două ori aceiași bani: dacă iau cu împrumut zece milioane ca să construiesc un hotel, le am apoi pe amândouă, și zece milioane, și hotelul?

Presupunând că nivelul datoriilor noastre ar fi fost zero sau foarte mic, singurul efect al crizei ar fi fost să crească datoria de stat cu 20-30 la sută, ceea ce în cazul unor datorii de bază mici și al unor dobânzi mici la datorii nu ar fi periclitat deloc societatea. Fascinația vitezei artificiale ne-a dus la prăbușire, nu criza în sine. Nu melancolia ne pune în pericol, ci maniile noastre.

Să luăm un exemplu din istoria recentă. Cu puțin timp înainte de criza imobiliară din 2007 din SUA, economia americană era foarte vioaie: PIB crescuse timp de ani întregi cu o viteză record și atinsese un nivel impresionant. Șomajul era scăzut, concurența și productivitatea, ridicate, iar Silicon Valley croia noi drumuri cu ideile sale inovatoare. În ceea ce privește macrostatistica, niciun norișor nu se vedea pe cerul senin.

> Summertime, and the livin' is easy
> Fish are jumpin' and the cotton is high
> Oh, your daddy's rich and your ma is good-lookin'
> So hush little baby, don't you cry.*

Și exact în aceste vremuri lipsite de griji s-a dezlănțuit furtuna. În punctul culminant al maniei noastre s-a ajuns la colaps, încetinirea creșterii a fost o consecință a crizei, nu una dintre cauze. Criza a venit pe neașteptate și ne-a prins nepregătiți cu povara datoriilor – ca și cum am fi fost inconștienți sau beți. Nu am fi putut acumula în continuare datorii decât pornind de la premisa unei creșteri permanente și constante. Chiar și sectorul bancar – până atunci sinonim al seriozității, precauției, atenției, rezistenței și calculului – a pățit-o. Bancherii erau pregătiți să se ocupe de toți ceilalți, mai degrabă decât să-și facă treaba

---

* George Gershwin, *Porgy and Bess*, 1935. [E vară și viața-i ușoară/Peștii sar și bumbacul a crescut/O, tatăl tău e bogat și mama-i frumoasă/Nu plânge, dar, puiule – n.t.]

cum trebuie. Băncile au trecut printr-un cutremur care a zgâlțâit toată lumea.

„Podoaba ta, Israele, a fost doborâtă de pe înălțimile tale! Cum au căzut vitejii!"*

Nu a avut loc următorul scenariu clasic al unei crize economice, cum ar fi fost de așteptat conform retoricii pro-creșterc: la început ar scădea cererea pentru bunuri și servicii; apoi companiile ar scădea producția, ceea ce ar face PIB să se contracte și șomajul să crească; puterea de cumpărare ar fi șubrezită; anumite firme ar trebui să se închidă și multe altele nu ar putea să-și plătească datoriile la bănci, din cauza planurilor și a așteptărilor prea optimiste (ale băncilor și ale firmelor deopotrivă). În consecință, băncile nu ar avea suficient capital la dispoziție, așa că disponibilitatea lor de a da împrumuturi ar scădea, ceea ce ar amplifica iarăși criza imobiliară, motiv pentru care sectorul financiar-bancar ar începe să se fărâmițeze: unele bănci ar da faliment, altele în schimb ar avea nevoie de ajutor de stat.

Dar tocmai asta nu s-a întâmplat. Nu a fost vorba despre un colaps provocat de o scădere economică, ci de un colaps în punctul de vârf al unei faze maniacale.

Depresie greacă și manie irlandeză

În greacă, ieșire se spune „exodus", există o plăcuță cu acest cuvânt la ieșirea de la metrou, toată lumea vorbea despre „cvasifalimentul" grecesc și pesimiștii profețeau chiar ieșirea din zona euro. În cazul Greciei însă, colapsul era de o cu totul altă natură: colapsul grecesc a fost cauzat de încetinirea creșterii

* Vechiul Testament, 2 Regi 1, 19, www.bibliaortodoxa.ro

PIB, deci nu consecința unei manii, ci a unei depresii economice (mai exact, colapsul a apărut pentru că realitatea nu putea corespunde așteptărilor noastre ridicate).

„Dacă grecii ar munci de două ori mai mult, nu ar mai avea această problemă" - acest mesaj se citea printre rândurile comentariilor și analizelor din ziare. Dacă ar munci mai eficient, dacă ar respecta regulile, s-ar ține de legi, ar fi un pic mai inovatori și așa mai departe.

Oricât de contestabilă ar fi această analiză (vom reveni la ea un pic mai târziu), vom folosi mai departe acest argument, pentru a-i dezvălui logica. Să privim de aceea din aceeași perspectivă criza irlandeză. Dacă irlandezii (în primul rând bancherii, agenții imobiliari și lumea finanțelor în general) ar fi muncit un pic mai puțin și nu chiar atât de eficient, nu ar avea problema cu care se confruntă. Dacă bancherii nu ar fi respectat cu atâta acribie legile și nu ar fi urmat modelele comune, dacă nu ar fi fost atât de inovatori, dacă nu s-ar fi bazat atât de mult pe legi, cu convingerea că sectorul financiar va rămâne sigur.

Colapsul irlandez (maniacal), și nu cel grecesc (depresiv), este mai reprezentativ pentru criza generală. Deși atenția presei și a intelectualilor s-a îndreptat mai ales spre Grecia, economiile Irlandei și Statelor Unite au fost mult mai greu de stăpânit. Multă lume a avut idei în legătură cu prevenirea următoarei crize din Grecia, dar nimeni nu spune mare lucru despre cum trebuie procedat cu colapsul maniacal din SUA și Irlanda, pentru ca așa ceva să nu se mai întâmple.

În ambele cazuri suntem suprasolicitați, dar părem să ne descurcăm mult mai bine, atât teoretic, cât și practic, când avem de-a face cu depresiile economice, decât când suntem confruntați cu manii. Aici habar n-avem. Și dacă în teorie ar exista niște idei (să menținem dobânzile ridicate și să rezolvăm excedentul bugetar), în practică nu știm ce este de făcut

pe plan politic pentru ca democrațiile să poată urma o cale rațională, mai ales când vorbim despre politici fiscale. Pur și simplu nu știm ce este de făcut.

Niciun faliment fără datorii prealabile

Este o imagine comună că încetinirea creșterii economice este responsabilă pentru faliment. Țările – la fel ca firmele și persoanele particulare – nu dau faliment doar pentru că veniturile din PIB urcă sau scad. Altfel spus: trebuie mai întâi să fii îndatorat, ca să poți da faliment. Dacă o țară suferă de încetinirea creșterii economice, din acest unic motiv statul nu va da faliment – țara își poate reorganiza economia, poate chiar să facă datorii, pentru a înviora economia leneșă, poate chiar să cedeze un pic din standardul de viață și din puterea de cumpărare internațională. Țara va trece cu siguranță prin vremuri grele – dar acesta nu va fi un motiv suficient pentru falimentul de stat.

Sau să luăm ca exemplu o companie: doar pentru că, o vreme, câștigurile scad, eventual chiar pe termen mai lung, nici nu se pune problema să se declare falimentul. Falimentul nu poate fi declarat (sau așa se explică în general), decât când „statutul juridic al unei persoane sau organizații este de așa natură încât nu se mai pot plăti datoriile către creditori". Doar pentru că venitul unei persoane se micșorează, asta nu înseamnă nici pe departe că persoana e falită. Probabil va trebui să-și schimbe stilul de viață (financiar), să cheltuiască mai puțin, poate să se mute într-un bloc mai ieftin sau să-și vândă proprietatea, dar, acestea nu sunt motive de faliment. Trebuie să fii îndatorat, iar noi am creat rata ridicată de îndatorare sau am menținut-o în perioadele de creștere. Motivele îndatorării sunt așadar de găsit – cum a fost deja explicat – în faza maniacală.

În ceea ce privește imobiliarele: adesea se afirmă că oamenii trebuie să-și părăsească locuințele și că își pierd căminul. Căminul lor? Nu e vorba în cele mai multe cazuri despre case pe care e pusă o ipotecă, deci care nu erau un cămin propriu? Aceste case au fost și ele umplute în vremea în care perspectivele economice erau roz.

Creșterea ascunde adesea probleme

Un alt motiv pentru care maniile sunt mai periculoase decât depresiile este că adesea maniile ascund probleme. De ce să reînnoiești ceva, dacă oricum funcționează? În faza maniacală politicienii au rostit foarte des aceste cuvinte.

N-o să-ți dai seama că motorul este ruginit, atât timp cât vântul este prielnic pânzelor iahtului. La fel cum nu poți ști cât de bun este motorul unei mașini dacă mergi la vale și gravitația lucrează pentru tine, și nu împotriva ta.

Nici omul care trece printr-o fază maniacală nu va recunoaște de regulă că ceva nu e bine cu el, până când nu va avea o cădere. Nu va merge din proprie inițiativă la doctor. În timpul fazei maniacale pacienții au adesea impresia că nu le mai trebuie medicamente, așa că întrerup pur și simplu tratamentul, ceea ce duce la încă o perioadă maniacală. Iată un motiv în plus pentru care maniile sunt periculoase.

Creștere mică a PIB și frică majoră

Lucrul de care se tem cel mai mult economiștii în cazul unei creșteri mici a PIB este o rată mare a șomajului cauzată de aceasta. Șomajul este un lucru rău - în loc ca toată firma și producția să fie limitate și volumul mai mic de lucru să fie

împărțit între angajați, aceștia sunt concediați (nu e de mirare că în aceste condiții echipele de lucru se transformă în grupuri care își fac concurență) și cei rămași trebuie să lucreze cu atât mai mult. O altă consecință este că cei mai slabi duc adesea cea mai mare povară a creșterii economice încetinite.

Dar acesta nu este un lucru de neschimbat. Dacă locul de muncă nu i se potrivește unei persoane, aceasta nu ar lucra acolo nici în faza maniacală.

Ne place să credem că o creștere redusă a PIB pricinuiește rate crescute ale șomajului. Însă dacă acest lucru se poate adeveri parțial, cu siguranță nu este variabila explicativă cea mai importantă. În ciuda incapacității sale prelungite de creștere, Japonia și-a putut menține rata foarte ridicată a producției și șomajul redus. În timpul celor „două decenii pierdute", începând din 1991, șomajul a crescut de la trei la patru la sută și în cele din urmă la cinci la sută la intrarea în noul mileniu. Cu toate acestea, șomajul din Japonia a rămas mult mai redus decât cel din SUA, de pildă, cu o singură excepție, anul 1998, când rata șomajului din Japonia a fost un pic mai ridicată. Șomajul din SUA continuă să fie mult mai scăzut decât în Europa, la mai puțin de jumătate. Doar în anul 2009 rata șomajului din SUA a fost pentru o perioadă egală cu cea din Europa.

Încă un exemplu: cea mai ridicată rată a șomajului întâlnită vreodată în Cehia a fost totuși mult mai scăzută decât rata șomajului vecinilor noștri slovaci în perioada lor cea mai maniacală. Deci în privința ratei șomajului creșterea joacă un rol, dar factorii instituționali sunt mult mai importanți.

Depresii

Dacă în cazul unei depresii maniacale sau mai bine spus al unei tulburări bipolare nu tratezi decât depresia (și uiți de manie), e tot atât de înțelept ca și cum ai trata la un alcoolic doar simptomele mahmurelii. Nu doar că problema este ignorată, ci probabil astfel boala se agravează. Tocmai în faza maniacală un pacient nu va căuta sfatul medicului, astfel încât în acest sens faza depresivă are un aspect pozitiv. Este, ca să spunem așa, faza contemplativă, în care există cel puțin speranța că pacientul va consulta din proprie inițiativă un medic. În plus, în cazul unei tulburări bipolare, psihiatrul sau psihologul nu trebuie să ridice moralul, ci să stabilizeze starea de spirit.

Tot așa, nu este sarcina economiștilor să facă să crească PIB, ci să diminueze amplitudinea, oscilația ciclului economic. Singura posibilitate de a face acest lucru, adică de a acoperi jgheaburile ciclurilor economice, constă în a scădea vârful valurilor. Cu alte cuvinte: dacă vrem să ridicăm nivelul scăzut al energiei economice în timpul unei depresii, trebuie să reducem energia din faza maniacală.

Primul ciclu de conjuncturi păstrat în scris ne dă deja sugestii importante. Pentru că istoria celor șapte ani îmbelșugați și a celor șapte ani secetoși, menționată în Cartea Facerii din Biblie*, vorbește chiar despre asta. Pentru că egiptenii nu au mâncat în fiecare an bun tot ce creștea, economia antică egipteană a putut să treacă peste o criză economică foarte gravă fără să trebuiască să cheltuiască un ban. Dimpotrivă, egiptenii au făcut mult profit în timpul crizei, vânzându-și părți ale rezervelor către țările care nu aveau provizii.

* Facerea 41, 1-57.

Astăzi nu este la fel: economia noastră occidentală capitalistă, care este de o sută de ori mai bogată decât cea a egiptenilor, a fost incapabilă să-și facă rezerve, pentru că parcă trebuie să consume fără întrerupere tot ce se produce sau – pentru a cita din Biblie – „tot ce crește". Nu avem nici măcar o definiție prin care să descriem ce au făcut egiptenii în acele vremuri. Toate statele sunt îndatorate până la incapacitatea de plată. Deci dacă vrem să descriem atitudinea din istoria lui Iosif din Facere, trebuie să folosim definiția inexistentă de „datorii negative în raport cu PIB".

Dacă am fi făcut ca egiptenii din istorisirea biblică, nu am fi avut datorii din „anii îmbelșugați", ci averi. Criza ar fi redus parțial rezervele, dar cu siguranță nu ar fi periclitat economii întregi. Imaginați-vă cum ar arăta economiile dacă guvernele nu ar fi nici debitori, nici creditori. Cunoaștem mai multe metode de a aborda datoriile și de a le ambala în criterii (ca de pildă criteriul de la Maastricht privind 60 la sută din totalul datoriei de stat sau dezbaterile constante din SUA în legătură cu plafonul datoriilor, care se încheie de fiecare dată prin autorizarea unei datorii de stat mai ridicate), dar nimănui nu i-a venit ideea să introducă rezerve obligatorii. Bineînțeles că o asemenea hotărâre ar da peste cap sistemul, guvernul ar beneficia de câștiguri din dobânzi în loc să plătească dobândă pentru datoria de stat. Băncile ar lucra invers, din perspectiva actuală. Ar lua bani cu împrumut de la guvern și i-ar băga în economie și ar plăti dobândă guvernului pentru acești bani, nu ar împovăra statele cu dobânzi. Este un bun exemplu despre cum pieţele spontane pot funcţiona într-un mod cu totul nou şi diferit, cu alte structuri şi alte fluxuri de bani. Situația ar fi nemijlocită și spontană, dar rezultatul ar fi opusul total a ceea ce se întâmplă astăzi. Piața nu se comportă în funcție de un unic principiu superior, ci fiecare piață din orice lume posibilă

ar dobândi propriile caracteristici, iar asta ar fi firesc și nicidecum un miracol.

Să facem un exercițiu de gândire cu teoria modernă a fizicii. Conform acesteia, în orice altă lume posibilă structurile economiei ar putea fi cu totul diferite și în fiecare dintre aceste lumi ar putea părea unice și divine. Acesta poate fi contraargumentul nostru când se afirmă că universul ar fi o minune, în care toate părțile ar fi în complementaritate până în cel mai mic detaliu. Dacă suntem dispuși să susținem în continuare o asemenea argumentație în discuția despre problemele fundamentale ale existenței, de ce să n-o putem aplica și domeniului mai degrabă banal al economiei, deci și piețelor? Dar noi credem în continuare într-un zeu al piețelor, un zeu căruia nu avem voie să-i stabilim nicio limită și pe care nu avem voie să-l subjugăm prin legi omenești, un zeu care suferă și crește odată cu noi, care ne determină sistemul de valori și valoarea, care reunește în sine toate însușirile noastre, care este obiectiv.

Litiu pentru economie

Ar trebui să acceptăm că sistemul nostru se poate comporta exact ca noi înșine. Avem toane. Nimeni nu are energia trupească și sufletească constantă. Uneori crezi că lumea-i a ta, alteori îți spui că omenirea e boala cea mai gravă a universului. „Some days", se spune, „are better than others":

Some days are dry, some days are leaky
Some days come clean, other days are sneaky.
Some days take less, but most days take more
Some slip through your fingers and on to the floor.
Some days you're quick, but most days you're speedy
Some days you use more force than is necessary.

Some days you can't stand the sight of a puppy.
Your skin is white, but you think you're a brother.
Some days are better than others.
Some days you wake up with her complaining.
Some sunny days you wish it was raining.
Some days are sulky, some days have a grin;
And some days have bouncers and won't let you in.*

Atât timp cât aceste oscilații se mențin în anumite limite, e în regulă. Nimeni nu-și dorește o viață complet uniformă. Dar să ne imaginăm că am putea să stocăm un pic din energia zilelor când ne simțim excelent și am putea s-o folosim în zilele când ne simțim rău, slăbiți. Deci că am avea un depozit de dopamină, din care am putea scoate cât avem nevoie. Să ne imaginăm că un asemenea transfer de timp și energie ar fi posibil și pentru cei cu tulburări bipolare.

Bineînțeles că pentru trupurile noastre un asemenea depozit este foarte limitat, dacă există. Dar în economie această posibilitate ar fi la îndemână, prin bani. Pentru că energia economiei poate fi dirijată în două feluri. Prin politici monetare și fiscale. Când este nevoie de energie, politica monetară (monopolul tipăririi banilor) și cea fiscală (monopolul tipăririi obligațiunilor) pot duce la o ridicare temporară a moralului.

Astfel privit, rolul politicii în economie poate fi comparat cu cel al litiumului în cazul tulburării bipolare: funcționează ca

* U2, „Some Days Are Better Than Others", *Zooropa*, 1993. [Sunt zile uscate, sunt zile umede/Sunt zile curate, sunt zile meschine./Sunt zile care cer mai puțin, dar cele mai multe cer mai mult/Unele-ți scapă printre degete și cad./Sunt zile-n care ești iute, dar cel mai adesea ești grăbit/Sunt zile în care folosești forța peste măsură.//Sunt zile în care nu suporți să vezi un cățel./Ai pielea albă, dar te crezi negru./Sunt zile mai bune decât altele./Sunt zile în care te trezești cu cârcotelile ei./Sunt zile-nsorite în care ai vrea să plouă./Sunt zile posace, sunt zile care rânjesc;/Și sunt zile cu paznici care nu te lasă să intri – n.t.]

stabilizator. Dacă deci economiei i se pune diagnosticul de „maniaco-depresivă", rolul politicii este să combată această situație. Trebuie să aducă energie când economia are nevoie de ea, dar trebuie și să limiteze energia când economia se încinge prea tare și apare amenințarea epuizării. Ca și pacientul bipolar, economia nu poate face acest lucru singură, în tot cazul nu fără un colaps care ar fi urmat de internarea în spitalul „stat". Problema este că cei mai mulți pacienți își urăsc tratamentul în fazele maniacale - pentru că se simt bine. Medicamentele le strică dispoziția excelentă și le iau din energie. Dar exact de asta au nevoie. Și cu economia lucrurile stau cam la fel. Nu are nevoie de antidepresive, are nevoie de stabilizatori. Sistemul nostru nu este depresiv. Este maniaco-depresiv.*

Atât de aproape de paradis

Mai există și alte două interpretări posibile ale poveștii lui Policrate, nedreptatea pozitivă, precum și dispoziția bipolară a societății noastre. Până acum ne-am concentrat pe economie în conexiune cu vitalitatea economică. Dar putem observa același lucru la scară largă, dacă privim civilizația occidentală în

* Termenul psihiatric este de „tulburare bipolară" și este definit după cum urmează în *ICD-10, F31:* este vorba despre o tulburare caracterizată de episoade repetate, în care dispoziția și nivelul de activitate ale celor în cauză sunt evident tulburate. În cazul acestei tulburări apar alternativ moralul ridicat, forța și activitatea înmulțite (manie sau hipomanie), apoi o scădere a moralului, forță și activitate diminuate (depresie). În mod obișnuit vindecarea este completă între cele două episoade. În comparație cu alte tulburări afective, incidența îmbolnăvirii este aproape identică la bărbați și femei. Sunt clasificați ca fiind bipolari, pentru că seamănă cu pacienții care au cel puțin perioade izolate depresive. Episoadele maniacale încep de regulă abrupt și durează între două săptămâni și patru luni. Depresiile tind să dureze mai mult (în medie până la șase luni), însă rar mai mult decât un an, cu excepția persoanelor mai în vârstă. Ambele episoade apar după un eveniment apăsător sau după altă traumă psihică. Însă existența sau absența unei asemenea apăsări nu sunt esențiale pentru diagnostic. Dilling 2014, p. 164.

ansamblul ei și economia în special ca pe o știință și ca pe o construcție intelectuală.

Cele spuse mai sus nu pot fi citite doar în legătură cu creșterea bogățiilor în anii de înflorire, ci la nivelul general: un om obișnuit din societatea occidentală a rămas fără cele mai multe probleme existențiale. Spre deosebire de strămoșii noștri, într-un mod fără precedent, nu avem nicio grijă. Și dacă ne gândim la progresul tehnicii, această poziție unică se vede și mai limpede. Practic putem comunica telepatic, fără să trebuiască să avem puteri speciale. Am învățat să zburăm (cu avionul) și zburăm mai sus și mai repede decât orice pasăre. Materializarea și realizarea fanteziilor noastre pare să fie nelimitată, fabricăm filme și mituri care în diversitatea și bogăția lor nu sunt deloc inferioare ideilor și simbolurilor vechilor greci. Putem să calculăm cu o precizie uimitoare *big bang*-ul care a dus la apariția universului; știm chiar și cum „se nasc" stelele. Toată lumea este conectată prin internet cu viteza luminii și putem reacționa la cel mai mic și mai îndepărtat eveniment. Nu mai avem nevoie de cai – privilegiul bogaților din alte vremuri. O mașină normală de familie este mai rapidă și mult mai confortabilă decât orice trăsură aurită și îmbrăcată în catifea a nobililor din vremurile vechi.

Avem computere și roboți care fac pentru noi o parte din muncă – și domeniul de utilizare se extinde constant. Toate familiile au apă curentă, apă potabilă și apă caldă la discreție – și în aproape toate locuințele există un nivel de confort care l-ar face invidios până și pe Iulius Cezar – sau pe cel mai exagerat hedonist. Avem și un sistem social care (cu toate deficitele lui) este incomparabil mai eficient decât toate sistemele sociale care au existat de-a lungul istoriei civilizației. Există grijă față de bolnavi și în cele mai multe dintre țările noastre cei mai săraci bolnavi primesc aceleași medicamente bune ca

și cei bogați. Femeile au aceleași drepturi politice și civile ca bărbații și își pot clădi o existență proprie independentă. Copiii nu muncesc, se joacă și învață. Putem să continuăm cât vrem cu această listă, aproape tot ce ni se pare nouă de la sine înțeles ar fi fost de neînchipuit, ca un bun de lux, chiar și pentru părinții noștri și dincolo de orice închipuire pentru generațiile dinaintea lor. Visurile antichității, care adesea s-au exprimat în miturile oamenilor din acele vremuri (de pildă să poți zbura sau să comunici pe distanțe mari) sunt astăzi, pentru noi, automatisme obișnuite. Privite din orice alt punct al istoriei, vremurile acestea, aici și acum, par pesemne un paradis. Și dacă nu trăim ca în paradis, totuși suntem foarte aproape.

Învingătorului necunoscut, plin de speranță

Și cu toate acestea, progresul civilizației occidentale trezește în noi un sentiment ciudat, pe care psihanalistul și economistul italian Luigi Zoja l-a descris probabil cel mai bine. Iată reflecția lui integrală:

> Europa a cucerit lumea și a făcut-o la un nivel mai extins decât ar fi fost posibil cu toate războaiele. Modul de viață euro-american s-a întins peste tot pământul și a dobândit poziția primei culturi cu adevărat dominante global din istoria omenirii. Cu toate acestea, această cucerire enormă nu pare să ne atingă emoțional. La fel ca tehnologiile pe care se bazează această cucerire, ea însăși pare să fie lipsită de suflet. Victoria Occidentului – sau a civilizației sale tehnologice, alături de economia de piață, democrația reprezentativă și morala consumismului – nu a creat o epopee în care să se preamărească. Un asemenea nivel de hegemonie nu a mai existat de-a lungul istoriei. Acele civilizații non-europene care nu s-au supus încă sunt pe cale să facă tot ce pot pentru a intra în

lumea tehnologiei și de asemenea se pregătesc să se convertească la ideologiile asociate și la viața care vine odată cu ideologiile. Toate încercările de a încetini sau de a opri această evoluție au eșuat și acum acest proces este în plină desfășurare și în țările care cândva au încercat experimentul marxist. Dar faptul că modul de viață occidental le-a învins sau le-a convertit pe toate celelalte nu transmite o emoție pozitivă. Nu ne face să ne asumăm postura de învingători. Triumful Occidentului asupra popoarelor Asiei Mici și-a găsit expresia în Iliada. Victoria cavalerilor europeni asupra sarazinilor s-a păstrat în Cântecul lui Roland. Cântecul nibelungilor este epopeea despre respingerea hoardelor dușmane din Orient. Dar astăzi, într-o vreme în care s-a ajuns la dominația globală și totală, învingătorii din Occident sunt tăcuți. Ar trebui să ne întrebăm de ce.*

Oare nu ne putem explica depresia occidentală actuală (economică și psihologică) după cum urmează: nu este oare un semn pentru fenomenul descris aici de Zoja? Și pentru faptul că noi toți, civilizația occidentală, suferim de complexul lui Policrate?**

Pentru că am ajuns atât de departe și suntem atât de avansați, noi, cea mai sângeroasă civilizație, cu viziunile noastre confuze și cu motivele întunecate, reprimate ale sentimentelor și gândurilor noastre. Nu simțim și că am obținut enorm fără

---

* Zoja 1995.

** Este ciudat că cei mai mulți critici ai Europei se află în Europa. Poate că restul lumii se desfată cu antiamericanismul – dar în SUA nu există. Poate că noi ne speriem de creșterea Chinei, chinezii sunt mândri de ea. Același lucru s-ar putea spune despre Rusia sau despre alte țări în curs de dezvoltare. În schimb Europa este o putere către care alții privesc cu respect, în timp ce europenilor le vine greu să fie încântați de ea. Cu alte cuvinte: dacă nu ar exista conflictul cu Rusia și Vladimir Putin, atmosfera antieuropeană ar fi un fenomen pur european. Naționalismul și patriotismul au în cele mai multe țări o conotație pozitivă. Nu și în Europa. Aici naționalismul provoacă poate cele mai mari temeri. Se poate chiar afirma că euroscepticismul este unul dintre curentele europene de mare succes. Poate că europenii își au propria narațiune negativă.

să meritǎm cu adevărat? Şi nu ni se potriveşte tuturor un fragment din textul unui cântec al lui U2?

You get to feel so guilty.
Got so much for so little.
Then you find that feeling. Just won't go away.*

Poate că noi înşine am provocat depresia euro-americană şi poziţia noastră din lume. Şi anume prin sentimentul că am primit mult în schimbul a foarte puţin şi pentru că nu am dat mai departe această abundenţă de fericire. Am păstrat totul pentru noi, am lăsat să se întâmple lucruri rele în lume şi ne spunem acum inconştient că trebuie să fim pedepsiţi. Şi oare originea depresiei noastre nu este tocmai că noi controlăm lumea, dar nu ştim încotro s-o ducem? Deci că nu suntem în stare să ne conferim nouă şi lumii un sens?

De la economia întunecată la economia veselă

> Nu este departe ziua în care problema economică va fi exilată în rândurile din spate, unde-i este locul. Atunci inima şi capul se vor putea ocupa din nou de adevăratele noastre probleme – întrebările legate de viaţă şi de relaţiile între oameni, de creaţie, de atitudinea noastră şi de religie.
>
> **John Maynard Keynes****

Încă de când era la începuturi, economia a devenit o ştiinţă întunecată. În perioada economiei clasice, marea grijă a gânditorilor şi filosofilor era să se ocupe de „sfârşitul economiei". Ca un medic care încearcă să vindece un pacient şi trebuie să

---

* U2, *Pop*, 1997. [Te simţi aşa de vinovat./Ai primit mult şi ai dat foarte puţin./Apoi te trezeşti cu acel sentiment. Care nu dispare – n.t.]

** Keynes 1945.

știe mai întâi cum funcționează un corp sănătos, deci cum arată scopul eforturilor lui. Bineînțeles că niciun trup nu este „perfect" și trupurile se deosebesc unul de altul până la firele de păr. Și una dintre puținele certitudini pe care le are omul sănătos este că la un moment dat se va îmbolnăvi.

Întrebarea esențială care-i preocupa pe economiști era următoarea: înspre ce stadiu final se va mișca sistemul? Deci, dacă am merge mai departe cu gândul pe firul sistemului economic actual, unde am ajunge? La ce stare staționară? Și cum ar arăta societatea și statul? Ar fi o societate dreaptă și pașnică? Și contemporanii s-ar bucura de priveliștea ce li s-ar înfățișa? Sau, cum ar spune Aristotel, care este „telos", țelul, însemnătatea, rolul și locul economiei?

Pentru că această carte privește economia dintr-o perspectivă psihologică, pentru noi întrebarea sună cam așa: când se va descurca economia ca sistem fără asistență externă și ajutor, când își va rezolva singură problemele? Când va înceta trupul ei să crească? Când se va maturiza?* De la un copil sănătos te aștepți cu siguranță să crească, dar când acest proces duce la vârsta maturității, corpul nu ar mai trebui să crească (se așteaptă acum o creștere sufletească). Este deci economia matură? Și dacă nu (de vreme ce toți suntem așa obsedați de creșterea ei), când va deveni adultă?

Thomas Malthus a fost primul care a vrut să dea un răspuns, iar răspunsul a fost cât de poate de depresiv. Economia va fi mereu divizată – și anume între bogați (capitaliștii) și săraci (clasa muncitoare).** Clasa muncitoare, spune Malthus,

---

* Am putea să ne întrebăm și invers: economia este încă în faza copilăriei. Unele indicii sugerează acest lucru: sistemul pare să aibă mereu nevoie de ajutor, are nevoie permanentă de atenție și asta deși susține mereu că se descurcă și singur. Vrea mereu să fie liber, dar în același timp ne cere să-i creăm condițiile ideale pentru libertate.

** Este, bineînțeles, o parafrazare a unui loc foarte dificil de interpretat din Noul Testament: „Căci celui ce are i se va da și-i va prisosi, iar de la cel ce nu are, și ce are i se va

va trăi totdeauna dintr-un salariu care îi va asigura doar strictul necesar pentru a supraviețui.* De ce? Pentru că în momentul în care salariile ar crește muncitorii s-ar înmulți și această înmulțire ar duce la o creștere a forțelor de muncă. Supraoferta ar duce din nou la scăderea salariilor – un fel de cerc vicios diabolic. Așadar știința economiei a devenit deodată întunecată – fără nicio perspectivă dătătoare de speranță pentru săraci, care alcătuiesc majoritatea corpului economic.

În paranteză fie spus: cineva care crede în această teorie, și la vremea ei au fost mulți, va socoti creșterea salariilor ca pe ceva nesănătos și chiar contraproductiv. Cei care voiau să aline mizeria săracilor trebuiau să se aștepte să fie mustrați de asemenea „experți" și inițiativele lor, blocate. Pentru că, conform acestei argumentații, creșterea salariilor ar fi înrăutățit situația. Orice creștere a productivității în baza avansului tehnologic ar merge direct în mâinile capitaliștilor, care astfel ar avea mai mult capital, în timp ce aceia care nu au nimic ar rămâne la fel de săraci. Împotriva acestui lucru nu s-ar putea face nimic, e firesc, normal, și orice încercare de schimbare nu duce nicăieri. Cam atât despre cum „învățătura pură" a științei și „convingerea științifică" pot influența realitatea. Din moștenirea malthusiană izvorăște critica făcută de Karl Marx capitalismului – capitalul privat și piețele orientate greșit ar fi responsabile pentru toate abuzurile sociale.

Din aceste două abordări negative s-a dezvoltat însă o abordare extraordinară, care vede aspectul pozitiv în libertatea pieților – și îl calculează. Cu timpul, știința economică a deve-

---

lua". (Noul Testament, Matei 13, 12, www.bibliaortodoxa.ro)

* În mod consecvent, Marx a pornit de aici atacul ideologic împotriva sistemului. Și el era de părere că, aproape în mod firesc, capitalismul duce la sărăcie masivă și că nimeni nu poate opri această evoluție. Pentru că dacă un capitalist s-ar dovedi „omenos" și le-ar crește lefurile muncitorilor săraci, ceilalți capitaliști nu l-ar urma. Concurenții lui ar dobândi astfel un avantaj și, mai devreme sau mai târziu, ar pierde tot.

nit o disciplină maniacală, care vedea doar în piețe soluția majorității problemelor. Și metodologia a fost considerată aplicabilă tuturor celorlalte discipline sociale. Filosofia și metodele economiei s-au extins chiar și în domeniul biologiei, unde subiecte ca „gena egoistă" au fost ovaționate și au avut mare succes.

Ca să ajungem la un numitor comun: economia ca știință suferă ea însăși de tulburare bipolară. Avem tendința să vedem piețele fie ca divine, fie ca demonice. Nu facem acest lucru când vorbim despre alte lucruri - de pildă despre mașini, democrație, justiție sau telefoane inteligente. Nici sociologia nu oferă imaginea unui amestec de pretenții ridicate și depresii, nici filosofia sau alte ramuri ale științei. Există, ce-i drept, alte domenii, care își arogă partea leului - sociologii, de pildă, au început să o facă, iar pe vremea lui August Comte (el însuși sub tratament clinic) au enunțat cerințe și revendicări dezlănțuite. Bineînțeles că și teologia s-a socotit regina științelor, cu filosofia ca parte a ei. Apoi lucrurile s-au inversat și filosofia și-a subordonat oarecum teologia. Dar niciodată vreun domeniu al științei nu a fost atât de contradictoriu în sine și într-un pericol atât de mare de a oscila între manie și depresie - în funcție de credința științifică.

Să ne amintim de complexul lui Policrate: dezamăgirile economice nu sunt oare rezultatul direct al așteptărilor noastre ridicate? De ce așteptăm atât de mult de la economie? De ce suntem atât de dezamăgiți când nu funcționează - sau ne prefacem că problema nici nu există? Ne-ar face foarte bine să nu mai gândim economia în alb și negru. Ne-ar face bine să recunoaștem că piețele - ca și toate celelalte lucruri făcute de mâna omului - sunt omenești, prea omenești (cum ar spune Nietzsche). Pe de o parte mașinile sunt un lucru bun și aproape fiecare familie occidentală are una, pe de altă parte astăzi sunt una dintre principalele cauze ale poluării mediului. Traficul

distruge regiuni și este în primul rând una dintre cauzele principale ale unor boli care duc la moarte timpurie. (Deci din punct de vedere economic mașinile sunt foarte scumpe, mult mai scumpe decât prețul de cumpărare.) Ar trebui să mergem deci din nou cu caii? Nu, ci ar trebui să mergem mai atenți cu mașina, să îmbunătățim regulile de circulație, să facem mașini mai sigure și mai puțin dăunătoare pentru mediu, să nu le aruncăm pur și simplu cu totul.

Pieței sunt prea omenești. Nu sunt nici divine, nici diabolice. Din momentul în care vom percepe economia ca pe ceva normal, și nu ca pe un fetiș, ca pe ceva pe care fie îl urâm, fie îl iubim, atunci – și numai atunci – economia se va comporta normal. Sau cum spunea Keynes cu mult timp în urmă: „Ar fi fantastic dacă economiștii ar putea să aibă imaginea modestă și competentă a dentiștilor".

Seninătate americană și isterie europeană

Acest lucru devine evident dacă ne uităm la percepția diferită a economiei în SUA și în Europa. Deși în general se presupune că SUA se orientează mai mult în funcție de economie decât Europa, Europa reacționează mult mai isteric la diferitele evoluții.

Să luăm Marea Depresie din anii '20-'30 ai secolului trecut. A pornit din SUA, unde a durat mult mai mult, cu proporții dezastruoase. Cu toate acestea nu a dus la război, la găsirea vinovaților în alte etnii sau națiuni, la explozii de violență sau la șicanarea altor grupuri. Dar cum a ajuns depresia în Europa, am pornit războiul, pe care l-am exportat în toată lumea. Nu a fost doar un război stupid, care a zguduit lumea, noi europenii am făcut și orori etnice de proporții inimaginabile.

O cu totul altă criză - cea din 2008 - a început iarăşi în SUA şi din nou, în primă fază, a fost mult mai gravă decât în Europa. Dar dificultăţile economice au lovit Europa şi le-au provocat europenilor isteria şi reacţia de respingere care i-au făcut să se îndoiască până şi de rostul extinderii UE. (La început, părerea dominantă era că această criză poate să rămână în SUA şi să nu se răsfrângă şi asupra Europei - cam atât despre marea teorie academică a decuplării.) În SUA nu i-a trecut nimănui prin cap să facă propria monedă, dolarul, responsabilă pentru criză, în timp ce în Europa acest gând a răsărit de la bun început. În SUA nimeni nu a propus să i se permită Californiei să-şi devalorizeze moneda şi să fie sprijinită prin excluderea din zona dolarului. Turbulenţele economice i-au făcut pe europeni să-şi pună sub semnul îndoielii şi să-şi reconsidere identitatea europeană.

O vreme, însăşi ideea unei Europe unite a fost în joc, căci diferitele ţări dădeau vina una pe alta pentru propriile probleme. Şi în timp ce în Europa Uniunea Europeană trebuie să suporte rolul de ţap ispăşitor, guvernul Statelor Unite nu trebuie să joace rolul omului negru pentru statele federale. În timp ce naţionaliştii americani sunt socotiţi patrioţi - adică preţuiţi, respectaţi, şi nu periculoşi -, naţionalismul din Europa dă naştere pe bună dreptate celor mai mari temeri. Pericolul suprem nu este în cele din urmă şomajul sau sărăcia, ci alăturarea şomajului şi a sărăciei cu ura şi naţionalismul.

Să revenim la argumentul principal. În ambele exemple Europa a fost cea care a reacţionat isteric, nu SUA. Astfel văzute lucrurile, SUA se comportă în mod ironic ca partea mai bătrână şi mai înţeleaptă, ca puterea cu echilibru psihologic. Şi se comportă de asemenea - scuze! - într-un fel ca oamenii mai cultivaţi.

Teologie, economie și Policrate

Există o povestire asemănătoare cu a lui Policrate și în alte culturi decât cea greacă? Despre cineva atât de fericit de soartă sau de providență încât în cele din urmă este păgubit? Sigur că există și acest exemplu este chiar mai cunoscut decât al lui Policrate. Istorisirea vechi-testamentară despre Iov. Nu era și „problema" lui Iov că era fericit cu o dreptate extremă? „Era odată în ținutul Uz un om pe care îl chema Iov și acest om era fără prihană și drept; se temea de Dumnezeu și se ferea de ce este rău."*

Iar această dreptate i-a adus o fericire familială enormă (șapte fii) și – în al doilea rând – bogăție materială enormă, 7 000 de oi, 3 000 de cămile, 500 de perechi de boi, „și omul acesta era cel mai de seamă dintre toți răsăritenii".**

Dar Satan vine la Dumnezeu și pune câteva întrebări economice:

> Dar într-o zi îngerii lui Dumnezeu s-au înfățișat înaintea Domnului și Satan a venit și el printre ei. Atunci Domnul a zis către Satan: „De unde vii?" Iar Satan a răspuns Domnului și a zis: „Am dat târcoale pe pământ și m-am plimbat în sus și în jos." Și Domnul a zis către Satan: „Te-ai uitat la robul meu Iov, că nu este nici unul ca el pe pământ fără prihană și drept și temător de Dumnezeu și care să se ferească de ce este rău?" Dar Satan a răspuns Domnului și a zis: „Oare degeaba se teme Iov de Dumnezeu? N-ai făcut Tu gard în jurul lui și în jurul casei lui și în jurul a tot ce este al lui, în toate părțile și ai binecuvântat lucrul mâinilor lui și turmele lui au umplut pământul? Dar ia întinde mâna Ta și atinge-Te de tot ce este al lui, să vedem dacă nu Te va blestema în față!" Atunci Domnul a zis către

* Vechiul Testament, Iov 1, 1, www.bibliaortodoxa.ro

** Ibidem, Iov 1, 3.

Satan: „Iată, tot ce are el este în puterea ta; numai asupra lui să nu întinzi mâna ta." Și Satan a pierit din fața lui Dumnezeu.*

Iov pierde apoi totul, bogăția și poziția socială, apoi își pierde copiii și la sfârșit îi sunt atacate trupul și în cele din urmă și sufletul. În esență, Satan l-a făcut pe Dumnezeu să-l ruineze pe Iov fără niciun motiv. Și în această istorisire este periculos să fii fericit în exces și bun în exces. „Nu fii peste măsură de drept și peste măsură de înțelept. De ce să te ruinezi?" Acesta este mesajul pe care îl citim din Biblie. Este așadar periculos, în ciuda tuturor aparențelor, să fii prieten cu zeii, așa cum arată povestea aproape tuturor marilor personaje ale Bibliei: Adam (care este aruncat din grădina Edenului), Avraam (care trebuie să fie gata să-și ucidă fiul), toți profeții, până la Iisus din Nazaret, care – în ultima clipă de agonie, lăsat singur de Dumnezeu, nu mai poate decât să strige: „Eli, Eli, lama sabahtani?" – „Dumnezeul Meu, Dumnezeul Meu, de ce M-ai părăsit?"

Este periculos să atragi atenția zeilor asupra ta. „Lasă-mă ca să mă odihnesc mai înainte de a mă duce și a nu mai fi", cum cântă Psalmistul.**

Profunzimea religioasă și filosofică incredibilă a Cărții Iov a fost interpretată în numeroase rânduri de alții. Pentru scopul nostru este suficient să identificăm paralelele între Policrate și istorisirea biblică. În tradiția biblică, utilitatea și fericirea sunt lucrurile cele mai râvnite, iar povestea lui Policrate arată că maximizarea exagerată a acestor bunuri poate fi periculoasă. Este în aceeași linie cu cuvântul biblic,

---

* Vechiul Testament, Iov 1, 6-12, www.bibliaortodoxa.ro

** Vechiul Testament, Psalm 38, 18, www.bibliaortodoxa.ro (varianta catolică folosită de autor traduce „Întoarce-Ți ochiul pedepsitor de la mine, ca să pot fi vesel înainte de a mă duce și a nu mai fi" – n.t.).

„dacă ai găsit miere, mănâncă atât cât îți trebuie, ca nu cumva să te saturi și s-o verși".*

Pentru evrei lucrurile cele mai vrednice de a fi dobândite (sau cele mai fetișizate) nu sunt valorile hedoniste. În acest sens istoria lui Iov este într-un sens brutal un avertisment – ba chiar o glumă cumplită împotriva fetișizării bunurilor celor mai râvnite, fie ele averea și bogăția materială (ca la Policrate sau Midas), fie dreptatea. Iov era „fără prihană și drept... cel mai de seamă din toți răsăritenii". Aducea chiar jertfe pentru posibilele păcate ale fiilor și fiicelor lui, păcate despre care nu știa nimic. Când Dumnezeu vorbește despre Iov, spune: „Nu este niciunul ca el pe pământ fără prihană și drept și temător de Dumnezeu și care să se ferească de ce este rău." Nu există niciun alt personaj atât de lăudat de Dumnezeu. Și cu toate acestea Iov este supus unei torturi incredibile (care este descrisă și mai în detaliu în scrierea apocrifă *Testamentul lui Iov*) și trebuie să suporte moartea propriilor copii. Sigur, după încercare își redobândește bogăția și alți copii. Dar cum să repari tortura și moartea copiilor? Și, în fond, care este principiul dominant aici: un fel de ciclu moral-economic?

Policrate inversat

Putem să privim lucrurile și povestea lui Policrate și dintr-o cu totul altă perspectivă: din cea a așteptării cuiva care are mult ghinion, să fie catapultat în schimb în mijlocul unei fericiri neobișnuite. Să luăm povestea săracului Lazăr din Noul Testament:

---

* Vechiul Testament, Pildele lui Solomon 25, 16, www.bibliaortodoxa.ro

„Era un om bogat care se îmbrăca în porfiră și în vison, veselindu-se în toate zilele în chip strălucit. Iar un sărac, anume Lazăr, zăcea înaintea porții lui, plin de bube, poftind să se sature din cele ce cădeau de la masa bogatului; dar și câinii venind lingeau bubele lui. Și a murit săracul și a fost dus de către îngeri în sânul lui Avraam. A murit și bogatul și a fost înmormântat. Și în iad, ridicându-și ochii, fiind în chinuri, el a văzut de departe pe Avraam și pe Lazăr în sânul lui. Și el, strigând, a zis: Părinte Avraame, fie-ți milă de mine și trimite pe Lazăr să-și ude vârful degetului în apă și să-mi răcorească limba, căci mă chinuiesc în această văpaie. Dar Avraam a zis: Fiule, adu-ți aminte că ai primit cele bune în viața ta și Lazăr, asemenea, pe cele rele; iar acum aici el se mângâie, iar tu te chinuiești.*

Partea uimitoare a acestei istorisiri este că nu se vorbește despre fapte bune sau rele la Lazăr. Întâi ni se înfățișează o descriere foarte vie a iadului și a chinurilor din el și în plus un principiu straniu: biletul de intrare în paradis pentru Lazăr a fost suferința lui de pe pământ, nu ce a făcut. Pe de altă parte singurul motiv pentru care bogatul ajunge în iad nu este nici măcar că a făcut fapte rele în viață sau că l-a trecut cu vederea pe Lazăr. Avraam îi explică blând: „Fiule, adu-ți aminte că ai primit cele bune în viața ta și Lazăr, asemenea, pe cele rele; iar acum aici el se mângâie, iar tu te chinuiești". Este ca și cum cineva ar trebui doar să sufere pentru a primi în schimb ceva bun și singura condiție a chinurilor este o abundență de bogăție și fericire.

Și lumea legendelor și poveștilor noastre este plină de personaje care ajung să aibă noroc doar pentru că înainte sunt sărace și suferinde. Este suficient să ne gândim la Cenușăreasa. Dacă e să ne luăm după acest lucru, cel mai bine este să fii undeva între cele două extreme, cum se spune și în cartea

* Noul Testament, Luca 16, 19-25, www.bibliaortodoxa.ro

Pildelor lui Solomon: „Două lucruri cer eu de la Tine, și să nu mi le iei în nume de rău atât cât eu trăiesc: îndepărtează de la mine deșertăciunea și minciuna și nu-mi da bogăție și sărăcie; rânduiește-mi ce trebuie și-i de-ajuns; ca nu cumva, săturându-mă, să devin mincinos și să zic: cine mă vede?; sau, sărac fiind, să fur și-n deșert să jur pe numele lui Dumnezeu".*

Acest lucru contrazice în mod fundamental toate străduințile noastre și dorințele noastre de a fi cât mai buni cu putință, cât mai bogați cu putință sau cât mai drepți cu putință. Dar din fiecare dintre aceste extreme se nasc pericole, de care ne avertizează și cele mai vechi istorisiri. Ce ar trebui să ne îngrijoreze cel mai tare este că ambele extreme, sărac – bogat, bun – rău, drept – vicios sunt uneori atât de aproape una de cealaltă.

Rezumat

În acest capitol am încercat să analizăm și să interpretăm povestea lui Hipocrate – și să o punem în legătură cu economia și cu alte domenii. Concluzia nu este doar că evenimentele au tendința să penduleze ciclic între extreme, ci și că maniile economice și psihice sunt stări la fel de periculoase ca și depresiile, deși la o primă vedere par pozitive. Am găsit și am descris elemente legate de acest subiect în economie, mitologie și teologie.

Se pare că există ceva de tipul unei taxe pe valoare adăugată înrădăcinată în economia vieții noastre sufletești. De fiecare dată când vieții noastre i se adaugă valoare cădem parcă pradă unui mecanism sau unei constrângeri de a vrea să plătim acest

* Vechiul Testament, Pildele lui Solomon 30, 7-9, Biblia, versiunea Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2008.

surplus de bine. Se pare că este vorba despre un sistem care se manifestă și în economie și care forțează cicluri de înflorire și criză. Dar poate că acest sistem ne face viața interesantă.

Ar putea fi vorba despre un principiu hedonist-masochist puternic, pe care îl vedem aici cum acționează. Avem tendința să ne pedepsim când ne merge bine – și abia acest mecanism provoacă și catharsisul. Un sentiment de vinovăție însoțit de sentimentul că trebuie să remediem lucrurile, așa cum învață și psihologia: să reechilibrăm lucrurile și deci să fim pedepsiți. Sigur că este posibil și să ne temem că punctul utilității maxime ne va aduce dezamăgire, tristețe și goliciune. Așa cum unii ajung la concluzia că sensul sensului ar putea fi lipsa de sens, s-ar putea spune același lucru și despre folos. Poate că punctul culminant al plinătății utilitare este inutilitatea desăvârșită, un gând care mi se pare înrudit cu clasica „vanitas", fudulia goală și deșertăciunea. Ironia ar putea fi că tocmai acea perioadă care-și orientează întreaga activitate pe sporirea utilității este numită de unii filosofi și gânditori „societatea lipsită de bucurie". Am putea adăuga aici și o parafrază după celebra carte a Ecclesiastului, foarte actuală pentru societatea noastră și străduința ei după utilitate mai mult decât după sens: „Inutil, inutil, totul e inutil. Ce folos are omul din toată proprietatea lui după care se străduiește sub soare? (...) Toate fluviile curg în mare și izvorăsc iar din ea. Toate lucrurile se zbuciumă mai mult decât poate omul să o spună, ochiul nu se satură de câte vede și urechea nu se umple de câte aude. (...) Grăiam inimii mele: vino să te ispitesc cu veselia și să te fac să guști plăcerea! Și iată că și aceasta este inutil".*

* Parafrază, Vechiul Testament, Ecclesiastul 1 și 2, www.bibliaortodoxa.ro

12 | Jucătorul și formula lumii – despre dependența de logică și consecințele ei

Cea mai bună aruncare de zaruri este când le arunci.
Proverb englezesc

Lumea „jucătorilor"

În capitolul anterior ne-am ocupat în detaliu de fenomenele sadismului și masochismului în context economic și cu modul în care aceste fenomene aparent opuse se suprapun. O formă bine cunoscută este dependența de jocurile de noroc – la nivel individual a fost demonstrată și descrisă de nenumărate ori. La nivelul sistemului economic, în schimb, încă nu. De aceea vrem să lămurim mai îndeaproape o parte a tulburărilor de personalitate legate de dependența de jocuri de noroc.

Jucătorul și patologia

Într-un anumit sens, deloc maladiv, toți suntem jucători, iar acest lucru se reflectă în felul nostru de a vorbi. Putem fi „învingători". Nu ne place să fim „trișați" sau uneori cerem să fim „scoși din joc". Căutăm înlănțuiri logice în coincidențe și ne calculăm șansele, „mergem la risc" și din când în când „ne

dăruim inima", ca și cum ar fi partea pe care ne-o putem lua înapoi la sfârșitul iubirii. Jocul înseamnă noroc și de asemenea unul dintre modurile cele mai apreciate de a-ți petrece timpul liber și de a încerca și învăța principiile succesului și eșecului într-un cadru protejat.

Dar când devine jocul dependență? În literatura de specialitate, se spune despre caracterul jucătorului: „Are o tendință mai mare spre depresie, nevroză, extroversiune și disponibilitate crescută de a-și asuma riscuri (aceasta fiind identificată și la dependenții de droguri și la infractorii reținuți)".* Jocul devine, din perspectivă clinică, unul dintre cele mai periculoase vehicule ale fugii de realitate. Funcționează ca distragere sau fugă de probleme. Astfel produce pentru psihic o ușurare – și coerciția legată de ea de a repeta fuga, pentru că, de regulă, jocul duce la noi probleme financiare și apoi psihice."

Am vorbit mai sus despre dorința de moarte, așa cum a văzut-o Sigmund Freud, și despre sadism. Acestea sunt două componente importante ale dependenței de jocuri de noroc: nimicirea (averii) și autodistrugerea (individului). Ultima poate fi dedusă chiar din statisticile privind mortalitatea. Riscul individual de sinucidere este de trei ori mai mare la jucători decât la restul populației. 72 la sută dintre dependenții de jocuri de noroc manifestă forme de depresie care necesită tratament.

Dar mai există o caracteristică importantă: „Iraționalul domină procesele de decizie și – în mod paradoxal – apar dificultăți foarte mari în luarea deciziilor, precum și o toleranță diminuată față de situațiile contradictorii, care cu toate acestea sunt căutate în mod repetat de jucător. Față de un grup de studiu format din persoane normale, jucătorii sunt mai duș-

* Haller 1993, p. 39.

** Ibidem.

mănoși, mai puțin adaptați social, mai sfidători, mai agresivi, cu o gândire mai degrabă magică și, în plus, mai puțin capabili să învețe din experiență".* Această înclinație către gândirea „magică" ne interesează în mod deosebit. Este dorința de a putea controla destinul.**

Feodor Mihailovici Dostoievski a făcut o descriere impresionantă în romanul *Jucătorul*. Personajul principal al romanului reușește să strângă o avere imensă din jocuri.

> Ar fi fost potrivit să plec. Dar am simțit în mine ceva straniu: cred că era dorința de a provoca destinul, de a-i juca o festă, de a scoate limba la el! Am pus la bătaie cea mai mare sumă permisă, patru mii de guldeni, și am pierdut. Asta m-a stârnit, am scos tot ce aveam la mine și am pus toți banii pe același număr și am pierdut din nou. Buimac, am plecat de la masă.***

De la cazino la bursă

Jucătorul eșuează în convingerea că poate să îmblânzească, să oprească și să prelungească întâmplarea. Psihanaliza vorbește în acest context despre fantezii puerile de atotputernicie în care jucătorul rămâne blocat.**** Caută însă și siguranța de a fi dominat de alții. Jucătorul lui Dostoievski arată ambele trăsături contradictorii de caracter în venerația pentru o tânără rusoaică, căreia îi face următoarea declarație:

---

* Ibidem.

** Haller 1993, pp. 37-42.

*** Dostoievski 1986, p. 41.

**** „Provocarea destinului, scoaterea limbii la el, excitația din momentul punerii banilor în joc și al vederii ruletei care se învârtește ca destinul descriu plăcerea dată de un pericol, care nici măcar nu se definește în funcție de bani, ci de sentimentul pericolului și al fricii." Așa descrie lucrurile John Carl Flugel, psiholog britanic, în *Man, Morals and Society* (Flugel 1965).

Sunt sclavul dumitale... Folosește-te, folosește-te dar de robia mea, servește-te!... Știi că te voi ucide cândva? Și nu din gelozie sau fiindcă nu te voi mai iubi, ci așa: pur și simplu te voi ucide, pentru că uneori tânjesc dureros să te sfâșii, să te înghit... De mai multe ori am simțit impulsul nestăvilit să te bat, să te schilodesc, să te strâng de gât... Când te voi fi omorât, va trebui să-mi iau viața. Fie... voi amâna cât mai mult moartea mea, pentru a putea savura această durere insuportabilă, de a trăi fără dumneata.

Și mai târziu spune:

O plăcere nu este niciodată fără folos, iar puterea sălbatică, nelimitată asupra unei ființe – fie chiar și o muscă – e o bucurie cu totul deosebită. Omul e din fire tiran și îi place să tortureze.*

Contradicțiile demonstrate aici între ura de sine și dorința de distrugere se rezolvă perfect dacă ne amintim ce au spus Sigmund Freud, Erich Fromm și alții despre caracterul sadic și originea lui: este vorba despre slujirea necondiționată și despre ascultare, pentru a putea mai apoi să fii tu însuți asupritor. Așa cum sadomasochistul are nevoie să controleze sau să fie controlat, jucătorul încearcă în mod compulsiv să controleze caracterul întâmplător al jocului. Crede că poate deduce legități care să-l ajute să controleze norocul. Mania lui constă adesea din deducții matematice absurde sau din iluzia seriilor norocoase.

Și cu asta am ajuns la economie. Pentru că această însușire le este comună jucătorului de la cazino și celui de la bursă și de pe piețele financiare.** Psihologul și specialistul în dependențe Gerhard Meyer de la Universitatea Bremen:

---

* Dostoievski 1986, pp. 54-56.

** Psihologul Gerda Reith de la University of Glasgow a publicat multe studii pe temele „gambling" și „neoliberalism". Reith 1999; Reith 2007.

Jocul la bursă este un joc de noroc. Chiar și cel mai strâmb sistem are la un moment dat întâmplător succes și îi convinge pe jucători că fac bine ceea ce fac. Leagă acest succes de propriile lor aptitudini. Este o trăire mult mai intensă și mai de durată decât câștigul întâmplător la cazino. Dacă în schimb se ajunge la eșecuri, acestea nu sunt legate de propria strategie, ci de circumstanțele externe, care s-ar fi schimbat deodată. Când de fapt acestea sunt tocmai aspectele imponderabile ale bursei, care fac o prognoză pe termen scurt imposibilă.*

Economiștii americani Carmen M. Reinhart și Kenneth S. Rogoff, în bestsellerul despre istoria crizelor economice din ultimii 800 de ani, au analizat îndeaproape și motivele acestor depresii. Și au ajuns și ei la concluzia că în cazul multor bule financiare a atârnat în balanță siguranța iluzorie a unor modele imune la crize sau a unor formule. Oamenii își spuneau de fiecare dată din nou: „De data aceasta e cu totul altfel". Adică: „De data asta va funcționa". Acest punct de vedere a dat și numele cărții: *This Time Is Different.*"

Pascal și jucătorul

Nu degeaba unul dintre cele mai importante instrumente ale pieței financiare, calculul probabilităților, este derivat direct din jocurile de noroc. Nobilul francez Antoine Gombaud, zis și Chevalier de Méré, a fost, la vremea lui, un client fidel și notoriu al cazinourilor. Încântat de jocul de zaruri, a încercat să dea de cap fenomenului celor două cifre. Propriile sale calcule nu păreau să aibă niciun sens, așa că acest chevalier a încercat să-și folosească legăturile cu lumea științei. În 1654 l-a

* Meyer 2013.

** Reinhart / Rogoff 2009.

rugat pe filosoful și matematicianul Blaise Pascal să-i sugereze cum și-ar putea statornici norocul la masa de joc.

Întrebarea lui: se pot afla șansele de câștig a două zaruri aruncate deodată? Se poate deci calcula cât de probabil este ca la o aruncare să iasă șase-șase? Pascal și un coleg, Pierre de Fermat, s-au pus pe treabă și au găsit o formulă care permitea o aproximație pe bază de logaritmi. Pe cavaler treaba nu l-a ajutat prea mult, căci formula nu l-a apropiat nicidecum de câștig, dar matematica socotește că eforturile celor doi gânditori sunt actul de naștere a calculului probabilităților. Astăzi acesta ghidează o mare parte a piețelor financiare.* Cât de fiabil este se discută deja de decenii, fără vreo influență directă asupra desfășurării lucrurilor pe piețele financiare. Cine vrea poate avea desigur perspectiva negativă a lui John Maynard Keynes: „O parte prea mare a noii economii «matematice» e doar un ghiveci, la fel de inexact ca ipotezele nimerite pe care se bazează. Îi permite autorului să nu vadă complexitatea și interdependența lumii reale, într-o masă de simboluri matematice umflate și inutile".**

Să stabilim un lucru: nu toate calculele și toate modelele sunt disfuncționale, nu toate formulele și toți algoritmii sunt dăunători. De asemenea, nu toți cei care investesc la bursă sunt dependenți de jocuri de noroc. Dimpotrivă, atât științele economice cât și economia capitalistă au dus în ultimii ani la progrese care acum o generație erau încă de neînchipuit. Dar pentru a păstra acest progres, trebuie să identificăm și să eliminăm partea patologică a agendei – pentru că împovărează economia de piață cu un potențial nociv enorm.

---

* Büchter / Henn 2005.

** Keynes 1973, pp. 297 și urm.

Spunem acest lucru conștienți că au existat dintotdeauna și tendințe negative în economia de piață. Lucrurile stau la fel și în cazul dependenței de jocuri. Este adevărat că în cazul dependenței de jocuri se observă de la început o înclinație spre mai multă îndrăzneală și disponibilitate de a risca. Vom ilustra acest lucru cu evaluarea a trei economiști celebri. Jean-Baptiste Say spunea deja despre bursele vremii lui, la sfârșitul secolului al XVIII-lea: „Jocurile la bursă au puterea de atracție a tuturor loteriilor: puterea de atracție reprezentată pentru jucător de un câștig rapid." În secolul al XIX-lea, economistul Clément Juglar critica atitudinea unor speculanți: „Gustul jocului pe piețele aflate în creștere cucerește imaginația prin dorința de îmbogățire rapidă, ca la o loterie".* Iar pentru secolul XX a vorbit John Maynard Keynes: „Poate că speculanții sunt la fel de puțin nocivi ca bulele de săpun într-un fluviu de activitate antreprenorială neîntreruptă. Problema devine gravă când activitatea antreprenorială are parte de o bulă de săpun care se transformă într-un vârtej de speculații. Când dezvoltarea capitalului unei țări devine produsul secundar al activității unui cazino, este de așteptat ca treaba să iasă prost".**

Din cele trei citate reies și diferitele poziții ale economiei financiare de-a lungul istoriei. Din bule izolate, care cel mai adesea produc pagube financiare limitate, se formează din ce în ce mai des bule speculative globale, care implică foarte mult capital public, de pildă din casele de pensii de stat sau public-private.

Economista Susan Strange s-a ocupat de acest fenomen și a contribuit mult la înțelegerea proceselor de pe piețele finan-

---

* Kampmann 2012, p. 16

** Keynes 2006, p. 135. Nu trebuie să trecem cu vederea faptul că însuși Keynes și-a încercat norocul ca speculant și a făcut ceva avere. Să socotim aceste cuvinte, așadar, ca pe o mică autocritică.

ciare. Ea scrie: „Îngrijorarea mea nu este de natură tehnică – în legătură cu eficiența sistemului –, ci în legătură cu aspectele sociale și politice, în legătură cu oamenii obișnuiți, care nu sunt niciodată întrebați dacă vor să-și pună în joc locurile de muncă, economiile, veniturile, în această formă de tip cazino a capitalismului."*

Poate că despre asta este vorba. Nu instrumentul matematic sau mecanismele jocului sunt problema. Folosirea lor la scară largă pe o piață internațională și globalizată face din roadele binecuvântate ale logicii omenești bombe cu ceas, al căror declanșator nu este un om cu gândire rațională, ci investitorii panicați, care într-un prezent fără logică nu dau doi bani pe algoritmii de ieri.

* Starnge 1998, p. 3.

13 Economia de bordel – economie de mare viteză, prostituție și sfârșitul comerțului

Astfel, în însăși esența banilor se simte ceva din prostituție. Indiferența cu care pot fi folosiți în orice fel, obiectivitatea care exclude orice legătură afectivă."

Georg Simmel*

În inconștientul globalizării

La sfârșitul acestei cărți nu mai vorbim despre mituri străvechi. Ci creăm o nouă imagine, care să ilustreze sufletul capitalismului hiperagresiv, care pervertește și descompune capitalismul rodnic. Nu este vorba despre povestea inventată a unui personaj, ci despre miile de personaje adunate pe tabla de șah reală a sistemului economic.

Sunt piese de joc vii, cu o funcție exclusiv pasivă, pentru că și-au sacrificat activitatea. Sunt mutate într-un cadru îngust de reguli, pe care le vom numi pur și simplu „legea". În acest joc piesele au interiorizat într-o asemenea măsură „legea", încât cred că acționează liber, în timp ce, de fapt – bine-crescute – urmează îndeaproape reguli artificiale. Se socotesc așadar actori, dar de fapt sunt pasive. Sunt mutate și puse la locul lor

* Simmel 2008, p. 607.

și singura autonomie care li se garantează este moartea - când sunt învinse și scoase de pe tabla de joc.

Tabla de joc creată pentru ele este viziunea economică de coșmar a propriei noastre lumi. Este lumea unui comerț nu cu mărfuri fără suflet și materii prime, ci cu oameni, energie omenească și suflete omenești. Obiectivul acestui sistem nu este atingerea unui nivel superior de civilizație, ci satisfacerea celui mai vechi sentiment: libidoul.

În timp ce alte produse promit cel mai adesea un confort superior sau o poziție socială superioară, deci includ sau sugerează strădania după ceva mai înalt, în partea economiei pe care o vom discuta acum această situație se transformă în opusul ei.

Este vorba despre instinctul sexual comercializat și despre forma extrem de agresivă a capitalismului legată de el. În timp ce alte forme de comerț au cel mai adesea ca scop să amelioreze aspectul exterior și vizibilitatea unei persoane, serviciile sexuale scot în afară ceea ce în mod obișnuit se ascunde cu grijă. Se satisface cu orice preț și orice mijloace și nu se satură niciodată. Coordonează o rețea de schimb ultraeficient cu trupuri vii, care are loc, ca să spunem așa, în inconștientul profund și întunecat al globalizării. Cel puțin 2,5 milioane de oameni sunt victime ale traficului cu persoane umane, dacă ne orientăm după rapoartele ONU. Estimările legate de cifra de afaceri a acestui domeniu se învârt în jurul mai multor miliarde de dolari.*

Vrem să demonstrăm că această piață adânc îngropată se află într-o legătură psihologică și patologică foarte strânsă cu agresiunile evidente ale economiei globalizate. Mai mult: ce se vede încă din straturile superioare ale societății economiei

* www.unodc.org/unodc/en/human-trafficking/faqs.html#How_widespread_is_human_trafficking

de piață în abordări se dezvăluie în toată duritatea și diformitatea în părțile inferioare ale sistemului. Vom descoperi din nou blestemul din povestirea lui Lilith. La început promisiunea libertății, apoi constrângerea creșterii și în cele din urmă nimicirea vieții. De aceea vom numi această parabolă „economia de bordel".

„Mâna invizibilă" a codoșlâcului la Cervantes

În literatură aflăm, înconjurată de rușine și gesturi nobile, o versiune romantică a bordelurilor. Este descrisă o așa-numită stare de mijloc socratică. Cea a matroanei înțelegătoare și a peților îndrăgostiți, a serbărilor comune și a bunăstării personale, uneori chiar a norocului unei *Pretty Woman*. Este aproximativ imaginea turistică a cartierului parizian Montmartre, privit și admirat până astăzi de sute de mii de turiști zilnic, tocmai în baza acestei iluzii a lipsei de restricții și a libertăților neîngrădite. Un pic de cancan, un pic de Toulouse-Lautrec – și deodată lumea se estompează învăluită în roz. Este imaginea unei stări ideale a societății, în care toată lumea risipește bucuroasă sentimente și bani. Un acord voluntar, care-i lasă fiecărui participant la spectacol partea lui și creează iluzia „stabilității tehnic-emoționale".

Această formă ideală nu există decât în închipuire și totuși este util să o privim mai îndeaproape, pentru că în acest context întâlnim un fenomen care face parte dintre cele mai cunoscute abordări economice: a liberei-voințe și a nocivității moralității bine intenționate. Găsim acest lucru într-o capodoperă a literaturii universale: *Don Quijote*, de Miguel de Cervantes. Cavalerul tristei figuri întâlnește un convoi de prizonieri pe o galeră, pe care-i întreabă despre fărădelegile lor și

îi eliberează din mâinile paznicilor. Între ei este și un proxenet.

> Cavalerul (Don Quijote) a ajuns la al patrulea, un cinstit bătrân, cu barba albă atârnându-i pe piept. Când Don Quijote l-a întrebat de ce era aici, a început să plângă și nu a spus niciun cuvânt. Al cincilea a răspuns însă în locul lui: „Acest om de onoare e de cinci ani la galeră... și fărădelegea pentru care i s-a dat pedeapsa este că până acum s-a tocmit pentru carne omenească. Asta înseamnă că a fost codoș și pe lângă aceasta s-a îndeletnicit și cu vrăjitoria". „Dacă nu ar fi aceasta din urmă", a spus Don Quijote, „nu i s-ar cuveni pentru meșteșugul cinstit de codoș să fie nici căpitan pe galeră, nici servitor la vâsle. Căci codoșlâcul nu e atât de rău pe cât se crede; ci are nevoie de cap înțelept și într-o adunare de oameni bine rânduită este atât de folositor încât ar trebui să fie doar în mâna unor oameni de stare înaltă. Ar trebui să fie iscoditi și puși la încercare după lege, ca toți ceilalți cu dregătorii. Numărul lor ar trebui să fie bine rânduit și cunoscut, ca cel al agenților de bursă. Astfel s-ar opri multe lucruri păgubitoare care se întâmplă acum, pentru că de acest meșteșug se ocupă oameni din popor, proști și neștiutori ca femeile din această slujbă..." „Aveți dreptate, cinstite domn", a adăugat bunul bătrân, „(...) în ceea ce privește codoșlâcul, nu-l pot tăgădui. Dar toată viața nu am crezut că fac vreo nedreptate; strădania mea a fost ca toată lumea să se bucure și să trăiască în pace și unire."*

Don Quijote nu face aici decât să inverseze valori, nu interzice activități aparent condamnabile, ci le acceptă ca pe niște realități (le legalizează) și introduce un canon legal bazat pe importanța activității comerciale: lucrurile aparent imorale trebuie să devină respectabile și să le fie încredințate oamenilor celor mai respectați și mai sus-puși.

---

* Cervantes 1867, pp. 231-233.

Incriminarea de către stat și societate este greșeala pe care o identifică Cervantes în sistem, nu depravarea morală a răufăcătorilor luați separat. Ca și Adam Smith, Cervantes încearcă la început să obiectiveze evaluarea faptelor prin efectele lor practice, nu prin standarde morale. Astfel, ceea ce nu mai este socotit în mod explicit rău poate deveni util: proxenetul lui Cervantes este, în forma reabilitată, o binecuvântare, așa cum toate faptele oamenilor – bune sau rele – sunt nivelate după Smith de „mâna invizibilă" și luate în ansamblu au doar efecte pozitive, respectiv avuția națiunilor.*

Ce-i leagă aici pe Cervantes și Smith este un fel de viziune asupra lumii care vrea să încadreze o realitate într-o viziune ideală imposibil de atins (zero corupție, siguranță indestructibilă și noblețe nesfârșită). Am mai discutat pe scurt acest lucru în carte. Această abordare amintește un pic de „metoda zero" prezentată de Sir Karl Popper. Un model teoretic, în centrul căruia se află indivizi care se comportă perfect rațional și sunt în posesia unor informații complete, este creat ca soluție a unei probleme. Devierea indivizilor de la acest comportament optim poate fi măsurată. Importantă este deci abordarea, nu absența realizării efective a stării zero.**

În bordelul optim al lui Popper

În cazul bordelului, situația optimă ar fi, conform metodei zero, târfa fericită, peținorul fericit și proxenetul fericit. Târfa și-ar vinde de bunăvoie și bucuroasă trupul, ar fi de asemenea mulțumită de salariu și de toți clienții, despre care, conform modelului lui Popper, ar avea în prealabil suficiente informații,

---

* Vezi și Cantor / Cox 2009, pp. 135-137, și Block 1991, pp. 19-21.

** Popper 2003, pp. 126 și urm.

astfel încât să nu poată apărea situații neplăcute fizic și psihic. Clientul ar ști de asemenea totul despre detaliile acțiunii sale, ar putea să se evalueze singur și să evalueze sistemul a cărui parte devine din momentul în care plătește pentru satisfacerea așteptată a dorințelor sale sexuale. La fel și proxenetul, pentru că știe că venitul său este răsplata corectă pentru activitatea de intermediar și pentru administrarea bordelului.

Cu adevărat există asemenea abordări în descrieri relativ autentice, ca cea din citatul proxenetului din *Don Quijote*, care se percepe ca binefăcător și nicidecum ca răufăcător. O variantă modernă a acestui tip apare în romanul lui Clemens Meyer, *În piatră*:

> Petreceam tot timpul, fetele făceau rost de bani, nopțile se terminau adesea în zori, disco, disco, șampania curgea, pe atunci le administram bine pe fete, și oricum Claudi mă ajuta să țin prăvălia, știa mereu când vreunul era nemulțumit sau vreuna avea nevoie de concediu, eram ca o mare familie sau ca o mare căsnicie... Un pește bun, și o spun cu o anumită mândrie profesională, deși am ieșit de mult la pensie, trebuie să știe multă psihologie. Dar fetele aveau viață bună la bătrânul Randy, trebuie s-o spun. Totul din abundență, cine-ar spune nu?*

Așa stă deci situația și Randy s-ar fi simțit cu siguranță foarte aproape de punctul zero al lui Popper. Dar realitatea nu se potrivește cu viziunea bătrânului proxenet. Mii de femei din Europa de Est sunt atrase cu contracte de dansatoare și apoi vândute cu ora în bordelurile europene. 17 – 18 ore de muncă pe zi. Sunt mutate dintr-un bordel în altul, ca să nu poată să-și facă legături cu alte fete sau cu autoritățile. Cel mai adesea toți banii ajung la proxeneți pentru chirie și alte

* Meyer 2003, p. 416.

servicii, se spune în raportul internațional al ONU privind traficul de ființe umane.*

Iluziile victimelor

La începutul odiseei se află deci cel mai adesea o iluzie, o percepție greșită a strălucirii lumii occidentale (cariere, fotomodele, milionari). Odată ce omul cade în capcană, este supus prin frică și violență și destabilizat complet prin înstrăinare și dezrădăcinare. Este sistemul perfect al sclaviei economice, transpus într-un sistem care funcționează într-un spațiu ilegal și urmează perfect logica eficientă a maximizării profitului. Brutalitatea cu care este exploatată resursa de profit, prostituata, are trăsăturile cleptomaniei, pe care o întâlnim în forma ei pervertită în sistemele economice din ce în ce mai agresive.

Dacă facem o analiză a actualei crize financiare, identificăm un proces asemănător: la început, celor care au făcut credite imobiliare în Statele Unite li s-a vândut o iluzie - li s-a promis fericirea sigură în căminul sigur, a cărui valoare nu poate niciodată să scadă. Investitorilor li se dădeau împrumuturi garantate cu averea, descrise de asemenea ca investiții „invulnerabile", deși averea asigurată consta doar din datoriile cumpărătorilor de case. Aceste iluzii au pus în mișcare trilioane de dolari.

Când visul s-a transformat în coșmar, politicienii au fost trași la răspundere de viziunea dominată de frică a unui *meltdown* global și obligați să salveze acele instituții care participaseră la provocarea pagubelor. Înlănțuirea finanțelor de stat cu premisa creșterii băncilor de investiții a provocat mai

* http://www.unodc.org/unodc/human-trafficking/

ales în Europa probleme în economiile naționale care vor afecta semnificativ ani de zile de-acum încolo reușita socială și economică a țărilor.

Atât piața felinarelor roșii, cât și sistemul unui capitalism pervertit acționează și argumentează în baza principiului concurenței extreme, ambele sunt structuri închise ermetic. Ambele funcționează în baza unui soi de lege paralelă, care cere de la supușii ei implicare și supunere absolută. Clientul și profitul lui (emoțional sau financiar) par să aibă în ambele organizații prioritatea absolută în fața omeniei și a altruismului.

Dorințele lui sunt de asemenea mai presus de lege. Dar în realitate, cei care plătesc sunt doar „resurse" pentru creșterea profitului structurii, fie ei oameni vânduți (prostituate, copii), în cazul bordelurilor, sau investitori de bună-credință (oameni care economisesc și fonduri), în cazul industriei financiare. Ambele grupuri sunt doar surse de energie pentru sisteme, nu beneficiari curtați, așa cum le place să se creadă - cel puțin investitorilor. Inutil să subliniem că ambele sisteme se mișcă într-un domeniu de risc ridicat și sunt extrem de profitabile.

Bordelul, ca loc al comuniunii

Trebuie deci să existe un motiv pentru care oamenilor de afaceri le place să se întâlnească în ambianța unui bordel, cum se spune în general.* Chiar și reclamele se folosesc de acest clișeu. Saxo Bank din Elveția, de pildă, își făcea reclamă cu următorul panou: se vedeau picioarele desfăcute ale unei femei în jartieră și pantofi roșii cu toc înalt. Între picioare era o canapea cu model tip dungi de tigru, pe care se relaxau trei tineri oameni

* Vezi și Jelencic 2006.

de afaceri cu noduri de cravată lărgite și descheiați la guler, care priveau peste marginea imaginii, deci între picioarele femeii. Sloganul publicitar al băncii era: „Trade anytime, anywhere".*

Corpul dăruit al femeii face parte din imaginea și din propria descriere a succesului financiar. Nu e de mirare că în documentarele, romanele și filmele despre lumea bursei, de mare succes pe piața cinematografică din ultimii ani, apare un număr peste medie de târfe și dansatoare. În *Margin Call* bancherii își petrec serile la bordel, în *The Wolf of Wall Street* (2013) este contestată o bună parte a scenelor de orgii cu „hookers and drugs", speculantul de valută lipsit de sentimente din *Cosmopolis* (2012) al lui David Cronenberg își satisface impulsurile psihopate la bordel, iar în *The Smartest Guys* (2005), un documentar despre prăbușirea „Enron", analistul-șef al firmei este descris ca având următoarele interese: bani, bani și curve.

Femeile, spune sociologul german Claudia Honegger în eseul „Lumea masculină a băncilor: darwinism de prestigiu în bazinul cu rechini", sunt tratate mereu ca „trofee, fetișuri ale succesului și obiecte de prestigiu". „Ce este scump are valoare", spune Honegger. Serviciile de escorte de lux sunt profitorii nocturni ai marilor centre financiare ale lumii. Dacă femeile vor să aibă succes aici, spune Honegger, trebuie să respecte următoarele reguli de comportament: „Să stăpânească un limbaj ambiguu sexualizat, rituri și gesturi obscene până la jocul cu propriile înclinații ca mijloc plin de nuanțe al seducției prin sugestii și gesturi".**

Practica vizitelor la bordel și a serviciilor de escortă nu se mai leagă de mult doar de timpul liber al brokerilor și al bancherilor. Cum am descris deja în capitolul „Apollo și Marsias", un bancher din City povestește despre vizitele sistematice la

* Honegger / Neckel / Magnin 2010, pp. 160 și urm.

** Ibidem.

bordel cu clienții, pentru stabilirea primelor contacte și consolidarea relațiilor de afaceri: „Dacă ai fost la bordel cu un cap de familie, e mai mult decât o simplă relație de afaceri".

Dar de ce fac stăpânii creației acest lucru? Ce face bordelul atât de atrăgător pentru ei? Aici ne lovim iarăși de funcția banilor ca fetiș. Psihanalitic vorbind: la bordel se manifestă tulburarea freudiană a fazei anale. Într-un cadru ermetic, protejat de lumea exterioară, banii fac posibilă stăpânirea asupra unui trup și se leagă astfel de dorințele fundamentale ale caracterului sadic - supunerea altuia cu ajutorul fetișului bani. Face posibilă o „sfântă slujbă" postmodernă comună, în care se celebrează puterea, puterea banilor, a dominației sexuale și a potenței și a stăpânirii. Se regăsește aici din nou simbolistica ritualurilor străvechi - un loc „sfânt", o comunitate închisă, un secret frățesc. Jertfa (banii) satisface ceea ce Carl Gustav Jung numea „foamea" libidoului.* Misterul care rămâne în urma „celebrării" pune baza relațiilor de afaceri.

Sfârșitul comerțului

Am început acest scurt eseu cu varianta optimă a unui bordel fidel și dătător de fericire, așa cum îl vede Cervantes. Îl vom încheia cu viziunea de coșmar modernă a opusului său.

Hubert Selby a descris brutalitatea unui asemenea sistem în cuvinte memorabile în romanul său *Last Exit to Brooklyn*, unde vorbește despre soarta micii prostituate de cartier Tralala, care bea până nu mai știe de ea într-o crâșmă ordinară din New York și apoi este violată brutal într-un cimitir de mașini de o haită de bărbați zbierând:

* Jung 1991, pp. 139 și urm.

Cei zece sau 15 bărbați morți de beți au târât-o pe Tralala până la un cimitir de mașini din strada de pe colțul străzii 57 și i-au rupt hainele de pe ea și au împins-o în mașină și o parte dintre indivizi au început să se bată între ei, pentru că fiecare voia să fie primul care s-o fută. Așa că până la urmă au format un rând și toți râdeau și urlau și cineva le-a urlat celor din coadă să se ducă să ia bere... și apoi a venit și gașca de greci și alți câțiva tipi din cartier se uitau și așteptau, în timp ce Tralala țipa... și au venit mai mulți bărbați din „winnies" și după un telefon la cazarmă au venit și mai mulți marinari... Și cineva a strigat că rabla pute deja de la pizda lui Tralala, așa că au dus-o pe Tralala cu tot cu scaunul de mașină în curte și stătea acolo, goală... și umbrele îi ascundeau coșurile și crăpăturile și cineva i-a apăsat o cutie de bere pe față... și următorul s-a urcat pe ea și de data asta i-au plesnit buzele și sângele a început să-i curgă pe bărbie... și au futut-o mai departe, când zăcea deja inconștientă pe scanunul de mașină... și băieții care se uitaseră și își așteptaseră șansa și-au vărsat acum dezamăgirea pe ea. I-au făcut hainele franjuri, i-au stins țigări pe sfârcuri, s-au pișat și s-au slobozit pe corpul ei și i-au băgat o coadă de mătură în cur, iar apoi, când s-au plictisit, au lăsat-o acolo zăcând între sticle sparte și cutii ruginite și în toată mizeria din curte.*

Aceasta este cealaltă față a fanteziei despre bordeluri: în mijlocul New Yorkului, metropola progresului omenesc, dispare orice urmă de omenie și orice idee de civilizație. Schimbul de sentimente, interese și bunuri, dobândit cu strădanii și prin instanțele supraeului social, ale statului și ale legilor sale, a sfârșit la groapa de gunoi, unde victime lipsite de speranță sunt jertfite de brutalitate și sadism, la fel de lipsite de speranță.

Cititorului toate acestea i-ar putea părea neobișnuite, pentru că, într-adevăr, niciun economist nu a mai făcut legătura între un sistem economic și un bordel. Scriitorii par să aibă un

* Selby 2011, pp. 83-86, Übers. OT.

simţ mai ascuţit pentru atrocităţi şi scandaluri, dar şi pentru psihologia personajelor: James Joyce îl trimite pe protagonistul celebrului său roman *Ulise*, Leopold Bloom, care îl întruchipează pe omul modern, într-un bordel, unde Bloom este implicat într-un act sadomasochist, pe care Joyce îl pune în legătură cu pariurile hipice şi cu afacerile la bursă.

Pentru început povestitorul constată că în bordeluri domneşte o risipă împătrită: de caracter, de sănătate, de timp şi de bani – şi deja această observaţie preliminară se potriveşte cu critica actuală a societăţii faţă de pieţele financiare în criză.

Apoi se ajunge la un schimb de roluri sexuale între Bloom şi matroana Bella Cohen, pe parcursul căruia torturatul Bloom trebuie să intre în rolul unei femei şi cea care îl torturează, Bella, devine Bello. Joyce îi atribuie violenţa bărbatului şi suferirea violenţei femeii. Iar schimbarea de roluri între personaje arată limpede ce înseamnă acest lucru. Ceea ce am numit pe parcursul acestei cărţi „principiul tare" este pus în scenă de Joyce cu referire la economia financiară. Bello, în timp ce-l chinuie pe Bloom, imită un speculant fumător de trabuc şi un jucător care, în timpul jocului sadic, se plânge de pierderile de la bursă şi de la pariurile hipice, în timp ce-l călăreşte pe Bloom ca pe un cal.

> BELLO (se ghemuieşte cu un grohăit pe faţa lui Bloom ridicată în sus, suflă fumul din trabuc, mângâie tandru un picior gras): Din ce văd, Keating Clay a fost ales preşedinte la Richmond Asylum şi în plus acţiunile privilegiate de la Guiness au ajuns la şaisprezece şi trei sferturi. Prost am fost că n-am cumpărat pachetul când mi-au spus de el Craig şi Gardner. Iar ghinionul meu infernal, la naiba. Şi necunoscutul ăsta blestemat a trecut cu 20 la 1. Unde e blestemata de scrumieră, la naiba?
>
> BLOOM (mânat cu băţ cu ghimpi, bătut pe crupă): O! O! Monstrule! Cumplitule!...

BELLO (îl apucă brutal pe cal de testicule și urlă): Di, dii, haida, la galop! Te călăresc pân' te rup...

BLOOM (se sufocă): Nu mai pot.

BELLO: Noo, nu încă. Fii bun și așteaptă. (Își ține respirația) La naiba. Uite. Acușica-mi plesnește vrana. (Se destupă în spate. Apoi se bășește, cu trăsături schimonosite, tare). Ia-ți partea! (Se astupă la loc). Chiar așa, ptiu, drace, șaișpe și trei sferturi... Gata cu acest du-te-vino. Ce ți-ai dorit cu atâta ardoare s-a întâmplat. De acum nu mai ești bărbat, pe onoarea mea, doar un lucru în jug. Și acum la îmbrăcămintea de pedeapsă. O să-ți lepezi hainele bărbătești, pricepi, Ruby Cohen? Și o să-ți tragi învelișul de mătase, cel cu foșnetul luxuriant, peste cap și umeri, și mai repede!*

James Joyce a studiat îndeaproape scrierile lui Freud. Bello, a cărui plăcere se hrănește din afaceri și din pariuri, leagă pierderile din comerțul cu acțiuni de reținerea anală și de caracterul de tezaurizare din psihanaliză: Bella trebuie să se destupe ca să poată să se bășească (și acest pârț este în același timp și orgasmul ei, o altă trimitere la „tezaurul" fazei anale).**

În această scenă sunt așadar reunite sadomasochismul fixat anal, supunerea sexuală și banii ca fetiș, în cadrul unui bordel. Și pentru a pune cireașa pe tortul acestei viziuni, Joyce parodiază celebrul citat shakespearian al lui Hamlet, „to be or not to be, that is the question". Joyce e de părere că în epoca economiei aceasta nu mai este întrebarea, ci „to have or not to have, that is the question".*** Nici economiștii, nici psihologii nu ar fi putut să cuprindă mai bine în cuvinte drama modernității.

---

* Joyce 1975, pp. 696-697.

** Vezi și Blaschke 2004, pp. 175 și urm.

*** Joyce 1975, p. 715.

14 | Păstorul din Monte Cristallo – o sinteză un pic altfel

Cititorul de cărți de științe economice gândește uneori mai economic decât și-ar dori. Pentru că lectura lui, așa speră, îi va fi cumva de folos – mai ales dacă este vorba despre o carte pe a cărei copertă scrie „economie" sau „științe economice". Conform tradiției, ultimul capitol vorbește încă o dată despre utilitatea întregului și subliniază importanța celor spuse și vinde afirmațiile-cheie ale cărții cu obișnuitele cuvinte atrăgătoare – redistribuire, ecologizare, moderație, inovație, locuri de muncă și, în primul rând, dreptate! De fapt, aici ar trebui să avem două sau cinci semne de exclamare. Cum însă aproape fiecare dintre noi înțelege altceva prin „dreptate", la umbra acestei maxime navighează sub același steag ideologi liberali radicali („Munca trebuie să aibă din nou valoare"), moderați și marxiști radicali (redescoperirea lucrurilor comune) – și nu par să se teamă.

De obicei la sfârșitul unor asemenea cărți se aruncă și o privire spre viitor și, în cele din urmă, sunt date sfaturi generoase (de pildă „Zece rețete pentru a salva lumea"), ba chiar se prorocește – cu convingerea că predicțiile vor fi uitate în câteva luni. Așa își caută fiecare norocul, iar piața le dă dreptate celor care oferă cel mai mult.

Noi în schimb nu vom încheia această carte cu obișnuitele pastile de înțelepciune. Sau ați auzit cumva vreodată de o psihanaliză care să se încheie cu un răspuns simplu, cu o rețetă pentru vindecarea pacientului? Nu, societatea noastră – una prin excelență a economiei de piață capitaliste – este atât de

complexă în structura ei și de infinită în diversitate, încât răspunsurile simple eșuează. Tot ce vrem să realizăm cu această carte este să ținem în fața sistemul economic o oglindă și să-l conducem pe cititor în acele adâncuri psihice și existențiale care s-au deschis ca urmare a unei societăți radical impregnate de economie.

Am încercat să dăm glas alienării omului occidental și să arătăm în ce constă: într-o educație și autoeducație în scopul slujirii și stăpânirii, nu al înțelegerii conexiunilor; într-un proces bazat pe restricții și lipsă de timp, care ne face din ce în ce mai agresivi și mai susceptibili să greșim; într-un comportament compulsiv pentru a obține un profit cât mai mare, care îi silește pe întreprinzător și pe director să adopte o strategie limitată și pe termen scurt a câștigului – și, prin aceasta, exploatarea fără scrupule a oamenilor și a resurselor; într-un dezechilibru global, care le atribuie în prealabil în manieră cleptomană șansele și bunurile celor care oricum au prea multe; într-o economie financiară care își asumă cele mai mari riscuri și pe de altă parte urmează ceremonii și obiceiuri primitive; într-o atitudine de consum care amăgește cu abundență într-o succesiune tot mai rapidă și cu o calitate tot mai proastă și trebuie să scoată zilnic din pălăria sugestiei un nou vis pentru vânzări în masă; într-o societate individualizată și fragmentată, care injectează sufletele cu narcisism în unicul scop al vânzărilor; într-o viziune a lumii care creează stări de frică în timp ce promite o presupusă siguranță; și, nu în ultimul rând, toate aceste anomalii sunt integrate într-un sistem cu trăsături maniaco-depresive.

Această carte urmărește să-l incite pe cititor să pună sub semnul întrebării sistemele și mecanismele pe care le socotește aproape ca fiind de la Dumnezeu sau de la destin. Pentru că doar așa se pot face schimbări, tratând nu simptomele bolii, ci

rădăcinile ei. Această rădăcină a răului economic care ne-a afectat atât de puternic în ultimii ani se află într-o voință de nimicire fără creativitate, care în cele din urmă poate duce la autodistrugerea sistemului. Am observat că un pic mai puțină creștere și concurență nu sunt nici păguboase nici mortale, ci se pot dovedi chiar salvatoare; că poate chiar și crizele care se abat asupra acestui sistem de la început, reprezintă un mecanism natural de corectare a comportamentului social maniacal. Nu vom alunga însă acest mecanism dacă îl negăm sau îl blestemăm. Dimpotrivă: ce este reprimat produce la intervale tot mai scurte pagube noi și tot mai mari. În schimb, a accepta paguba și a se înarma împotriva situațiilor grave, a da dovadă de putere de rezistență în cel mai bun sens al cuvântului ar fi datoria economiei ca știință și a politicii ca forță conducătoare a societății. Cine pornește pe acest drum va trebui să sacrifice mulți idoli și să inverseze multe valori care s-au cuibărit adânc în straturile supraeului individual și social. Aici este vorba în primul rând despre estimarea și evaluarea timpului, a muncii și a folosului, care ar trebui să meargă mult dincolo de nivelul material și financiar.

La sfârșitul acestui proces ar trebui să fie într-adevăr o reevaluare, care să dea naștere unui nou concept global de beneficiu, în centrul căruia să nu fie sistemul ca scop în sine, ci creșterea capacității omenești de a crea o civilizație globală care să se perceapă ca atare.

Pentru aceasta este nevoie de o schimbare sistematică a proceselor din societate, dar și de o schimbare a viziunii indivizilor. Una fără cealaltă este de neînchipuit. Cine se revoltă deci împotriva sistemului bancar și în același timp așteaptă să primească o marjă de dobândă de peste trei la sută din fondul de pensii, trebuie să poată recunoaște că se contrazice singur. Același lucru este valabil și pentru cei care luptă din răsputeri

împotriva globalizării și își doresc prețuri tot mai avantajoase. Reformele trebuie să se aplice mereu la ambele niveluri, dacă vor să aibă succes.

În apărarea matematicii – în apărarea econometriei

De-a lungul acestei cărți am vorbit adesea despre încrederea oarbă inacceptabilă în logica cifrelor și în calculul probabilităților – și despre pagubele pe care le poate produce această credință gândirii pur și simplu raționale. Dar înseamnă că ne alăturăm celor care vor să abolească aceste instrumente – și, dacă s-ar putea, piețele financiare cu totul? Nu, nicidecum. Dimpotrivă, suntem de părere că fără aceste instrumente ne-ar merge mult mai rău. Dacă aplicarea parametrilor strict științifici este posibilă nu este pentru noi nici o întrebare ideologică. Nu putem simplifica în acest fel. Pentru că matematica și stocastica rămân ceea ce sunt: instrumente. În consecință, funcția lor depinde de ce faci cu ele. La fel cum poți folosi un ciocan pentru a bate un cui pentru un tablou sau pentru a-i sfărâma cuiva capul, la fel se întâmplă – la alt nivel – și cu matematica. Poate fi folosită bine sau rău. Nu ne putem îndoi nicio secundă că folosul acestei științe pentru progresul omenirii este enorm. Dar a ajuns deja la sfârșitul evoluției?

Și dacă matematica și econometria actuală se comportă ca geometria euclidiană acum 100 de ani? Pe atunci se crezuse într-adevăr timp de peste 2 000 de ani într-un model și în postulate care atribuiau spațiului fizic o singură dimensiune. Abia în secolul al XIX-lea axioma corespunzătoare a fost revoluționată de Nikolai Ivanovici Lobacevski și János Bolyai, care au demonstrat că sunt posibile și spații fizice curbe, care sunt corecte din punct de vedere matematic și fizic. În sens mate-

matic, deodată nu mai era posibilă o singură dimensiune a lumii, ci multe altele.

Așa ar trebui să socotească și econometria. Își poate deschide orizonturile. Nu doar o formă a economiei și a creșterii este posibilă, ci și altele, probabil aducătoare de fericire și durabile. Instrumentarul pe care îl are știința în acest scop se compune dintr-o matematică foarte dezvoltată, din stocastică și poate în viitorul apropiat dintr-o cunoaștere psihologică sistematică a sistemului și a actorilor pieței. Deci nu este nevoie de „mai puțină gândire economică", ci de „mai multă", nu de mai puțină logică, ci de mai multă. Marele filosof Baruch Spinoza a încercat cândva să prindă în cuvinte *Etica, conform metodei geometrice*. Dacă autorilor acestei cărți li se permite să-și dorească ceva, ar fi înființarea unei „economii, conform metodei psihologice".

O poveste în încheiere

În esență, soluțiile problemelor grave ale societății moderne nu sunt în primă fază decât speranțe și vise. Dacă, alături de Carl Gustav Jung, credem că asemenea vise se hrănesc și din amintirile colective inconștiente ale popoarelor, atunci ar trebui să acceptăm și aceste vise mitice, aparent arhaice. În fond au mai puțin de-a face cu războaie și eroi decât cu un dor adânc după o stare pe care am putea-o descrie la modul general ca pe o stare a deschiderii și a afecțiunii, a iubirii, pe care în cele din urmă Sigmund Freud o socotea remediul pentru bolile civilizației noastre.

Pentru a descrie această bază profundă a unei speranțe pozitive și în care ne oglindim, partea de istorisiri a acestei cărți se va încheia cu o poveste spusă de țăranii din valea

Ampezzo, din Tirolul de Sud. Este o poveste foarte simplă despre o amintire mare din viitor. Iată deci legenda „Păstorul din Monte Cristallo".*

În împrejurimile stâncilor roșii din Monte Cristallo, unde astăzi nu mai sunt decât văi aspre și pereți de stâncă, era odată un castel preafrumos. Turnurile și crenelurile lui se ridicau mândre peste vale și întâmpinau în lumina soarelui pe călător la poalele muntelui Marmolada. În acest castel trăia o prințesă frumoasă și prețuită de toată lumea. Mulți prinți și nobili îi ceruseră mâna, dar se întorseseră dezamăgiți în patria lor. Căci părea cu adevărat că prințesa își găsea bucuria în a-i goni pe unul după altul, poruncindu-le să găsească răspuns la o ghicitoare: „Spune-mi o poveste pe care nu o știu, dar care este despre mine și pe care trebuie să o cred".

Niciunul nu a putut dezlega ghicitoarea, mai ales că nimeni nu știa o poveste despre prințesă de care ea să nu fi auzit. Când unul dintre curtezani începea să vorbească, prințesa îl privea așa de pătrunzător cu ochii ei albaștri, încât petitorul rămânea cu totul buimac. Oricât încercau bărbații să ticluiască cele mai neobișnuite povești și să le alăture cele mai mari lingușiri, la sfârșit erau siliți să vadă cum prințesa izbucnea în hohote de râs și îi trimitea acasă. O ajuta și un sfetnic, pentru că îi încurca pe cei care răspundeau punându-le întrebări iscusite.

Într-o zi prințesa l-a auzit pe unul dintre călăreții ei cântând un cântec fermecător și a întrebat curioasă cine îl făcuse. Călărețul a spus că din păcate nu el îl ticluise, ci un păstor simplu, căruia locuitorii văii îi spuneau „Bertoldo cel nebun". Prințesa a fost foarte uimită și a vrut să știe mai multe despre acest păstor, așa că l-a întrebat pe sfetnic.

— Da, îl știu bine pe Bertoldo cel nebun, a strigat sfetnicul. Era un păstor obișnuit, ca atâția alții din valea noastră. Într-o zi însă, preacinstită prințesă, te-a văzut când culegeai flori pe câmpiile din muntele Padeon. Atunci și-a dăruit turma și s-a făcut ticluitor de

* Legenda este luată din cartea *The Dolomites and Their Legends* (Wolff 1930), Übers. OT.

stihuri și de atunci hoinărește prin păduri. Lumea spune că este îndrăgostit până la moarte de tine. Într-o zi a venit chiar până la castel și a vrut să te pețească. Am pus să fie gonit, nu se cuvine ca un păstor simplu să pețească o prințesă.

Atunci prințesa s-a mâniat foarte tare și l-a potopit pe sfetnic cu ocări. I-a spus că nu el trebuia să aleagă peţitorii, ci ea. A poruncit ca Bertoldo să fie căutat pe loc și adus la castel, ca să-și spună povestea.

Chiar a doua zi de dimineață păstorul a venit la poarta castelului și paznicii l-au dus într-o încăpere mare, unde se adunaseră deja prințesa și curtenii ei. Toți pofteau să audă ce avea de spus păstorul, și prințesa îl privea și ea iscoditoare, dar nu cu privirea plină de dispreț pe care le-o arăta de obicei peţitorilor.

Atunci Bertoldo și-a început povestea.

— Preacinstită prințesă, ce vă voi povesti astăzi s-a întâmplat cu adevărat, dar nu aici, ci departe, într-o țară căreia îi spunem țara celor aleși. Era o vreme când trăiam toți în acea țară a păcii și a bunei înțelegeri și eram fericiți și nu aveam războaie și dezbinări. Nu știam că avea să vină vremea când ne era scris să părăsim acest loc și să trăim în necazuri și griji în lume. Fiecare dintre noi avea de îndeplinit o sarcină și tu, preacinstită prințesă, erai regina noastră. Toți slujitorii te lăudau pentru dreptatea și bunătatea ta. Dar cel mai mult te iubeam pentru ochii tăi minunați, pe care nimeni nu putea să-i privească fără să simtă o fericire fără margini.

Pentru o clipă Bertoldo a tăcut, apoi a povestit mai departe:

— Slujba mea era cea de păstor și ieșeam cu mieii la câmpie în zori, iar când treceam prin dreptul ferestrei tale fluieram un cântec vesel. Era bucuria zilei mele. Așa trăiam în țara celor aleși și toți credeam că așa va rămâne pe veci. Dar într-o zi a venit un înger și ne-a spus că în curând va trebui să mergem pe pământ. Și ne-a încercat pe fiecare dintre noi, să vadă cum ne-am îndeplinit slujba, și judecata lui aspră a fost că toți dăduserăm mai mult sau mai puțin greș. Toți în afară de doi. Regina și eu însumi. Îngerul ne-a lăudat și ne-a spus că pentru aceasta fiecare dintre noi își poate pune o dorință, care ne va fi îndeplinită pe pământ. Și cum stăteam acolo

și o vedeam în fața mea pe regina mea, mi-am dorit ca pe pământ, ca om, să aibă aceiași ochi preafrumoși. Îngerul a dat din cap și s-a întors spre regină. Ea m-a privit și a zâmbit și și-a dorit ca și cea mai mare dorință a mea pe pământ să se împlinească.

Și iată, prințesă, ce mi-am dorit s-a îndeplinit cu adevărat, pentru că ai și acum ochii preafrumoși pe care îi aveai în rai. Ci nu știu dacă îngerul va îndeplini și dorința ta, căci l-ai rugat să-mi îndeplinească și pe pământ cea mai mare dorință.

Și Bertoldo a tăcut. Doamnele de la curte îl priveau rușinate, dar prințesa se uita la el deschisă și cu mare uimire. Atunci sfetnicul a început să vorbească și a recunoscut în fața lui Bertoldo că povestea lui a îndeplinit cele trei cerințe, căci era despre prințesă, iar prințesa nu o știa și nici nu putea spune că e de necrezut, pentru că de unde avea să știe ce se întâmplase pe atunci în rai.

— Dar, și s-a întors spre Bertoldo, povestea ta are o mare greșeală. Dacă am fost cu toții în țara celor aleși, de ce numai tu îți aduci aminte?

Însă Bertoldo a răspuns liniștit:

— Îmi aduc aminte, pentru că amintirea și-a croit drum spre mine când am văzut din nou aici ultimul lucru pe care l-am văzut în rai.

— Și care a fost acela? a întrebat sfetnicul.

— Ochii reginei mele, a răspuns Bertoldo. Și când am văzut-o pe prințesa noastră pe câmpiile din Padeon, cu aceiași ochi, atunci amintirea lor mi-a deschis raiul.

Sfetnicul s-a înfricoșat și s-a gândit îngrozit la alte căi de a-l încurca pe Bertoldo.

Dar prințesa a zâmbit și i-a dat păstorului mâna; și au trăit acolo și au stăpânit peste o împărăție mare, fericiți și mulțumiți. Și până astăzi păstorii din Cortina numesc Monte Cristallo „Croda de Bertoldo".

Amintiri care pot influența viitorul, putere blândă în loc de străduință asiduă – vă vom lăsa acum, cu acest final fericit, de

poveste și cât se poate de naiv pentru mulți dintre noi. Meritați un răgaz de liniște și recuperare. Dacă însă veți zăbovi vreodată pe câmpiile din Padeon, la poalele muntelui Marmolada sau chiar la poalele Parnasului din Grecia, amintiți-vă ce este cioplit în piatră, pe arcada porții oracolului din Delphi: „Cunoaște-te pe tine însuți". Ca să reflectezi un pic la acest lucru și să găsești urmele în vechile povești și în istorisirile moderne, nu ai nevoie nici măcar de oglindă - și cu atât mai puțin de profesor de economie. Îți trebuie doar un pic de curaj.

Tomáš Sedláček și *Oliver Tanzer,* Praga și Viena

Mulțumiri

În perioada creației, autorii nu sunt de fapt decât ceea ce vechii greci numeau „idiotes". „Idiotes" erau acei oameni solitari și retrași – sociopați în blană de oaie –, incapabili să-și asume răspunderi sociale și personale. Exact așa trebuie să vi-i imaginați și pe autorii acestei cărți în timp ce o scriau: doi oameni retrași, ermetici – șerpuind cu ideile printre legende și cicluri de conjuncturi, între PIB și Biblie și între psihiatrie și funcții matematice. Cine vorbea cu ei primea ca răspuns doar vorbe fără șir – frânturi de gânduri, aparent fără cap și coadă. Intoleranți, duri și ininteligibili –, așa erau probabil percepuți din exterior. Dar după trei ani întregi plini de atâta excentricitate se apropie momentul întoarcerii la principiul freudian al realității – și apoi urmează, pentru început, căutarea iertării. Astfel încât aceasta este încercarea noastră de „a repara nefăcutele".

Căința li se adresează în primul rând familiilor noastre și celor dragi. Ați îndurat multe și fără ajutorul vostru nu am fi ajuns aici. Îndemnurile și sfaturile voastre din afară – în măsura în care am avut suficient cap încât să le acceptăm – ne-au ajutat și ele să ne „adunăm", când ideile noastre amenințau să ajungă în acel „odd space" sofistic. Afecțiunea voastră merită așadar mai multă laudă decât opera care a ieșit de aici. Asta în primul rând pentru că ați dat dovadă de simț al umorului. Freud spune că este nevoie de efort ca să atingi satisfacția în viață. Ei bine, noi vrem să inversăm un pic lucrurile aici: noi vă mulțumim pentru răbdarea pe care ați avut-o cu eforturile noastre. Întâi de toate, li se cuvin mulțumiri familiilor noastre. De aceea începem cu Marketa, Karin, Kristof și Lea.

Mai departe le mulțumim tuturor celor care ne-au ajutat cu cunoștințele lor de specialitate în încercarea noastră de a crea

ceva util. Şi nu au fost puţini. Pentru că, după cum probabil ştiţi, nu suntem psihologi. Am încercat aşadar să învăţăm şi să urmăm indicaţiile şi îndemnurile venite din partea echipei noastre ştiinţifice, căreia i-am prezentat ideile noastre. De aceea le mulţumim din tot sufletul psihanaliştilor şi psihologilor Rotraud A. Perner şi Martin Engelberg din Matzen şi Viena. Amândoi au văzut manuscrisul încă din faza timpurie, au analizat cele trimise fără să fie răsplătiţi în vreun fel şi le-au adăugat sugestii valoroase.* La Praga acest lucru i se aplică Janei Heffneranova, una dintre puţinele experte în aspecte legate de Lilith şi de psihologia analitică. La Berlin şi Zürich am avut norocul să avem alături de noi membri ai Societăţii CG Jung. Vrem să-i evidenţiem aici în special pe fraţii Jakob şi Max Lusensky, care se remarcă şi singuri, prin eseuri excelente. Lui Aage Hansen-Löve, slavist şi gânditor universal, îi mulţumim pentru numeroasele discursuri care ne-au ajutat să progresăm foarte mult. Şi slavistului şi filosofului limbii Alfred Noczsyzka, pentru discuţiile minunate despre mituri şi ontologie pe un vas cu pânze pe Nil şi la Poggio Catino, în Roma.

În mediul nostru, câţiva studenţi extrem de dotaţi ne-au inspirat să abordăm subiectul la seminarele noastre şi ne-au stimulat prin noi perspective. Acest lucru este valabil mai ales pentru Jana Hrviniakova, care pe vremea studenţiei a fost mâna dreaptă a lui Tomáš Sedláček, iar acum este deja doctor în Economie. Doar prin întrebările ei ne-a definit mai clar şi ne-a rafinat abordările. La Viena, Valentin Unger a contribuit cu studii valoroase la subiectul agresivităţii elitelor. Mulţumesc mult, Valentin, pentru entuziasm şi profesionalism.

Pe plan organizatoric, mulţumim echipei Sedláček, din Praga, care a reuşit să ţină perfect sub control organizarea par-

---

* Martin Engelberg este membru al conducerii Asociaţiei Psihanalitice din Viena. Este consilier, consultant şi acţionar principal la Wiener Consulting Group.

ţial haotică şi pe autorii şi mai ameţiţi: din această perspectivă, Monica Smidova, ca şefă a acestei echipe, este sufletul tainic al acestei cărţi.

La traduceri din germană şi engleză, Sylvia Einöder, anglistă şi redactor la *Die Furche*, ne-a ajutat enorm când deja nu prea mai aveam timp. A făcut aceasta fără a se plânge vreodată de stilul nostru întortocheat sau de termenele de predare pe care nu le-am respectat. Mulţumim pentru acest ajutor de primă mână.

Şi cu asta ajungem – last but not least – la moaşele noastre: îi datorăm mii de mulţumiri lui Janik de la Hanser, pentru că a crezut imediat în acest proiect, pe când era încă foarte crud şi neşlefuit, şi pentru că ne-a încurajat şi ne-a făcut permanent sugestii. De altfel, Martin a fost şi cel care a fost sever când era cazul, în privinţa respectării termenelor-limită. Am observat: în apropierea unui termen stabilit, volumul de lucru ŞI ideile se condensează. Mulţumim, Martin! Martin a fost şi cel care a propus să ne-o trimită pe Maria Köttnitz ca lector cunoscător şi cu stil. Maria a fost o colaboratoare minunată, critică, iar manuscrisul a câştigat mult în urma intervenţiilor ei. Pentru asistenţa bună şi profesionalismul de la final trebuie să le mulţumim lui Christian Koth şi echipei lui de la Hanser.

Mulţumim în continuare GLOB-Art Academy, care a făcut posibilă întâlnirea noastră – şi de aici mai ales Pippei Belcredi şi lui Heidemarie Dobner. Oliver Tanzer mulţumeşte personal redacţiei revistei *Die Furche*, a cărei muncă săptămânală a fost şi este pentru el un permanent imbold.

Şi, în sfârşit, trebuie să mulţumim unui lucru căruia unii îi spun îndrumare inconştientă, alţii mâna lui Dumnezeu şi alţii întâmplare. Sau s-o spunem pur şi simplu în austriacă: „Es war doch a Glück!" sau în cehă: „To je ale veliká stesti!"

Tomáš Sedláček şi *Oliver Tanzer*, iunie 2015

Bibliografie

Adorno, Theodor W., „Erziehung nach Auschwitz", în *Zum Bildungsbegriff der Gegenwart,* Braunschweig, Diesterweg, 1967, p. 117.

Amin, Samir, „Der Sturz der Illusion", în *Furche,* nr. 41, 2012.

Andersen, Hans Christian, *Gesammelte Märchen,* Zürich, Manesse, 1989.

Arendt, Hannah, *Vita Activa oder Vom tätigen Leben,* Piper, München, 2007.

Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht von der Banalität des Bösen.* Piper, München, 2011.

Aristotel, *Nikomachische Ethik,* Reclam, Stuttgart, 1986.

Aristoteles, *Politik,* Reclam, Stuttgart, 1989.

Assmann, Jan, *Ägypten. Eine Sinngeschichte,* S. Fischer, Frankfurt am Main, 2005.

Australian Institute of Management (2011), „Worked to Death", www.aim.com.au/blog/workeddeath.

Bacon, Francis, *Neues Organon/Novum Organum,* Meiner, Hamburg, 1990.

Baldwin, Robert, *A Bibliography on the Hercules Theme,* Connecticut College, USA, 2004.

Banett, J.H., Smoller, J.W., „The Genetics of Bipolar Disorder", în *Neuroscience,* nr. 164, 24 noiembrie 2009, pp. 331–343.

Bauman, Zygmunt, *Flüchtige Zeiten. Leben in der Ungewissheit,* Hamburger Edition, Hamburg, 2008.

Biblia, Einheitsübersetzung der heiligen Schrift (1980), Katholische Bibelanstalt GmbH, Stuttgart, http://www.

bibelwerk.de/Bibel.12790.html/Einheitsuebersetzung+online.12798.html?mode=normal, accesat pe 12 mai 2015.

Binswanger, Hans Christoph, *Die Wachstumsspirale. Geld, Energie und Imagination in der Dynamik des Marktprozesses,* Metropolis, Weimar, 2005.

Blaschke, Bruno, *Der Homo oeconomicus und sein Kredit bei Musil, Joyce, Unamuno und Céline,* Wilhelm Fink, Paderborn, 2004

Bleuler, Eugen, „Das Autistische Denken", în *Jahrbuch für Psychoanalytische und Psychopathologische Forschungen,* nr. 4, 1912, p. 14.

Block, Walter, *Defending the Undefendable. The Pimp, Prostitute, Slumlord, Libeler, Moneylender, and Other Scapegoats in the Rogues Gallery of American Society,* Fox & Wilkes, San Francisco, 1991.

Board, Belinda Jane, Fritzon, Katarina, „Disordered Personalities at Work", *Psychology, Crime & Law,* März, Band, 2005, p. 17.

Böhm, Stephan, „Joseph A. Schumpeter (1883-1950)", în Kurz, Heinz D. (Hrsg.)*: Klassiker des ökonomischen Denkens* 2, C.H. Beck, München, 2009, p. 228.

Böldl, Klaus, *Götter und Mythen des Nordens,* C.H. Beck, München, 2013.

Borgese, Paul, *Fear Selling,* Fear Marketing Group, New York, 2015.

Borneman, Ernest, *Psychoanalyse des Geldes,* Suhrkamp, Frankfurt am Main/Berlin, 1986.

Börner-Klein, Dagmar, *Das Alphabet des Ben Sira. Hebräisch-deutsche Textausgabe mit Interpretation,* Matrixverlag, Wiesbaden, 2007.

British Medical Journal, din 6 iulie 2010.

Brodbeck, Karl-Heinz, *Warum Prognosen in der Wirtschaft scheitern. Praxisperspektiven Band V.*, p. 23, BWT, Würzburg, 2002.

Büchter, Andreas; Henn, Hans-Wolfgang, *Elementare Stochastik. Eine Einführung in die Mathematik der Daten und des Zufalls,* Springer, Berlin/Heidelberg, 2005.

Cantor, Paul; Cox, Stephen, *Literature and the Economics of Liberty. Spontaneous Order in Culture,* Ludwig von Mises Institute, Alabama, 2009.

Carroll, Michael P., *The Cult of the Virgin Mary. Psychological Origins,* Princeton, New Jersey, 1994.

Carver, C.S.; Glass, D.C., „Coronary-Prone Behaviour-Pattern and Interpersonal Aggression", *Journal of Personality and Social Psychology* nr. 36, pp. 361–366, 1978.

Cervantes, Miguel de, *Der sinnreiche Junker Don Quixote von der Mancha,* Aus dem Spanischen von Edmund Boller. Verlag des bibliografischen Instituts, Hildburghausen, 1867.

Chandler, Charlotte, *It's Only a Movie: Alfred Hitchcock – A Personal Biography,* Simon & Schuster, New York, 2006.

Cohen, Deborah, Carter, Philip, „WHO and the pandemic flu ›conspiracies‹ ", în *British*

Medical Journal, 06.06.2010.

Cooper, David A., *God is a Verb. Kabbalah and the Practice of Mystical Judaism,* Riverhead Books, New York, 1997.

Darwin, Charles, *Expression of the Emotions in Man and Animals,* John Murray, London, 1872.

Delumeau, Jean, *Angst im Abendland. Die Geschichte kollektiver Ängste im Europa des 14. bis 18. Jahrhunderts,* Rowohlt, Hamburg, 1989.

Dilling, Horst (editor), „Internationale Klassifikation psychischer Störungen" în ICD-10, capitolul V, Hans Huber, Berna, 2014.

Diogenes Laertios, *Leben und Lehre der Philosophen*, Reclam, Stuttgart, 1998.
Dostojewski, Fjodor M., *Der Spieler*, Piper, München, 1986.
Drucker, Peter (2000), „Propheten für unser Zeitalter: Schumpeter und Keynes?" în Rosenberger, Sieglinde Sieglinde, *Demokratie*, Böhlau, Wien, 2001.
Ehlers, Jochen, „Jenseits des Lustprinzips: Lesen und Wiederlesen" în *Psyche* 50(8), pp. 681–714, 1996.
Eliade, Mircea, *Le mythe de l'éternel retour*, Gallimard, Paris, 1949.
Epiktet (o. J.), *Handbüchlein der Moral*, projekt gutenberg, http://gutenberg.spiegel.de/buch/-7739/1.
Erne, Eduard, Schneider, Christian, *Herrenkinder - Das System der NS-Eliteschulen*, documentar ZV, UAP-Leipzig, 2010.
Faust, Volker (o. J.), „Neurotische Persönlichkeitsstrukturen", în idem, *Psychosoziale Gesundheit von Angst bis Zwang*, www.psychosoziale-gesundheit.net/psychiatrie/neurosen.html.
Feldman, Robert S., *Social Psychology*, McGraw Hill, New York, 1985.
Flugel, John Carl, *Man Morals and Society*, Everyman, Manchester, 1965.
Focke, Ingo, Kayser, Mattias, Scheferling, Uta (editori), *Die phantastische Macht des*
Geldes, 2013. *Ökonomie und psychoanalytisches Handeln*, Klett-Cotta, Stuttgart.
Freeman, Derek, *Liebe ohne Aggression*, Kindler, München, 1983.
Freud, Sigmund, *Instincts and Their Vicissitudes*, Complete Works, ediție standard,
Strachey, James editor, volumul 14, Hogarth Press, London, 1915.

Freud, Sigmund, „Das Unheimliche", în *Imago. Zeitschrift für Anwendung der Psychoanalyse, auf die Geisteswissenschaften V*, pp. 297–324, 1919.

Freud, Sigmund, *Zur Psychopathologie des Alltagslebens*, Internationaler Psychoanalytischer Verlag, Wien, 1924.

Freud, Sigmund, *Hemmung, Symptom und Angst. Nachträge, B: Ergänzungen zur Angst*, Gesammelte Werke XIV 197, în „Freud im Kontext", Volltextretrieval ViewLit Professional, InfoSoftware, Berlin, 1926.

Freud, Sigmund, *Formulations Regarding the Two Principles of Mental Functioning* (1911),

Freud Collected Papers, IV, 13. Basic Books, London, 1959.

Freud, Sigmund, *Charakter und Analerotik*, Studienausgabe volum VII, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982a.

Freud, Sigmund, *Das Ich und das Es*, Studienausgabe volum III, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982b.

Freud, Sigmund, *Das ökonomische Problem des Masochismus*, Studienausgabe volum III, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982c.

Freud, Sigmund, *Das Unbehagen in der Kultur*, Studienausgabe volum IX, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982d.

Freud, Sigmund, *Das Unheimliche*, Studienausgabe volum IV, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982e.

Freud, Sigmund, *Hemmung, Symptom und Angst*, Studienausgabe volum VI, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982f.

Freud, Sigmund, *Ichspaltung und Abwehrvorgang*, Studienausgabe volum III, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982g.

Freud, Sigmund, *Jenseits des Lustprinzips*, Studienausgabe volum III, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982h.

Freud, Sigmund, *Psychologie des Unbewussten*, Studienausgabe Band III, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982i.

Freud, Sigmund, *Realitätsverlust bei Neurose und Psychose*, Studienausgabe Band III.

S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982j.

Freud, Sigmund, *Totem und Tabu. Animismus, Magie und die Allmacht der Gedanken*, Studienausgabe volum IX, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982k.

Freud, Sigmund, *Triebe und Triebschicksale*, Studienausgabe volum III, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982l.

Freud, Sigmund, *Warum Krieg? Briefwechsel mit Albert Einstein, 1932*, Studienausgabe Band IX. S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main 1982m. Originalul în engleză: *The Einstein-Freud Correspondence (1931–1932)*, accesibil pe pagina web a Arizona University: public.asu.edu/~jmlynch/273/documents/FreudEinstein.pdf

Freud, Sigmund, *Zeitgenaues über Krieg und Tod*, Studienausgabe volum IX, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982n.

Freud, Sigmund, *Massenpsychologie und Ich-Analyse*, Fischer, Frankfurt am Main, 2007.

Freud, Sigmund, *Kleine Schriften II*, 2013. http://gutenberg.spiegel.de/buch/kleine-schriftenii-7122/23, accesat pe 18.05.2015.

Friedman, Meyer, Rosenman, Ray H., *Type A Behaviour and Your Heart*, Alfred A. Knopf, Greenwich, 1974.

Frisch, Max, *Tagebuch 1946–1949*, Suhrkamp, Frankfurt, 1985.

Fromm, Erich, *Märchen, Mythen, Träume*, Rowohlt, Hamburg, 1979.

Fromm, Erich, *Anatomie der menschlichen Destruktivität*, Rowohlt, Hamburg, 1997.

Furedi, Frank, *Culture of Fear*, Continuum International Publishing Group, New York, 2002.

Furet, François, *Kritisches Wörterbuch der Französischen Revolution*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1996.

Gerbner, George et al., „Cultural Indicators: Violence Profile No. 9", în *Journal of Communication* 28, pp. 176–207, 1978.

Gibney, Alex, *Enron - The Smartest Guys in the Room*, documentar TV, prezentare de carte de Bethany McLean und Peter Elkind, SUA, 2005.

Glass, D. C., Snyder, M.L., „Time Urgency and the Type A Coronary-Prone Behaviour Pattern", în *Journal of Applied Social Psychology*, pp. 125–140, 1974.

Goethe, Johann Wolfgang von, *Faust I*, http://gutenberg.spiegel.de/buch/-3664/1, 1971, accesat pe 12.05.2015.

Gombrich, Ernst H., *Die Krise der Kulturgeschichte. Gedanken zum Wertproblem in den Geisteswissenschaften*, dtv/Klett-Cotta, Stuttgart, 1991.

Gottschalck, Arne, „Führen wie die Wölfe", în *manager magazin* din 12.10.2011, www.
manager-magazin.de/lifestyle/artikel/a-790488.html, 2011.

Grant, Michael, *Lexikon der antiken Mythen und Gestalten*, List, Berlin, 2009.

Grimm, Brüder, *Kinder und Hausmärchen. Vollständige Ausgabe. Mit 184 Illustrationen zeitgenössischer Künstler und einem Nachwort von Heinz Rölleke*, pp 215–228, Artemis & Winkler Verlag, Düsseldorf und Zürich, 1999.

Gudehus, Christian, Christ, Michaela (editori), *Gewalt. Ein interdisziplinäres Handbuch*, Metzler, Stuttgart, 2013.

Gudehus, Christian, Weierstall, Roland, „Disziplinäre Zugänge, Psychologie", în Gudehus, Christian, Christ, Michaela (editori), *Gewalt. Ein interdisziplinäres Handbuch*, Metzler, Stuttgart, 2013.

Haarmann, Harald, *Die Madonna und ihre griechischen Töchter: Rekonstruktion einer kulturhistorischen Genealogie*, Olms, Hildesheim, 1996.

Haller, Reinhard, „Forensisch-psychiatrische Aspekte der Spielsucht", în *Zeitschrift für Suchtforschung* Nr. 4, pp. 37–42, 1993.

Hare, Robert, Babiak, Paul, *Snakes in Suits*, HarperBusiness, London, 2007.

Hayek, Friedrich August von, *Der Weg zur Knechtschaft. Den Sozialisten in allen Parteien*, Rentsch, Erlenbach-Zürich, 1945.

Heidegger, Martin, *Einführung in die Metaphysik*, după Žižek, Slavoj, *Gewalt*, LAIKA, Hamburg, 2011, pag. 65.

Hennigan, K. M., DelRosario, M. L., „Impact of the Introduction of Television on Crime în the USA – Empirical Findings and theoretical Implications", în *Journal of Personality and Social Psychology* 42, pp. 461–477, 1982.

Hébert, Jaques René, *Den Papst an die Laterne, die Pfaffen in die Klapse. Gesammelte*

Schriften, Ahriman, Freiburg, 2003.

Herodot, *Historien. Bücher I–IX*, Artemis & Winkler/Patmos Verlag, Düsseldorf, 2001.

Hildebrandt, Tina, „Null Toleranz für Grauzonen", interviu cu Josef Ackermann, în *Zeit* 22/2007.

Hobbes, Thomas, *Leviathan*, Reclam, Stuttgart, 1970.

Homer, *Ilias und Odyssee*, dtv klassik, München, 1979.

Honegger, Claudia, Neckel, Sighard, Magnin, Chantal, *Strukturierte Verantwortungslosigkeit. Berichte aus der Bankenwelt*, Suhrkamp, Frankfurt am Main/Berlin, 2010.

Hood, Bruce, *Übernatürlich? Natürlich. Warum wir an das Unglaubliche glauben*, Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg, 2011.

Hood, Bruce, „Der Glaube der Ungläubigen", în *Spiegel* 52/2013.

Jelencic, Silvia, *Die nackte Elite. Interviews und Umfragen über das Sexualverhalten von Führungskräften*, edition a, Wien, 2006.

Jevons, William Stanley, *Theory of Political Economy*, Macmillan, London, 1871.

Joyce, James, *Ulysses*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1975.

Jung, Carl Gustav, „Wandlungen und Symbole der Libido", în *Jahrbuch für Psychoanalytische und Psychopathologische Forschungen* 3, 1911, pag. 120.

Jung, Carl Gustav, *Collected Works*, Vol. 14, Princeton, New Jersey, 1977.

Jung, Carl Gustav, *Antwort auf Hiob*, dtv, München, 1993.

Kampmann, Ursula, *Das Spiel mit dem Glück - Glücksspiele und -spieler aus historischer, philosophischer und psychologischer Sicht*, CPI - Ebner & Spiegel, Ulm, 2012.

Kasper, Siegfried, Volz, Hans-Peter (editori), *Psychiatrie und Psychotherapie kompakt*,

Georg Thieme, Stuttgart/New York, 2003.

Kernberg, Otto F., *Schwere Persönlichkeitsstörungen* Klett-Cotta, Stuttgart, 2013.

Keynes, John Maynard, *A Treatise on Monetary Politics*, Martino Fine Books, New York, 1930a.

Keynes, John Maynard (1930b) „Economic Possibilities for our Grandchildren", în idem, *The Collected Writings of John*

M. Keynes, Vol. IX, Palgrave Macmillan, London et al, 1972.

Keynes, John Maynard, „Economic Possibilities for our Grandchildren", în idem, *Essays în Persuasion*, WW Norton & Co, New York, 1963.

Keynes, John Maynard, *The General Theory of Employment, Interest and Money, Collected Writings*, vol. VII, Basingstroke, London, 1973.

Keynes, John Maynard, „First Annual Report of the Arts Council (1945-1946)", la http://

www.economicshelp.org/blog/economics/quotes-by-john-maynard-keynes/, 2008

Keynes, John Maynar, *Allgemeine Theorie der Beschäftigung, des Zinses und des Geldes*, Duncker und Humblot, Berlin, 2009.

Kierkegaard, Sören, *Der Begriff Angst. Gesammelte Werke*, secțiunea 11, Hirsch Emanuel, editor, Verlagshaus Gütersloh, Gütersloh, 1981.

Kindleberger, Charles P., *Manias, Panics and Crashes. A history of financial crisis*, Palgrave Macmillan, London, 2011.

King, Leonard William (Hrsg.) (2007): Enuma Elish. The Seven Tablets of the History of Creation. Tafel IV. Filiquarian, London, 2007.

Klein, Melanie, *Das Seelenleben des Kleinkindes*, Klett-Cotta, Stuttgart, 2011.

Koch, Klaus, *Die Propheten II*, Urban Taschenbücher, Stuttgart, 1988.

Konrath, Sara H., „Changes in Dispositional Empathy in American College Students Over Time: A Meta-Analysis", în *Personality and Social Psychology Review* 15(2), pp. 180–198, 2011.

Kundera, Milan, *Die unerträgliche Leichtigkeit des Seins*, Hanser, München/Wien, 1984.
Laplanche, Jean, Pontalis, Jean-Bertrand, *Das Vokabular der Psychoanalyse*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1972.
Lasko, Wolf, *Personal Power. Wie Sie bekommen, was Sie wollen*, Gabler, Wiesbaden, 1995.
Le Goff, Jacques, *Wucherzins und Höllenqualen. Ökonomie und Religion im Mittelalter*, Klett-Cotta, Stuttgart, 1998.
Leibniz, Gottfried Wilhelm, *Monadologie*, http://gutenberg.spiegel.de/buch/monadologie-2790/1, 1996, accesat la 29.05.15
Levebfre, George, *La Grande Peur de 1789*, Armand Colin, Paris, 1932.
Lévi-Strauss, Claude, *Das wilde Denken*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1973.
Lobel, Arnold, *Frog and Toad Together. Storybook Treasury*, HarperCollins, London, 2013.
Löchel, Elfriede, „Jenseits des Lustprinzips: Lesen und Wiederlesen", în *Psyche* 50(8), pp. 681–714, 1996.
Longinus, *On the Sublime*, Macmillan, London, 1890.
Longinus, *Vom Erhabenen*, Reclam, Stuttgart, 1988.
Lorenz, Konrad, *Das sogenannte Böse*, Schoeler, Wien, 1963.
Lotter, Wolf, *Zivilkapitalismus*, pantheon, München, 2013.
Luhmann, Niklas, *Ökologische Kommunikation*, Westdeutscher Verlag, Köln, 1986.
Luyendijk, Joris, „Ex-City boy: «It's easier to get people to talk about drugs than insider trading»", în *Guardian*, 06.07.2012, 2012.
Marshall, Alfred, *Principles of Economics*, Macmillan, London, 1890.
Mead, Margaret, *Jugend und Sexualität in primitiven Gesellschaften*, vol. 1, dtv, München, 1970.

Melzer, André, „Digitale Spiele", în Gudehus, Christian; Christ, Michaela (editori), *Gewalt.Ein interdisziplinäres Handbuch*, Metzler, Stuttgart, 2013.

Meyer, Clemens, *Im Stein*, S. Fischer, Frankfurt am Main, 2013.

Meyer, Gerhard, „Zocken an der Börse ist Glücksspiel", în *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, numărul din 05.03.2013, 2013.

Midgley, Mary, *Myths We Live By*, Rutledge Classics, London, 2011.

Mill, John Stuart, *Of the Stationary State*, www.panarchy.org/mill/stationary.1848.html, 1848.

Molière, *Der Geizige. Komödie in fünf Akten*, Reclam, Stuttgart, 1987.

Morford, Mark, Lenardon, Robert, Sham, Michael, *Classical Mythology. Herodotus*,

3.40-43, Oxford University Press, New York, 2010.

Morgenthau, Hans J., Truth and Power. Essays of a Decade, 1960-70. Pall Mall Press, London, 1970.

Mörtenhammer, Monika (editori), *Zitate im Management. Das Beste von Top-Performern und Genies aus 2000 Jahren Weltwirtschaft*, Linde, Wien, 2009.

Nanto, Dick K., *9/11 Terrorism: Global Economic Costs*, CRS Report for Congress, 2005.

Naveh, J.; Shakked, S., „Magic Bowls and Amulets", în *Klein, Michele: A Time to be Born. Customs and Folklore of Jewish Birth*, Jewish Publication Society, Philadelphia, pag. 145, 1998.

Neuerer, Dietmar, „DIW verordnet sich Konjunkturprognose-Stopp", în *Handelsblatt*, numărul din 14.04.2009, 2009.

Nietzsche, Friedrich, *Also sprach Zarathustra. Werke in drei Bänden*, vol. 2, Hanser, München, 1954.

Nietzsche, Friedrich, *Jenseits von Gut und Böse. Gesammelte Werke in drei Bänden*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt, Darmstadt, 1978.
Nietzsche, Friedrich, *Zur Genealogie der Moral. Götzen-Dämmerung*, Philosophische Bibliothek Meiner, Hamburg, 2013.
Nolting, Hans-Petzer, *Lernfall Aggression. Wie sie entsteht - wie sie zu vermindern ist*,
Rowohlt, Reinbek, 2005.
Nunner-Winkler, Gertrud, „Überlegungen zum Gewaltbegriff", în Heitmeyer, Wilhelm;
Soeffner, Hans-Georg, *Gewalt*, Metzler, Weimar, pag. 21 și urm., 2004.
Ovid, *Metamorphosen. Lateinisch/Deutsch. Versausgabe*, Artemis, Zürich und Stuttgart, 1958.
Ovid, *Metamorphosen. Prosaausgabe*, Reclam, Stuttgart, 2013.
Pascal, Blaise, *Pensées. Über die Religion und über einige andere Gegenstände*, Schneider, Heidelberg, 1978.
Patinkin, Don, *Essays on and in the Chicago Tradition*, Duke University Press, USA, 1981.
Paulsen, James F., „Focusing on Depression in Expectant and New Fathers: Prenatal and Postpartum Depression not Limited to Mothers", în *Psychiatry Times* 27 (2), 2010.
Perner, Rotraut A., *Der erschöpfte Mensch*, Residenz Verlag, Wien, 2012.
Perner, Rotraut A., *Die reuelose Gesellschaft*, Residenz Verlag, Wien, 2013.
Pernety, Antoine Joseph, *Dictionaire Mytho-Hermetique*, Kessinger Publishing, Whitefish, 2010.
Peters, Uwe Henrik, *Wörterbuch der Psychiatrie*, Bechtermünz, Eltville, 1997.
Platon, *Platons Gastmahl*, Felix Meiner, Leipzig, 1926.

Platon, *Timaios*, Edition Holzinger, Berlin, 2013.
Popper, Karl, *Das Elend des Historizismus*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2003.
Ranke-Graves, Robert von, *Griechische Mythologie. Quellen und Deutung*, Rowohlt, Hamburg, 2007.
Reghunathan, Rajagopal; Pham, Tuan, „All negative moods are not equal", în *Organizational Behaviour* 79/1, pp. 56–57, 1999.
Reik, Theodor, „Gold und Kot", în *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* nr. 3, p. 183, 1951.
Reinhart, Carmen M.; Rogoff, Kenneth S., *This Time is Different. Eight Centuries of Financial Folly*, Princeton, New Jersey, 2009.
Reith, Gerda, *The Age of Chance*, Rutledge, London, 1999.
Reith, Gerda, „Gambling and the Contradictions of Consumption", în *American Behavioral Scientist*, vol. 51, Nr. 1, pp. 33–55, 2007.
Rosa, Hartmut, *Weltbeziehungen im Zeitalter der Beschleunigung*, Suhrkamp, Berlin, 2012.
Samuelson, Paul A.; Nordhaus, William D., *Volkswirtschaftslehre*, Ueberreuter, Wien/
Frankfurt am Main, 1999.
Sartre, Jean-Paul, *Das Sein und das Nichts, Versuch einer phänomenologischen Ontologie*, Rowohlt, Reinbek, 1962.
Schiller, Friedrich, *Wallenstein*, http://gutenberg.spiegel.de/buch/wallenstein-3306/1, 2003, accesat la 11.05.2015.
Schumpeter, Joseph A., *Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie*, UTB, Tübingen/Basel, 2005.
Schumpeter, Joseph A., *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*, Duncker und Humblot, Berlin, 2006.
Schumpeter, Joseph A., *Geschichte der ökonomischen Analyse*, Mohr Siebeck, Berlin, 2009.

Schwartz, Howard, *Reimagining the Bible. The Storytelling of the Rabbis*, Oxford University Press, New York, 1998.
Schwartz, Howard, *Leaves from the Garden of Eden*, Oxford University Press, New York, 2009.
Sedláček, Tomáš, *Die Ökonomie von Gut und Böse*, Hanser, München, 2012.
Selby, Hubert, *Last Exit to Brooklyn*, Penguin modern Classics, London, 2011.
Seneca, Lucius Annaeus, *Vom Zorn. II. Buch. Philosophische Schriften*, Marix, Wiesbaden, 2004.
Shakespeare, William, *Hamlet*, Reclam, Stuttgart, 1959.
Shakespeare, William, *Macbeth*, Reclam, Stuttgart, 1986.
Simmel, Georg, *Philosophische Kultur*, Zweitausendeins, Frankfurt am Main, 2008.
Singer, Hans Wolfgang; Ansari, Javed A., *Rich and Poor Countries. Consequences of International Economic Disorder*, Routledge, London, 1992.
Skinner, B. F., „Superstition in the Pigeon", în *Journal of Experimental Psychology* 121 (3), p. 273, 1974.
Smith, Adam, *Der Reichtum der Völker*, UTB, Tübingen, 1999.
Smith, Adam, *Theorie der ethischen Gefühle*, Meiner, Hamburg, 2010.
Stadermann, Hans Joachim, *Die Fesselung des Midas*, Mohr Siebeck, Berlin, 1994.
Stähli, Urs, „Epistemologie der Angst", în Koch, Lars (editori), *Angst. Ein interdisziplinäres Handbuch*, Metzler, Stuttgart, 2013.
Stange, Manfred (editori), *Die Edda. Götterlieder, Heldenlieder und Spruchweisheiten der Germanen*, Marix, Wiesbaden, 2011.
Stein, Rob, „Reports accuse WHO of exaggerating H1N1 threat, possible ties to drug

Makers", în *Washington Post*, numărul din 04.06.2010, 2010.
Stiglitz, Joseph E., *The Three Trillion Dollar War. The True Cost of the Iraq Conflict*, W. W. Norton, New York, 2008.
Strange, Susan, *Mad Money*, Manchester University Press, Manchester, 1998.
Strobel-Koop, Regina, *Geschichte und Theorie des italienischen Futurismus. Literatur,*
Kunst und Faschismus, VDM Verlag Dr. Müller, Saarbrücken, 2008.
Strotzka, Hans, *Sozialpsychiatrie heute*, Zsolnay, Wien, 1972.
Suchsland, Rüdiger, „Die Napola hat mir in der Wirtschaft geholfen", în *Telepolis*, numărul din 06.12.2009, 2009.
Tanzer, Oliver; Taus, Josef, *Umverteilung neu*, styria premium, Wien, 2011.
Terlau, Clement, *Grundlagen der angewandten Makroökonomie*, Vahlen, München, 1998.
Thomas von Aquin, *Über die Wahrheit. Questiones disputatae de veritate*, Marix, Wiesbaden, 2013.
Thukydides, *Die Geschichte des Peloponnesischen Krieges*, Metzler, Stuttgart, 1829.
Veblen, Thorstein, *The Theory of the Leisure Class*, Oxford University Press, New York, 2009.
Vollmer, Wilhelm, *Mythologie der Völker*, Reprintverlag, Holzminden, 1990.
Vyse, Stuart A., *Believing in Magic. The Psychology of Superstition*, Oxford University
Press, Oxford, 2000.
Waldenfels, Bernhard, *Topografie des Fremden*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, S. 44, 1977.
Waldron, I. et al., „The coronary-prone behaviour pattern in employed men and women", în *Journal of Human Stress* 3, pp. 2–19, 1977.

Wallace, Charles, „Keep taking the testosterone", în *Financial Times*, numărul din 09.02.2012, 2012.
Warhol, Andy, *The Philosophy of Andy Warhol (From A to B and Back Again)*, Harvest, New York, 1977.
Weber, Max, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, C.H. Beck, München, 2006.
Wolff, Karl Felix (editori), *The Dolomites and their Legends*, Ed. Bolzano Vogelweider, Bozen, 1930.
Wolfradt, Uwe, „Dissociative Experience, Trait Anxiety and Paranormal Belief", în *Personality and Individual Differences* Vol. 23, 1, 1997, S. 15–19, 1997.
Wolkstein, Diane; Kramer, Samuel Noah, *Inanna, Queen of Heaven and Earth. Her Stories and Hymns from Sumer*, Harper & Row, New York, 1983.
Yamamoto, Tsunetomo, *Hagakure. Der Weg des Samurai*, Angkor Verlag, Frankfurt, 2012.
Zeit, numărul din 24.05.2007.
Zingsem, Vera, *Lilith. Adams erste Frau*, Reclam Stuttgart, 2003.
Žižek, Slavoj, *The Plague of Fantasies*, Verso, London, 1997.
Žižek, Slavoj, *The Thing from Inner Space*, Mainview, GB, 1999.
Žižek, Slavoj, „Das Ökologische – Neues Opium für das Volk", în *Grazer Architektur Magazin* 7, 2011.
Zoja, Luigi, *Growth and Guilt. Psychology and the Limits of Development*, Rutledge, London/New York, 1995.

Tiparul executat la tipografia *Editurii Paralela 45*
E-mail: tipografie@edituraparalela45.ro

Co-lecția de economie

TOMÁŠ
SEDLÁČEK
OLIVER
TANZER

LILITH ȘI DEMONII CAPITALULUI

Economia pe canapeaua lui Freud

Co-lecția de economie însumează teorii și analize care modelează știința economiei și, implicit, viețile noastre. Este o selecție de cărți esențiale despre principiile de funcționare a economiei. Lectura acestora ne ajută să înțelegem prezentul și să fim pregătiți pentru viitor.

PUBLICA

aduce idei

De zeci de ani specialiștii încearcă să explice crizele economice moderne prin logică și matematică complexă. Dar defectele sistemului nostru economic nu au mai nimic de-a face cu cifrele și modelele. Economia noastră suferă de o serie întreagă de boli: infiltrarea principiului concurenței în viețile noastre provoacă cicluri economice maniacale și depresive, dependența maladivă de jocuri de noroc pe piețele financiare și strategiile cleptomane de câștig destabilizează societatea. Motivele trebuie scoase la iveală.

Această carte conține un diagnostic al acestor tulburări și propuneri de tratament. Tomáš Sedláček, autorul succesului de librărie *Economia binelui și a răului*, și Oliver Tanzer, senior editor la *Die Furche*, pun economia să se întindă pe canapea și descoperă lucruri alarmante.

Lilith și demonii capitalului este o analiză a manifestărilor parapsihologice ale sistemului nostru economic, care explică „lucruri neobișnuite, într-o vreme neobișnuită" și care arată nivelul profund de tulburare la care a ajuns acesta. În locul unei abordări clasice, Tomáš Sedláček și Oliver Tanzer preferă să pună sub semnul întrebării sistemele și mecanismele economice, îndemnând către o schimbare sistemică a proceselor din societate, dar și a viziunii indivizilor, una fără cealaltă fiind de neînchipuit.

Echipa Marfin Bank

MARFIN BANK

ISBN: 978-606-722-247-0